د امام اعظم ابو حنیفة رحمة الله علیه

د ژوند لنډه پېژندنه

مؤلف: مولانا محمد زکریا کاندهلوي رحمة الله علیه

ژباړه او ترتیب: عبدالصمد "ساهو"

جامعة اسلامیة اشرفیة

اوله ناحیه کندهار افغانستان

دامام اعظم ابوحنیفة رحمه الله

دژوند لنډه پیژندنه

مؤلف:
مولانا محمد زکریا کاندهلوي رحمه الله

ژباړه او ترتیب:
عبدالصمد "ساهو"

د تعلیم الاسلام راډیو ویب پاڼې له خوا پر لیکه کیږي:
www.taleemulislam-radio.com

دکتاب پېژندنه

دکتاب نوم	دامام اعظم ابوحنیفة رحمه الله دژوند لنډه پېژندنه
مؤلف	مولانا محمد زکریا کاندهلوي رحمه الله
ژباړن	عبدالصمد "صاهو"
ناشر	جامعه اسلامیه اشرفیه
دچاپ کال	۱۳۹۱ هـ ش موافق ۱۴۳۳ هـ ق
دچاپ شمېر	۱۰۰۰
دچاپ ځل	لومړی
دلاسته راوړلو ځایونه	اشرفیه مکتبه ارگ بازار کندهار، اشرفیه مدرسه اوله ناحیه کندهار.
اړیکي:	۰۷۰۰۳۲۸۵۰۴
	۰۷۰۰۴۹۱۵۰۱

بسم الله الرحمن الرحيم

اهداء

د پاک رب العزة جلت عظمته له بې مثله دربار څخه په ډېر عجز استدعا او تمنی لرم چې دغه کم ارزښته کړنه (ناچیزه خدمت) د خپل احسان او کرم له مخې په خپل دربار کې ارزښتناکه او د قبول وړ وګرځوي، او بیا یې ثوابونه د خپل جد امجد شیخ المشایخ محیي السنة عالم رباني ملاکا رحمه تعالی و روح ته، د خپل مرحوم پلار وروح ته، د خپل درو اروابښادو مندو و اروا حانو ته، د خپل دوؤ اروابښادو خوندو و اروحانو ته او د خپل شهید ورور الحاج مولوی محمد قاسم «مدثر» و روح ته اهداء کوم.

مننه

کله چي د دغه اثر د ژباړني او ترتيب کار، د الله جلّ جلاله په فضل او کرم سره، پای وموند نو ما د خپل مشر ورو او استاد محترم شيخ الحديث الحاج محمد حقاني صاحب، مد ظله، او د اشرفيه مدرسې مؤسس الحاج مولوی صاحب محمد رسول، مد ظله، څخه احترامانه غوښتنه وکړه چي د ديني علمي اصولو په اساس د کتاب د محتوی په تصحيح کي د لوربيني له مخي را سره مرسته وکړي، دواړو محترمينو د خپل لوّر له مخي په ورين تندي د عاجز بنده عرض قبول کړ، الله پاک دې و دواړو ته په دارينو کي اجر عظيم ورکړي.

اشرفيه مدرسه چي په روان پېر کي د يو خورا روښانه ديني مشال په څېر ځلېږي او په منطقه کي يې د يو لويې ديني علمي مؤسسې حيثيت ځانته غوره کړی دی او مختلفی علمي څانګي لري، ځکه خو د همدغه ديني او علمي نهاد رئيس نوموړي مولوي صاحب محمد رسول د نوموړي مدرسې د تأليف او ترجمې و څانګي ته لارښونه وکړه ترڅو دغه اثر د ديني علمي اصولو په رڼا کي کره کړي. د ده د هدايت سره سم د نوموړي څانګي منسوبينو دغه اثر تر کره کولو وروسته د تائيد وړ وباله، الله جلت عظمته دې د دوی دغه خدمت په خپل دربار کي قبول او په دارينو کي ورته اجر عظيم ورکړي.

د عاجز بنده مشر ورور او استاد شيخ الحديث حقاني صاحب د کتاب د کره کولو لپاره هم زيات هڅه او هاند وکړ او په دقيقه ډول يې د دغه کتاب تصحيح او مقابله سرته ورسوله. تصحيح په دې معنی چي په کوم ځای کي د بنده څخه کومه تېروتنه شوې وه هغه يې راته اصلاح کړېده، او د

هغه صفحې په لمنلیک کې د «تصحیح» اشاره هم ورته شوېده، او په کوم ځای کې چې د اصلي کتاب په عربي متن کې تېروتنه موجود وه هغه یې د نورو نسخو سره مقابل کړې او د صحیح شکل ترجمه یې تهیه کړېده چې د هماغه صفحې په لمنلیک کې د «تصحیح او مقابلهِ» اشاره ورته شوېده.

هر چا چې د دغه کتاب په هره چاره کې مرسته او کومک کړی وي هغو ټولو محترمینو ته کور ودانی وایم او د زړه له کومې ور څخه مننه کوم او د الله پاک له در بار څخه ورته په دارینو کې اجر عظیم او سر بلندي غوارم.

د رب المنان د احسان هیله مند عبد الصمد «ساهو»

تقريظ

نَحْمَدُهُ وَنُصَلِّي عَلَى رَسُوْلِهِ الْكَرِيْم

درنو لوستونکو!

ښکاره خبره ده، چي الله جل جلاله دهغه چا څخه ددين کار اخلي، چي خپله ورسره محبت لري او ددې لپاره يې بېلابيلي طريقې پيدا کړي دي يوه طريقه يې داده، چي کله يو څوک الله جل جلاله ته خوښ انسان سي ددغه کس محبت دخلکو په زړونو کي واچوي په پايله کي يې خلک پيروي کوي لکه، چي الله جل جلاله فرمايي:

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَنُ وُدًّا (مريم، آية:٩٦)

ژباړه: باور وکړئ! کوم کسان، چي ايمان لرونکي دي او صالح اعمال تر سره کوي الله جل جلاله به دداسي کسانو محبت دخلکو په زړونو کي واچوي.

دهمدغه خبري په نظر کي نيولو سره ويلای سو، چي سيدنا امام ابو حنيفة رحمه الله هغه جليل القدر عالم، زاهد او نېک انسان دئ، چي دټول امت لپاره يوه نمونه ده. دده رحمه الله تقوا او ديانت ددې لامل ګرځېدلی دئ، چي شا وخوا ديارلس پېړۍ مسلمانان دده دعلمي هڅو او خدمتونو څخه سيراب سوي دي او همدا دده رحمه الله دديانت څرګندونه ده، چي دومره لوی جماعت دده سره مينه لري او پکښي منل سوی دئ.

داچي دامام ابو حنيفة رحمه الله په پيروانو کي دنړۍ وتلي عالمان دي او په امت مسلمة کي دهيڅ عالم دومره پيروان او مقبوليت نسته دا ددې څرګندونه کوي، چي دده رحمه الله سره الله جل جلاله محبت لري او په خپل رحم يې حق ته وصل کړی هم دئ او څوک، چي يې پيروي کوي ان شاء الله تعالی هغه به هم حق ته وصل خلک وي.

دداسي يوه وتلی عالم ياد ساتل، پېژندل، او دمخربينو داتهاماتو مخ نيول پکار وي او دا دمسلمة امت کفايي وجيبه ده، الحمد لله دهمدې خدمت لپاره دکندهار ښار يوه تن مفکر، تکړه او غوره ليکوال الحاج عبد الصمد "ياهو"

دسیدنا امام ابو حنیفة رحمه الله دژوندانه رشتینې څېره، حقیقي مقام معرفي کول او دده رحمه الله ستر خدمتونه په ډېر ښه معیار سره دیوه کتاب په بڼه څرګند کړي دي، الله جل جلاله دې ورته اجر ورکړي.

اشرفیه مدرسه نوموړی کتاب تائیدوي او دا کار د دین او دیندارو خلکو لپاره یو ستر خدمت بولي او د الله جل جلاله دستر دربار څخه غواړي، چې نوموړی کتاب دمسلمانانو د استفادې وړ وګرځي.

وَمِنَ اللهِ التَوفِيق

داشرفيې مدرسې دتاليف او ترجمې څانګه

دتالیف اوترجمې دڅانګې غړي	
نوم	**دنده**
مولوي محمد رسول صاحب	دمدرسې رئیس
شیخ الحدیث مولوي عبدالرحیم صاحب	ددارالافتاء رئیس
مولوي سید احمد غفوري صاحب	ددارالافتاء مرستیال
مولوي محمد مجاهد صاحب	عضو دارالافتاء
مفتي سید احمد صابر	عضو دارالافتاء

فهرست

شماره	موضوع	صفحه
۱	مقدمه	۱
۲	دوهمه ملاحظه د قیاس اړوند ده	۴
۳	د (مخکنی وینا) لومړۍ برخه	۵
۴	د امام صاحب لومړنی علمي او دیني برياوي	۶
۵	د امام صاحب تقوی، زهد او اخلاق	۷
۶	د امام صاحب د عقل زیاتوالی، ذهني ذکاوت او د فکر تیزي	۱۱
۷	د امام صاحب لوړ علمي مقام	۱۴
۸	د امام صاحب حاضر جوابی. او په علمي مناظره کي د ده خاص مهارت	۱۷
۹	د امام صاحب د ظهور عصر	۱۹
۱۰	د امام صاحب مذهب او د دیني علومو اصول	۲۲
۱۱	د مخکنی وینا دوهمه برخه د امام ابو حنیفة رحمه الله په اړوند د ملاحظاتو مختصره یادونه	۲۶
۱۲	د ایمان مبحث	۳۴
۱۳	د ایمان کمي او کیفي توپیر	۳۴
۱۴	د ایمان د زیادت او نقصان پ[illegible]که اختلاف د ټولو علماؤ په نزد صرف یو لفظي اختلاف دی	۳۶
۱۵	د اهل السنة و الجماعة و دوه مشهور قولونو ته څغلنده کتنه	۴۰

فهرست

صفحه	موضوع	شماره
۴۴	و اول قول ته ځیرنه	۱٦
۴۸	و دوهم قول ته ځیرنه	۱۷
۵۲	د ځیرني نتیجه	۱۸
۵۵	د ایمان او عقیدې مقایسه د مشابهت له مخي اشکال نلري خو د مساواة او مماثلت په اساس بیا مقایسه سمه نه بریښي	۱۹
٦۴	و امام صاحب او احنافو ته د مرجئه د نسبت په هکله ضروري تشریحات	۲۰
۷۰	د خوارجو سره د امام صاحب یوه جالبه مناظره	۲۱
۷۴	د ایمان د اصلي مبحث وروستی نتیجه ګیري	۲۲
۷۵	د قیاس او رأیي مبحث	۲۳
۷۹	آیا قیاس په صورت کلي ممنوع او بد دی که ځیني اوقات و قیاس او رأیي ته هم ضرورت سته؟	۲۴
۸۳	امام صاحب په قیاس کي مسبوق دی	۲۵
۸۴	ولي د امام صاحب شهرت په رأیه او قیاس کي تر نورو زیاد سوی دی؟	۲٦
۸۷	د احادیثو په علم کي د امام صاحب مقام	۲۷
۸۹	د بحث لپاره د خبر واحد ځانګړتیا	۲۸
۹۱	د احادیثو د اقسامو لنډه یادونه	۲۹
۹۱	د خبر واحد سیر	۳۰

فهرست

شماره	موضوع	صفحه
۳۱	د حکم په استنباط کي د راوي د شخصيت مؤثريت او د فقاهت اصل	۱۰۰
۳۲	د حفظ او حافظيت اصل	۱۰۴
۳۳	په روايت کي د احتياط مطلب	۱۰۵
۳۴	مرسل حديث او امامين هريو امام مالک رحمه الله او امام ابو حنيفة رحمه الله	۱۰٦
۳۵	د روايت د وروسته والي اصل	۱۱۰
۳٦	په احاديثو کي د خبرواحد دسير د دوهمي مرحلې پيل	۱۱۰
۳۷	د احاديثو دغه مرحله وار سير	۱۱۵
۳۸	د امام صاحب د هغه شاګردانو لنډه يادونه څوک چي خپله هم محدثين دي او د محدثينو استادان هم دي	۱۱٦
۳۹	د امام اعظم لنډ پيژندنه	۱۴۵
۴۰	لومړی فائده، د ده رحمه الله په پيژندګلوي کي ده	۱۴۵
۴۱	دوهمه فايده، د امام اعظم فضيلت او د ده هغه صفتونه چي خلکو بيان کړيدي	۱۵۱
۴۲	دريمه فايده، د امام په تابعي کېدو کي ده	۱۵۹
۴۳	څلرمه فايده، په علم الحديث کي د ده لوړه مرتبه	۱٦۲
۴۴	پنځمه فايده، د اهل فن د معلوم اسلوب سره سم د ده رحمه الله په لړ روايت کي د احاديثو ده	۱۷۲
۴۵	شپږمه فايده، په اجمال سره پر ده باندي د اعتراضونو په رد کي ده	۱۸۱

فهرست

شماره	موضوع	صفحه
۴۶	اوومه فایده، د ده د مشایخو په بیان کي ده	۱۹۶
۴۷	اتمه فایده، د ده د شاګردانو په پېژندګلوی کي ده	۱۹۸
۴۸	نهمه فایده، په هغه څه کي ده چي د ده مذهب ورباندي ولاړدی	۲۰۰

مُقدّمه

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین و صلاته و سلامه علی محمد خاتم النبیین و امام المتقین. و رسول رب العالمین و علی اله و صحبه و التابعین لهم باحسان الی یوم الدین.

د حضرت امام ابو حنیفه رحمه الله د مناقبو په هکله دغه لیکنه د حافظ القرآن و الحدیث علامه مولانا محد زکریا کاندهلوي رحمه الله ځانګړې او مستقله لیکنه نه ده بلکه دا د هغه رحمه الله تعالی د نایابه اثر د امام مالک رحمه الله د تألیف «موطأ» د شرحي «اوجز المسالک» د مقدمې یو جز دئ.

حافظ القرآن و الحدیث علامة مولانا محمد زکریا کاندهلوي رحمه الله (۱۳۱۵ـ۱۴۰۲ هـ. ق.) د حضرت مولانا محمد الیاس کاندهلوي رحمه الله وراره او دهغه رحمه الله تعالی شاګرد دئ. دغه دواړه محترم مشایخ د نن ورځي د اسلامي نړۍ د اسمان بې ساري ځلانده ستوري دي، دواړه د علم او عمل دمیدان اتلان دي. هغوی یوازي په دې بسنه او اکتفاء نده کړې، چي زیات شمېر شاګردان یې د علم په ګاڼه سینګار کړي او میدان ته راویستلي دي بلکه د قلم په څوکه یې هم نه ستړي کېدونکي هاند او هڅي کړي او د پام وړ علمي آثار یې و اسلامي نړۍ ته په میراث پرې اېښي دي. د بېلګي په توګه د نوموړو د تألیفاتو له جملې څخه د اوجز المسالک، تبلیغي نصاب او فضائل الاعمال یادونه بس او کافي ده. د علمي ارشاد او قلمي هاند تر څنګ یې د الله پاک د دین د خدمت لپاره د

منډو ترنډو لاړ هم خالي نده پرې ايښې، د ټول عالم اسلام لپاره يې د فيض او برکت نه ډکه د تبليغ دروازه خلاصه کړېده، چې هره ورځ په لسګونو زره بلکه کوټو څوک و وايي چې په لکونو انسانان ورڅخه برخمن کيږي هم به انشاء الله ډېره مبالغه نه وي. د همدغه تبليغ له برکته هره ورځ څوک نوي په اسلام مشرف کيږي، څوک د ناپوهي له تورتم نه راوځي او څوک بيا د عصيان د مهلک توپان څخه بچ کيږي.

د امام صاحب د مناقبو په هکله دغه ليکنه د «اوجز المسالک الى موطأ امام مالک» د مقدمې جز دی، ځکه خو په ډېر لنډ ډول ليک سوېده، اما د لنډوالي سره ئې د امام صاحب ژوند په ډېر ښه مختصر او لنډ اندازکي انځور کړی او د هغه رحمه الله د ژوند اکثره مهم نقاط ئې را برسيره کړيدي. د مؤلف رحمه الله ټول ليکني د تعصب څخه پاکي او هر څه ئې په مستند او مدلل ډول د علمي اوصولو پر بنياد په بې پرې ډول ليکلي دي چې اصلي موخه يې د الله جل جلاله رضايت، د اسلام خدمت او د واقعي اسلام انځور دی. هغوی د امام صاحب د ژوند په هکله ځکه څه ليکلي دي چې عام مسلمانان د دين د بزرګانو د محنتونو، تکليفونو، زغم، صبر او تحمل څخه اګاه او خبر سي، او دا حقيقت ورته جوت سي چې د دين په کارکي څومره محنت، تکليف، زغم او صبر په کار دی، او همدغه دين موږ ته په څومره مشکلاتو را رسېدلی دی. د دين د بزرګانو د حالاتو څخه خبرېدل د دين په کارونو کي د صبر، د زغم او د استقامت زيادت راولي، همدا وجه ده چې حافظ مولانا محمد زکريا صاحب يوازې د امام ابوحنيفة رحمه الله په هکله نه بلکه د دين د ډېرو بزرګانو د حالاتو په هکله ليکني کړيدي.

د دې لپاره چې موږ هم په دغه بهير کې پل ايښى وي او په دې هيله چې الله پاک راته د دين د خدمت شرف په نصيب کړي او د دين د خدمتګارانو د کاروان ملتيا په سلامتيا کې را په برخه سي ځکه مو په نيک شګون سره د حافظ مولانا محمد زکريا رحمه الله د ليکل سوي کتاب «اوجز المسالک» څخه د امام اعظم رحمه الله مناقب انتخاب کړل او هغه مو د خپل توان او وس سره سم و ژباړل.

د نوموړي ژباړل سوي اثر لپاره د مقدمې په شکل يوه مخکنى وينا هم ترتيب سول، ځرنګه چې دغه ژباړل سوي اثر ډېر لنډ او مختصر دى دغه مخکنۍ وينا په لنډه بڼه او په غير مستقيم ډول د نوموړي اثر لپاره د يو څو ټکو ضروري تشريحات بيانوي، هغه د دې لپاره چې ويونکي د مطالعې په دوران کي هم ذهناً د هغه و اختصارته اماده وي او هم د دغه کتمور اثر څخه پوره ګټه پورته کړي.

دغه (مخکنى وينا) په دوؤ برخو کي را و نغاښتل سوه:

د (مخکنى وينا) اوله برخه په ډېره لنډه توګه د امام اعظم يوڅو هغه برياوي او فضائل په غيږ کي رانغاړي چي قريب په تواتر ثابت سويدي، او دوهمه برخه د امام اعظم رحمه الله په هکله درې ملاحظات او د هغه ملاحظاتو په اړوند جوابونه په بر کي نيسي:

اوله ملاحظه د ايمان په هکله ليکل سوېده، اګرچي د دغه ملاحظې په اړوند د مولانا صاحب کاندهلوي په حاضره ليکنه کي څه ندي ويل سوي، مګر ځرنګه چي دغه ملاحظه او د هغه جواب له معتبرو منابعو څخه را نقل سوى دى او ليکونکى بې له دې چي په هغه کي خپل يوه وړه غوندي رأيه او نظريه ورګډه کړي يوازي د هغه ترتيب په غاړه لري، نو په

همدغه لحاظ ویلای سو چي دا د مولانا صاحب د لیکني سره پوره تړاو او ارتباط لري.

دوهمه ملاحظه د قیاس اړونده

د قیاس په اړوند چي څه لیکل سوي دي هغه ټول د مولاناصاحب په کامله پیروي او متابعت کي د ده رحمه الله د لیکني وضاحت او تشریح ده، په هغه کي هم د لیکونکي یوه وړه غوندي نظریه او رأیه نده ور ګډه سوې. دا ځکه چي د عاجز لیکونکي دومره مقام، مرتبه او پوهه نسته چي په دا ډول مسایلو کي خپله رایه ور شامله کړي، هر څه چي دي هغه ټول د موثقو او معتبرو سرچینو څخه یا د اقتباس په شکل را اخستل سویدي یا په مستقیم ډول را ژباړل سویدي، صرف د ترتیب او تألیف دنده د لیکونکي پر ذمه ده. دلته یوه یادونه ځکه ضروري بولم چي پورته یادسوی د (تألیف) لفظ د نوي لیکني په معنی سره ندی، بلکه د تألیف څخه مطلب د نورو سرچینو څخه د راټول سوو توکو سره پېچل او ترتیب کول دي.

دریمه ملاحظه د احادیثو په روایت کي د امام اعظم د مقام په هکله لیکل سوېده، په دغه بحث کي اصلاً په احادیثو کي د (خبر واحد) و هغه مرحله وار سیر ته اشاره سوېده کوم چي د احادیثو په کتابو کي ذکر سوی دی. دا هم د مولانا صاحب د لیکني مربوط یوه کوچنی تشریح بلل کېدای سي. دلته هم هر څه د احادیثو او اصول الحدیث د کتابونو څخه یا د اقتباس په شکل یا د مستقیمي ژباړني په شکل را اخستل سویدي، او د نورو کتابونو په نسبت زیاته مراجعه د مولاناصاحب کاندهلوي – رحمه

الله تعالی - و «اوجز المسالک» ته سوېده، او ډېر توکي د همدغه اوجزالمسالک څخه را اقتباس سوي یا مستقیماً را ژباړل سویدي.

د (مخکنی وینا) لومړی برخه

د حضرت امام اعظم ابوحنیفةرحمه الله د مناقبو په هکله خو دومره کتابونه او بابونه لیکل سوی او ترتیب سویدي چي د ټولو را ټولول او منظم کول ځانته ځانګړی کتابتون ایجابوي. اما د هغه د مناقبو په هکله بیخي دا سوال نه پیداکیږي چي په همدغه مورد کي نوي لیکني ته ضرورت نسته، دا ځکه چي هر مؤلف د امام اعظمرحمه الله د مناقبو د لیکني په وخت خپل عذر وړاندي کړی دی چي د هغه لیکنه د امام صاحب د مناقبو په اړوند د دریاب څخه د یو څڅوبي ښېلګه ده، دا ځکه چي د امام صاحب مناقب دومره تر حد تېر دي چي حضرت محمد مصطفیﷺ په امت کي تر اصحابو کرامو (رضوان الله علیهم اجمعین) او د لوړ پوړ تابعینو تر زمانې وروسته ئې بېلګه ډېر لږ لیدل کیږي، ډېرو لوړو امامانو د ده د زیات علم، ځیراکت، تیزي، تقوی، صداقت، صبر، تحمل، سخا، حاضر جوابي، مستقیم او رسا کلام په هکله خپل عالمانه او پاخه نظریات په زښته اوچت انداز کي وړاندي کړیدي چي کله کله ئې په عام ډول فهمول او پوهېدل هم ګران او ستونځمن وي. که د امام صاحب و ژوند ته و کتل سي نو د ده د کارنامو اوچت او لوړ ګراف او لوړه درجه صفا ور څخه مالومیږي.

د امام صاحب لوړ نی علمي او ديني برياوي

امام صاحب د ژوند په مختلفو برخو کي په بې ساري توګه حيرانونکي برياوي ترلاسه کړيدي، مثلاً په (النکت فى المسائل المختلف فيها بين الشافعى و ابي حنيفة) نومي کتاب په صفحه ۹۵ کي ايمان د سعد الطويرقي لور ليکي:

«و اقبل ابوحنيفة رحمه الله في نشأته الأولى على القرآن حفظاً و قراءةً. و رُوى أنه كان يختم القرآن ستين مرة في رمضان. و قد جاء من عدة طرق أنه أخذ القراءة عن الامام عاصم أحد القراء السبعة»

ترجمه: «ابو حنيفة رحمه الله د ژوند په اولو دورو کي د قرآن و حفظ او قراءة ته مخه کړه، او داسي روايت سوی دی چي ده د روژې په مياشت کي شپېته ځلي د قرأن ختم کاوه، او د يو شمېر لارو نه دا روايت راغلی دی چي ده د امام عاصم څخه د قراءة اخستنه کړېده چي د (قراءت) د اوو ګونو امامانو له جملې څخه يو امام دی». تاسو ګورئ چي د نوموړي کتاب مؤلف شافعي مذهبه دی، او د نوموړي کتاب موخه هم د امام شافعي رحمه الله د مذهب حمايت او تقويت دی، او نوموړي ايمان د سعد لور چي په اسلامي فقه کي د «ام القراء» د پوهنتون څخه د ماستری د درجې د ترلاسه کولو لپاره پر نوموړي کتاب څېړنه او تحقيق کړی دی په داسي حال کي چي د امام صاحب د مذهب لاروی هم نده خو د حقايقو په ليدلو سره ئې د انصاف پر بنسټ حق او حقيقت را په ګوته کړی دی، او د امام صاحب د هلکتوب برياوي چي هغه د امامت په شېوه د قرآن عظيم الشان حفظ دی او هم په يوه شپه او ورځ کي دوه ځلي د قرآن شريف ختم دی،

بیان کړ. د روژې په میاشت کې د قرآن عظیم الشان شپېته ختمه یوازې په امام صاحب او امام شعبي پورې منحصر ذکر شویدي، لکه په «المستطرف» کې چې وايي: « و کان ابو حنیفة رحمه الله و شعبي رحمهما الله تعالی یختمان في رمضان ستین ختمة»[1] او بل روښانه او ښکاره مثال د ثقه محدث د امام بخاري د شیخ - رحمهما الله تعالی. نضر بن شمل (متوفی سنه ۲۰۴ هـ.) هغه قول دی چې ابن حجر مکي شافعي په خپل تألیف «الخیرات الحسان في مناقب ابيحنیفة النعمان» نومي کتاب په صفحه ۶ کې رانقل کړی دی او وايي:

«کان الناس نیاماً عن الفقه حتی ایقظهم ابو حنیفة رحمه الله»

ترجمه: «خلک له فقهي نه ویده وه تر څو چې ابو حنیفة رحمه الله را ویاځول.»

له دې نه به غټه او لویه بریا کومه وي چې خلک له فقهي او فقاهت نه ویده او بې خبره وه خو الله پاک امام اعظم ابو حنیفة رحمه الله د خلکو د راپاځولو ذریعه او لامل وګرځاوه. امام شافعي رحمه الله هم د ده د فقهاهت تائید په ډېر تینګار سره کړی دی، لکه چې وايي: «و کان الشافعي یقول: کان ابو حنیفة رحمه الله ممن وفق له الفقه. مختصر تاریخ دمشق، ج: ۷، ص: ۳۹۲» او یا د امام شافعي رحمه الله هغه مشهور قول چې ویل به یې خلک په فقه کې د ابيحنیفه عیال ګڼل کیږي.

د امام صاحب تقوی، زهد او اخلاق

د تقوی، زهد او اخلاقو په میدان کې خو بلکل ځانته یو جهان وو، دومره تقوی، زهد او عالی اخلاق ئې وه چې یو عادي انسان ئې هډو

[1]: المستطرف في کل فن مستظرف، ج: ۱، ص: ۸

تصور هم نسي كولای، امام شعراني شافعي د (طبقات الكبرى) په اول جلد ۵۱سمه صفحه كي وايي:

«و كان له جار يهودي و كانت قصبة بيت خلائه تنضح على بيت ابي حنيفة فمكث عشر سنين. و هو يكنس كل يوم ما نزل في داره منها. و يذهب به الى الكوم. و لم يعلم يهودي قط. فبلغ ذلك اليهودي فبكى ثم جاء و اسلم.»

ترجمة: «يو يهودي د ده همسايه وو چي د هغه بيت الخلاء د ابي حنيفة پر كور باندي را خلاصه وه لس كاله په همدغه شاني پاته وه، او ده به هره ورځ هغه ټول څه چي د ده په كور كي له دغه (بيت الخلاء) څخه رالوېدل پاک جارو كول او تر كچره دانه به يې رسول، هغه يهودي له دغه څخه هيڅ نه وو خبر، كله چي دغه (خبر) و يهودي ته ورسېد نو په ژړا سو بيا راغي او مسلمان سو.»

په دغه هكله بل د يو مجوسي هغه قصه هم د يادوني وړ ده چي امام رازي د خپل تفسير د ۱ جز په ۲۱۶سمه صفحه كي د (اهدنا الصراط المستقيم) په تفسير كي راوړېده، هغه داسي ده:

«رُوِيَ ان ابا حنيفة رضي الله تعالى عنه كان له على بعض مجوس مال فذهب الى داره ليطالبه به. فلما وصل الى باب داره وقع على نعله نجاسة. فنفض نعله فارتفعت النجاسة عن نعله و وقعت على حائط دار المجوسي فتحير ابوحنيفة رحمه الله و قال: ان تركتها كان ذلك سبباً لقبح جدار هذا المجوس، و ان حككتها انحدر التراب من الحائط. فدق الباب فخرجت الجارية فقال لها: قولي لمولاك ان اباحنيفة بالباب. فخرج اليه و ظن انه يطالبه بالمال. فاخذ يعتذر. فقال ابوحنيفة رضي الله عنه. ههنا ما هو اولى؟ و ذكر قصة الجدار. و انه كيف سبيل الى تطهيره. فقال المجوس: فانا ابدأ بتطهير نفسي فاسلم في الحال. والنكتة فيه ان اباحنيفة لما احترز عن ظلم المجوسي في ذاك القدر القليل من الظلم فلاجل تركه ذالك

انتقل المجوس من الكفر الى الايمان. فمن احترز عن الظلم كيف يكون حاله عند الله تعالى».

ترجمه: «داسي روايت دی چي د اباحنیفة رضی الله عنه پر یو مجوسي پور باندي وؤ کورته یې د طلب لپاره ورغی، کله چي د هغه د کور دروازې ته ورسېد پر چوته یې مرداري ولوېدل، نو ده خپله چوته و څنډل هغه مرداري د ده د چوتي څخه پورته سول او د مجوسي د کور پر دیوال و موښتل ابو حنیفة رحمه الله حیران سو او ویې ویل: که زه دغه مرداري دلته پرېږدم نو له دې جهته خو د مجوسي دیوال خراب سو، او که دا مرداري و ګروم نو بیا خو د دیوال خاوره ورسره را رژیږي، نو دروازه یې ور وټکوله او د هغه مجوسي وینځه ورته را ووتل، و هغې ته یې وویل: بادار ته دې ووایه چي اباحنیفة په دروازه کي ولاړ دی، هغه ورته را ووتی او داسي ګمان یې کاوه چي پور راڅخه غواړي، ځکه خو یې په عذر ویلو پیل وکړ، ابو حنیفة رضی الله عنه ورته وویل چي دلته به څه شی ښه وي، او د دیوال قصه یې ورته وکړل، چي اصلاً به د دغه د پاکولو لپاره کومه لاره وي، مجوسي ورته وویل: اول زه د ځان په پاکولو شروع کوم، په هغه ګړي یې ایمان راوړ مسلمان سو. دلته د پام وړ ټکی دادی چي اباحنیفة د مجوسي په حق کي په دغه لږ اندازه سره هم ځان د ظلم څخه و ساتی، د دغه (لږ ظلم) د پرهېزولو په خاطر مجوسي د کفر څخه و اسلام ته ولاړ، نو څرنګه چي څوک د ظلم څخه ځان و ساتي نو د هغه حال او درجه به د الله په وړاندي څنګه وي».

امام رازي رحمة الله علیه چي د مذهب له مخي د امام صاحب لاروي هم ندی بلکه په ډېرو ځایو کي شدید اختلاف ورسره لري خو تاسو وینئ

چي د حق په ليدلو سره يې د هغه د فضيلت اظهار د اسلام د افتخاراتو څخه ګڼلى دى.

دا د امام صاحب د اخلاقو او ټولنيز ژوند څخه صرف يوه کوچنى بېلګه ده، او د تقوى په هکله يې هم مثل ډېر کم وؤ لکه چي داسي روايت سوى دى چي د کوفې په ښار کي پسه غلا سو امام رحمه الله د دې لپاره چي د غلا د پسه غوښه يې نه وي خوړلې په کوفه کي اووه کاله د پسه غوښه و نه و خوړل، او د ده د تقوى په ارتباط ابن حجر مکي د عبد الله بن مبارک څخه قول را نقل کړى دى وايي:

« و من ثم لما ذكر عند عبدالله بن المبارك قال: اتذكرون رجلا عرضت عليه الدنيا بحذافيرها ففر منها و ما خالط الظلمة مع سؤالهم له من ذالك[1] ».

ترجمه: «له دغه جهته کله چي به د عبد الله بن مبارک په وړاندي دهغه يادونه وسوه هغه به ويل: آيا تاسو د هغه چا يادونه کوئ چي دنيا په صورت کلي ورته وړاندي سوه او ده فرار ورڅخه وکړ او قبوله يې نکړل، او د ظالمانو سره خلط ياني ګډ نسو سره د هغه چي هغوى پدغه هکله غوښتنه هم ورڅخه وکړه».

د ده د زهد او عبادت په هکله داسي روايت دى چي ده مبارک به په اوړي کي د ماپښين تر لمانځه وروسته ارام کاوه او په ژمي کي د ماسختن تر لمانځه وروسته[2]. نور به زيات عمر يا په عبادت لګياه وو يا په تعليم او تعلم، او دا خو په متعددو رواياتو کي راغلي، مثل سوي او مشهوره خبره ده چي امام صاحب څلويښت کاله د شپې په اوداسه د

[1]: خيرات الحسان، ص: ۷

[2]: مناقب ابيحنيفة و صاحبيه، للذهبي، ص: ۲۱

سهار لمونځ و ګذاره[1]. او داسي روايت هم متعددو مؤرخينو راوړی دی چي امام صاحب به پوره قرآن عظيم الشان په يوه رکعت کي ختم کاوه، د لمانځه په يوه رکعت کي د ټول قرآن عظيم الشان ختم يوازي په څلورو نفرو جليل القدر امامانو پوري منحصر ذکر سوی دی لکه د (المستطرف) مؤلف چي د معتبرو منابعو په حواله ليکلي دي: «و ختم القرآن فی رکعة واحدة اربعة من الائمة؛ عثمان بن عفان، و تميم الداري، و سعيد بن جبير و ابوحنيفة رضی الله تعالی عنهم[2].» او همدا رنګه (مختصر تاريخ دمشق) خاص دهمدغو ياد سوو څلورو نفرو په اړوند ليکلي دي چي دوی په داخل د کعبې شريفي کي د قرآن عظيم الشان ختم کړی دی، لکه چي وايي:

«قال خارجة بن مصعب: ختم القرآن فی الكعبة اربعة من الائمة: عثمان بن عفان، و تميم الداري، و سعيد بن جبير، و ابوحنيفة رحمه الله[3]».

د امام صاحب رحمه الله د عقل زياتوالی، ذهني ذکاوت او د فکر تيزي

د امام صاحب رحمه الله د عقل زياتوالی، ذهني ذکاوت او د فکر تيزي دومره ډېره وه چي همېش د لوړ عقل خاوندان ورته په حيرت او ګوته په غاښ وه، په همدغه ارتباط اکثره مصنفينو د ده زيات محير العقوله کارنامې ليکلي دي، کوم چي اکثره يې د تهلکې څخه د عامو مسلمانانو د نجات سبب هم ګرځېدلي دي، دلته د اورېدوالي څخه د ځان ساتني په

[1]: مناقب ابيحنيفة و صاحبيه، للذهبي، ج: ۱، ص: ۲۱

[2]: المستطرف فی کل فن مستظرف، ج: ۱، ص: ۶

[3]: تاريخ دمشق، جلد: ۲، ص: ۲۳۴

خاطر صرف د بېلګې په توګه د ده د ذهني ذکاوت یوه لنډه قصه یادول غواړو: وکیع روایت کوي او وايي:

«یوه روځ ما اباحنیفة، سفیان، مسعر، جعفربن زیاد او حسین بن صالح (رحمة الله علیهم) په کوفه کې په یو خوښي کې[1] یو ځای سره ولیدل چې په هغه کې د لوړي طبقې خلک او د کښتنې طبقې خلک ټول یو ځای سره راټول سوي ول، په دغه واده کې یو سړي خپلې دوې لوڼې د بل سړي و دوؤ زامنو ته ورپه نکاح کړي وې، کله چې خلک ټول سره را یو ځای سول په دغه وخت کې د واده مشر خلکو ته راووت او ورته ویې ویل: موږ په یو لوی مصیبت اخته سولو، چا ورته وویل: هغه مصیبت څه شی دی؟ ده ورته وویل: موږ خطاوتلي یو، هرزوم د هغې ښځې سره د واده شپه تېره کړېده چې هغه د ده په نکاح کې نه وه، خلکو ورڅخه و پوښتل: ته د دوی پلاريې؟ ده ورته وویل: هو! سفیان وویل: دا عین هغه قضیه ده چې حضرت علي علیه السلام حکم پکې کړی دئ، معاویه ﷺ په دغسې قضیه کې حضرت علی ﷺ ته د فتوی او پوښتنې لپاره یو څوک ورلیږلی وؤ، حضرت علي ﷺ هغه پوښتلی وؤ چې آیا ته د معاویه استازی يې؟ او ورته فرمایلي وه: په یقین سره دا زموږ په ښارکي نده پېښه سوې، زه داسي ګڼم چې پر هر یوه د دوی د مهر تاوان لازم دی، په دې دلیل چې هر یوه وه ښځې ته لاس رسی پیدا کړی دی، دا ځکه چې په شبه سره د ښځې وطي کول د دې ټول مهر لازم کوي، که دا د ده څخه امیدواره سي نو اولاد يې ساهو او ثابت النسب دی. او هره یوه ښځه به د اشتباهي وطي د عدې تر تېرېدو وروسته و خپل مېړه ته ور

---

[1]: خوښي: د واده میلمستیا.

واپس سي، او په دغه کي پر دوی باندي هيڅ شی نسته. خلک ټول چپ وه، د سفيان خبري يې اورېدلې، او (داسي مالومېده) چي هغه يې خوښه ولې. ابو حنيفة رضي الله عنه د قوم په منځ کي ساکت ناست وؤ، مسعر ورته وکتل او ورته وويل: په دغه کي يو څه ووايه يا اباحنيفة! سفيان ورته وويل: له دغه نه بغير نور څه نه ښايي چي ويې وايي، ابو حنيفة رحمه الله ورته وويل: زه هلکان (زومان) غواړم، هغه يې دواړه ورته حاضر کړل، ابو حنيفة رحمه الله له دوی هر يوه نه پوښتنه وکړه: آيا هغه ښځه چي تا برايي د واده شپه ورسره تېره کړل ستا خوښه ده چي ستا مابينه سي؟ هغوی هر يوه ورته وويل: هو! ده ورته وويل: ستا د هغې ښځي نوم څه دی چي ستا د ورور سره ده؟ هغه ورته وويل: فلانی د فلاني لور، ده ورته وويل: ووايه چي هغه پر ما طلاقه ده. بيا ابو حنيفة رحمه الله د نکاح خطبه وويل او هر يوه ته يې هغه ښځه ورپه نکاح کړل چي لاس رسی يې ورته سوی وو، وروسته نو ابو حنيفة رحمه الله وويل: د سره نوي واده جوړ کړئ! خلک د ابو حنيفة رحمه الله د فتوی څخه په تعجب کي پاته سول. په دغه روځ مسعر را ولاړ سو ابو حنيفة رحمه الله يې پر خوله مچ کړ، او ويې ويل: آيا تاسو د ده پر دوستي ما ته ملامتي واياست؟ وايي چي په دغه وخت کي سفيان چپ ناست وو څه يې نه ويل».[١]

د امام صاحب د عقل او ذکاوت تيزي و هر چاته معلومه ده، او همېشه به په مشکلاتو کي د عام او خاص مرجع وو، ځکه خو يې پر هر چا قدر او عزت هم زيات وؤ.

---

[١]: حياة الامام ابوحنيفة للعفيفي، ص: ٩٧

د امام صاحب لوړ علمي مقام

د ده لوړ علمي مقام خو په تواترسره ثابت دی او هیڅ منصف ورڅخه انکار نکوي لکه نوموړي ایمان بنت سعد چي د خپل ذکر سوي څېړنيز اثر په ۱۰۰مه صفحه کي وايي:

«لأبيحنيفة مكانته علمية التي لاينكرها الا مكابر. و التي اقرّ بها له بها العلماء جيلاً بعد جيل؛ فيقول عنه معاصره الفضيل بن عياض: كان ابوحنيفة رحمه الله رجلاً فقيهاً، معروفاً بالفقه... معروفاً بالافضال... صبوراً على تعلم العلم بالليل والنهار».

ترجمه: «د ابيحنيفة د علمي مقام څخه، بېله حاسده، هيڅوک انکار نکوي، هغه علمي مقام چي پوهانو ورباندي پښت پر پښت اقرار کړی دی، د ده معاصر فضيل بن عياض د ده په شان کي وايي: ابو حنيفة رحمه الله فقيه وؤ، په فقه سره پېژندل سوی وؤ، په سخاء سره پېژندل سوی وؤ، شپه او روځ د علم پر زده کړه باندي ټينګ وؤ» او ورپسې وايي:

«وكثر مدح مادحين له حتى سماه عبد الله بن المبارك بمخ العلم»

ترجمه: «او د ده صفت ثناګويانو ډېر کړی دی، تر داسي حده چي عبدالله بن مبارک دی د علم «مغز» بللی دی». همدا رنګه شيخ الاسلام ابن تيمية هم د لوړي طبقې محدثو علماؤ په جمله کي د امام صاحب نوم ذکر کړی دی، په همدغه ارتباط دي د زيات تفصيل لپاره هلته مراجعه وسي، موږ دلته د هغه د پراخ او اوږده بحث څخه صرف يو څو جملې ذکر کوؤ:

« وَأَهْلُ الشَّامِ لَمْ يَكُنْ فِيهِمْ كَثِيرٌ كَاذِبٌ وَلَا أَئِمَّةٌ كِبَارٌ فِي الْقِرَاءَةِ وَالْحَدِيثِ وَكَذَلِكَ أَئِمَّةُ الْفُقَهَاءِ فَمَالِكٌ عَالِمُ أَهْلِ الْمَدِينَةِ. وَالثَّوْرِيُّ وَأَبُو حَنِيفَةَ وَغَيْرُهُمَا مِنْ أَهْلِ الْكُوفَةِ. وَابْنُ جريج وَغَيْرُهُ. مِنْ أَهْلِ مَكَّةَ ؛ وَحَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ وَحَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ مِنْ أَهْلِ الْبَصْرَةِ والأوزاعي

وَطَبَقَتُهُ بِالشَّامِ وَقَدْ قِيلَ إِنَّ مَالِكًا إِنَّمَا احْتَذَى مُوَطَّأَهُ . عَلَى كِتَابِ حَمَّادِ بْنِ سَلَمَةَ وَقِيلَ : إِنَّ كِتَابَ ابْنِ جُرَيْجٍ قَبْلَ ذَلِكَ[1] ».

ترجمه: «او هر څه چي اهل شام وه په دوی کي ډېر دروغجن نه وه او نه هم د قراءت او حديثو په لويو امامانو کي او داغه رنګه د فقهي په امامانو کي هم دروغجن نه وه، ځکه چي امام مالک رحمه الله د مديني د اوسېدونکو عالم وؤ، ثوري، ابو حنيفة رحمه الله او نور د اهل کوفې ښخه وه، ابن جريج او نور د مکې ښخه وه، حماد بن سلمة او حماد بن زيد د بصرې ښخه وه، اوزاعي او دهغه ډله په شام کي وه. چا داسي ويلي دي چي مالک د موطأ په ليکلو کي په يقين سره د حماد بن سلمة په کتاب پسي اقتداء کړېده او چا بيا ويلي دي چي د ابن جريج کتاب تر دغه دمخه وؤ». او نوموړی د مجوعة الفتاوی په بل ځای کي ليکي:

« وَوَكِيعِ بْنِ الْجَرَّاحِ ؛ وَعَبْدِ اللَّهِ بْنِ إِدْرِيسَ ؛ وَمُعَاذِ بْنِ مُعَاذٍ ؛ وَحَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ ؛ وَعَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مَهْدِيٍّ ؛ وَأَمْثَالِ هَؤُلَاءِ مِنْ طَبَقَةِ شُيُوخِ الْإِمَامِ أَحْمَد . وَهَؤُلَاءِ كُلُّهُمْ يُعَظِّمُونَ السُّنَّةَ وَالْحَدِيثَ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمِيلُ إلَى مَذْهَبِ الْعِرَاقِيِّينَ كَأَبِي حَنِيفَةَ وَالثَّوْرِيِّ وَنَحْوِهِمَا كَوَكِيعِ ؛ وَيَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ[2] »

امام ذهبي د عبدالله بن مبارک په حواله وايي چي ابو حنيفة رحمه الله يو علامه وؤ[3]، او مکي بن ابراهيم د امام بخاري شيخ (رحمهما الله) وايي: ابو حنيفة رحمه الله د خپلي زمانې تر ټولو لوړ عالم وؤ[4]، او يو بل شيخ وايي:

---

[1]: مجموعة الفتاوی، ج: ٢، ص: ٣٧٨

[2]: مجموعة الفتاوی، ج: ۴، ص: ٢٣٩

[3]: مناقب ابيحنيفة و صاحبيه، للذهبي. ص: ٣٠

[4]: ذکر سوي مرجع، ص: ٣٢

که د ابوحنيفة علم د ده د زمانې د علماؤ د علم سره وتلل سي نو د ابو حنيفة رحمه الله علم به پر دروند سي، لکه چي وايي:

«قال يحى بن ابي طالب. سمعت علي بن عاصم يقول: لو وُزن علم ابيحنيفة بعلم اهل زمانه لرجح[1]».

مطلب دا چي د امام صاحب علمي اوچت مقام دومره ندی چي په يو څو جملو کي د هغه تعريف را لنډ سي، بلکه د هغه لوړ علمي مقام بابونه نه!! بلکه کتابونه غواړي، مثلاً د قرآن عظيم الشان د تفسير په هکله چي د فقهي احکامو د استنباط لپاره د اجتهاد په لياره کي د خطاء څخه د مجتهد د ساتلو په خاطر کوم اصول ده وضع کړيدي هغه دومره لنډ او لږ ندي چي په يوه باب او يا يو کتاب کي دي بحث ورڅخه و سي، همدا ډول د احاديثو اصول و ګڼه، د اجماع، عرف عام او قياس لپاره هم امام صاحب ډېر ښه او مفيد اصول وضع او غوره کړيدي، په دغه اصولو پوهېدل هم د هر چا لپاره څه اسانه خبره نده، شايد يوه همدا وجه وي چي ځينو کسانو ته په ځينو ځايونو کي څه سوالونه او پوښتني پيدا سوي دي، همدا لامل دی چي ډيرو علماؤ د امام صاحب ناقدين پر دوه ډلو تقسيم کړيدي؛ يوه هغه ډله ده چي د امام صاحب په اصولو نه پوهيږي، دا ډله علماؤ تر يوه اندازې معذور ګڼلې ده، او بله هغه ډله ده چي د عناد له مخي يې بې بنسټه روايات جوړ کړي او افتراءات يې کړيدي، دا ډله نسبت اولي ډلي ته علماؤ ډېره مسؤله بللې ده.

---

[1]: مرجع فوق: ص: ٣٢

د امام صاحب حاضر جوابي، او په علمي مناظره کي د ده خاص مهارت

بل دا چي امام صاحب د دومره لوړ علميت تر څنګ زښته زيات حاضر جوابه هم وؤ، مثلاً امام ذهبي وايي: «کله چي امام صاحب منصور و خپل دربار ته ور وغوښت نو ربيع الحاجب و منصورته وويل: يا اميرالمؤمنين! دا ستا د نيکه (ابن عباس) مخالف دی، ځکه چي هغه ويل: که څوک د قسم څخه يوه يا دوې روځي پس استثنی (انشاء الله) و وايي: صحيح دی، خو دی وايي: که د قسم سره جوخت انشاء الله ونه ويل سي بيا نه صحيح کيږي.

سمد ستي امام صاحب ورته وويل: «يا اميرالمؤمنين! يقيناً د ربيع په فکر تا لره په عسکري فوج کي د هيچا بيعت نسته، هغه ورته وويل: څنګه؟ ده ورته وويل: ستا په مخ کي به په قسم سره بيعت وکوي کله چي کورته ولاړ سي بيرته به انشاء الله ووايي او قسم به باطل کړي، منصور وخندل او ويې ويل: يا ربيع! پر ابو حنيفة رحمه الله تعرض مکوه[1]».

په علمي جدل او مناظره کي هم امام صاحب ځانته خاص پر عقل او منطق ولاړه علمي طريقه درلوده، هغه په دې لحاظ چي ډېر ځله به امام صاحب په مناظره کي په حقيقت باندي د طرف مقابل د قانع کولو لپاره د سوال او جواب لياره غوره کول، تر څو طرف مقابل د خپلي فرضي قضيې په تناقض اعتراف وکړي او د اصلي حقيقت و منلو ته اماده سي، د بېلګې په توګه د سعودی عربستان د اوقافو او اسلامي شئونو وزير (شيخ صالح بن عبد العزيز بن محمد ال شيخ) په خپل (اصول الايمان في ضوء القرآن و السنة) نومي کتاب کي د منکرينو سره د الله (جل و على شأنه) د

---

[1]: مناقب ابي حنيفة و صاحبيه، ص: ۴۷

وجود او وحدانیت د ثبوت په اړوند د امام صاحب دغه مناظره ثبت کړېده:

«وقد جاء في بعض الآثار أن قوما أرادوا البحث مع الإمام أبي حنيفة رحمه الله في تقرير توحيد الربوبية . فقال لهم رحمه الله : "أخبروني قبل أن نتكلم في هذه المسألة عن سفينة في دجلة تذهب فتمتلئ من الطعام وغيره بنفسها وتعود بنفسها ، فترسو بنفسها وترجع ، كل ذلك من غير أن يديرها أحد ؟" .فقالوا : "هذا محال لا يمكن أبدا . فقال لهم : إذا كان هذا محالا في سفينة فكيف في هذا العالم كله علوه وسفله ؟" .فنبه إلى أن اتساق العالم ودقة صنعه وتمام خلقه دليل على وحدانية خالقه وتفرده[۱]».

ترجمه: «یقیناً چي په بعضو آثارو کي راغلي دي چي یوې ډلي و غوښتل چي د امام ابوحنیفة رحمه الله سره د پالونکي څښتن تعالی د موجودیت او وحدانیت د ثبوت په هکله مناظره وکړي ، امام رحمه الله ورته وویل: مخکي له دې چي موږ او تاسو په دغه مسئله کي بحث سره وکړو تاسو ماته د هغه کښتۍ په باب خبر راکړئ چي د دجلې په دریاب کي پر دې غاړه د خوراکي توکو او نورو موادو څخه پخپله ډکېږي او بیا ځي هغه بلي غاړي ته هلته پخپله دربېږي او خالي کېږي او بیرته خپله راځي، دا ټوله کارونه پخپله کوي بې له دې چي څوک ئې اداره کړي؟ هغوی ورته وویل: دا محاله ده هیڅ امکان نلري، ده ورته وویل: که دا په یوه کښتۍ کي محاله وي نو څنګه به په دا دومره لویه نړۍ کي، چي دومره لوړي او ژوري لري، ممکنه وي؟ په دغه یې پوه کړل چي د جهان یو له بل سره پیوند او په دومره دقیق ډول سره د هغه جوړول د خالق پر

---

[۱]: اصول الایمان فی ضوء القرآن و السنة، ص: ۱۹

موجودیت او دهغه جل و علی شانه پر تنهایي او وحدانیت ښوونه او دلالت کوي».

د علمي جدل لپاره امام صاحب یو لړ اصول وضع کړل تر څو د هغه له مخې د هماغه وخت د اشد ضرورت پر اساس د غیر اسلامي ډلو د اسلام ضد، زهرجن ښکاره او پټ تبلیغات خنثی او شنډ کړي، مثلاً محمد بن احمد ابوزهره د خپل تألیف (ابوحنیفة حیاته و عصره . . .) د «عصر ابوحنیفة» په مبحث کي لیکي چي د امام صاحب په عصر کي له یوه پلوه غیر اسلامي ډلي لګیا وې چي د قضاء، قدر، روح، مسیح او داسي نورو مسایلو په اړوند یو لړ پوښتني راپیدا کړي تر څو عامه ذهنیت مغشوش او ګډوډ کړي، له بله پلوه منحرفي اسلامي ډلي لکه جبریه، قدریه، خوارج او داسي نور په ډېر زور سره د خپلو منحرفو عقایدو په خپراوي او نشر لګیا وې.

د امام صاحب د ظهور عصر

د امام صاحب په عصر کي دوه قسمه غیر اسلامي ډلي د اسلام پر ضد په فعالیت لګیا وې؛ یو هغه ډلي چي له لویه سره برملا د اسلام څخه جلا وې لکه د یزید په دربار کي د مریانُس نومي رومي راهب نفوذ[1]. او بل هغه ګمراه او مرتدي ډلي وې چي په ظاهره له اسلامه څخه منشعب سوي وې خو په حقیقت کي د اسلام بوی هم نه وؤ ورسره لکه د مسیلمة کذاب پاته شوني (بقایا): دکتور محمود طحان د موضوعه احادیثو په بحث کي وایي: دغه زندیقو ډلو په ښکاره د اسلام سره د مقابلې توان نه درلود ځکه خو یې و خبیثي لیاري (د موضوعه احادیثو و جوړولو ته)

[1] ابوحنیفة حیاته وعصره، ص: ۷۸

مخه کړه، او د اسلام د تحريفولو او په اسلام کې د بدو را پيداکولو په خاطر يې يو لړ احاديث وضع کړل، چې له دغه جملې نه يو هم محمد بن سعيد الشامي دی[1].

څرنګه چې د دغو ډلو تبليغات به ځيني وخت د اسلام تر پردې لاندې مخفي تبليغات وه ځکه خو بعضي اوقات اسلامي ټولنه هم ورڅخه متأثره سوېده، د بېلګې په توګه د دغو ډلو د منفي تبليغاتو څخه يو هم د عربي نړۍ لپاره د قومی تعصب تبليغ وؤ، چې په دې ډول د وی غوښتل چې د اسلام په دننه کې عرب او عجم يو له بله سره بېل کړي، سره د هغه چې دا يو جوت حقيقت دی چې په اسلام کې د انسانانو تر منځ توپير نسته او هر هغه څوک چې متقي وي هغه د الله تعالی په وړاندې معزز او عزتمند دی، مګر دغو ډلو غوښتل چې د قرآن عظيم الشان د دغه عمده او لوی اصل چې فرمايي:

«إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ الحجرات ۱۳»

په هېره ولو سره په اسلامي ټولنه کې د تشتت او نفاق اور وشندي. اګرچې په لومړي سرکي دغه تبليغات څه مؤثر واقع سول، لکه په ځينو اموي دربارونو کې چې د محدود وخت لپاره داسي رول جاري سوی وؤ چې غير عرب نسي کولای چې د غزا او جهاد په ميدان کې د غنيمتونو څخه برخمن سي[2]. اما د الله جل جلاله په فضل او کرم او د هغه وخت د لويو فقيه امامانو او محدثينو خصوصاً د څلورو واړو مذهبونو امامانو

---

[1]: تيسير مصطلح الحديث، ص: ۹۰

[2]: ابوحنيفة حياته و عصره ... ، ص: ۷۴

د زيار او کوښښ په نتيجه کي دا هڅي په عمده توګه ناکامه او بې اثره پاته سوې.

نوموړي ابوزهره ليکي چي د غير اسلامي ډلو د تبليغاتو تر څنګ په خپله په اسلامي کړی کي هم منطقوي، صنفي، مذهبي او ګروهيز تعصبات د افراط و آخري پوړی ته رسېدلي ول، او په ځينو ځايو کي دغه تعصباتو د اسلام د سرحد څخه هم تجاوز کړی وؤ، لکه د اسلام د لويو علماؤ او حفاظو په وړاندي د حجاج بن يوسف تند او تېز ګامونه. د امام صاحب په هکله هم ځيني ملاحظات د هغه وخت همدغه تعصبات انځوروي، د مثال په توګه د امام صاحب د اصحابو په هکله يو قول داسي وايي چي هغوی صادق او ريښتني دي مګر دانه ښايي چي د ابو حنيفة رحمه الله له اصحابو څخه روايت وسي، لکه چي وايي: «سألت ابي عن اسد بن عمرو: قال: كان صدوقاً و ابويوسف صدوق و لكن اصحاب ابيحنيفة لاينبغي ان يروي عنهم شئ[1].» که دا قول صحيح وبلل سي نو له دې نه له ورايه مالوميږي چي حتی په هغه وخت کي د ګروهيزو تعصباتو له تأثير څخه صحيح اسلامي ډلي هم سالمي ندي پاته سوي او ور څخه متأثره سويدي، ځکه تاسو وينئ چي د هغه چا څخه چي پر صدق او ريښتنولي يې اقرار کيږي خو د هغه څخه صحيح روايت بې له کوم دليل فقط و فقط د تعصب له مخي ترک وهل کيږي.

په همدغه شاني عصر کي امام صاحب ظهور کړی دی. هغه په يوازي سر، په خالي لاس (يوازي سر او خالي لاس په دې مانا چي کوم فوجي، قومي او منطقوي حمايت نه وؤ ورسره) د الله جل جلاله په فضل او د

[1]: العلل، ج: ۲، ص: ۳۰۰

خدای ورکړي بې ساري علم په زور او مټ و یوه پلو ته د علمي جدل نه لیاري د غیر اسلامي او منحرفو ډلو د افکارو د خپراوي مخه ور ډب کړه؛ لکه ابوزهره چې د خپل نوموړي تألیف په ۶۹ مخ کې لیکي چې ابو حنیفة رحمه الله تخمیناً د ۲۲ ډلو په مقابل کې د علمي جدل او مناظرې له لیاري د اسلام څخه دفاع کوله او دی د اسلام د لویو مدافعینو څخه وؤ، او په یوه روایت کې راغلي چې امام صاحب څو ویشت ځلي وو. بصرې ته، چې په هغه وخت کې د مختلفو ګروپونو مرکز ګرځېدلی وؤ، د علمي مجادلې او مباحثې لپاره سفرونه کړیدي.
او بل پلو ته امام صاحب د فقهي احکامو د استنباط په منظور د تفسیر، حدیثو او اجماع اصول ترتیب، غوره او وضع کړل.

د امام صاحب مذهب او د دیني علومو اصول

امام صاحب د فقهي احکامو د استنباط په منظور د تفسیر او حدیثو د اصولو د ترتیب او غوراوي بنسټ ایښودونکی بلل کېدای سي، لکه حافظ جلالدین سیوطي رحمه الله چې د همدغه نظر د تائید په منظور په «تبیض الصحیفة» کې د دغه نظر د تائید قول رانقل کړیدی همدغه قول په «الرسالة المستطرف» کې راغلی دی او وایي: «و قال في (تبیض الصحیفة) قال بعض من جمع (مسند ابیحنیفة) من مناقب ابیحنیفة التي انفرد بها انه اول من دون علم الشریعة و رتبه ابواباً ثم تابعه مالک بن انس رحمه الله فی ترتیب (الموطأ) و لم یسبق اباحنیفة احد. اه».
یقیناً که اصلي حقیقت ته په ځیر وکتل سي نو دا به جوته سي چې امام اعظم د دیني علومو د اصولو په غوراوي او وضع کولو کې قریب د مخکښ حیثیت درلود، د اصحابو کرامو او د لوړپوړو تابعینو له طبقې نه پس همدا امام صاحب وؤ چې د تفسیر، احادیثو، اجماع او قیاس له

اصولو څخه يې په تفصيل سره بحث کړی دی، بلکه کوم تفصيل او بسط چې امام صاحب د ديني علومو و اصولو ته ورکړی دی د ده تر زمانې پورې يې ساری کم ليدل سوی دی، مثلاً قياس خفي يا په بل عبارت د استحسان قاعده د اولنين ځل لپاره ده رحمه الله معرفي کړېده، د نسخې د قاعدې لپاره يې مختلف فرعي اصول بيان او معرفي کړل، د متواتر، مشهور او واحد اخبارو تر منځ يې د توپير اصول تشريح کړل او داسې نور.

د مذهب په لحاظ د اصحابو په پېر کي خو هر صحابي د رسول الله صلی عليه و سلم د مبارکو ارشاداتو او ښوونو څخه مستقيماً مستفيد او متأثر سوی وؤ ځکه خو هر يو د نظر او مذهب څښتن وؤ، وروسته د لوړ پوړ د تابعينو په پېر کي هم ډېر داسي کسان وه چي په ديني فروعاتو کي يې من حيث مذهب د خپلي رأيي اظهار کړی دی، او د امام صاحب په عصر کي هم هر امام لکه سفيان ثوري، امام اوزاعي، امام مالک او نور هر يوه ځانته رأيه او مذهب درلود، داچي د امام صاحب مذهب ولي د دغو مذاهبو په ميان کي ډومره زيات شهرت و ګاټه کېدای سي چي لامل يې داوي چي يو خو امام صاحب په ديني فروعاتو کي د خپل وخت ضروري مسائل او قضايا د فقهي تقديري په شکل مطرح کړل او ډېرو مهمو مسائلو ته يې مخکي له مخکي لا معقول او د منلو وړ جواب تعين کړی وؤ چي خلکو به د ضرورت په وخت کي د عمل په ډګر کي پياده کول، او بل داچي د ده مذهب د اجتهاد پر بنسټ په ټولنه کي د هر قسم تعصب نه خالي د يو پاک او سوچه معتدل اسلامي مذهب په صفت منل سوی وؤ، چي وروسته بيا د نور اسلامي مذاهبو په منځ کي درو نورو مذهبونو هم زيات شهرت ځانته خپل کړ.

تقریباً همدغه مذاهب وه چي د هغه وخت د اسلامي نړۍ متلاطم او د تعصباتو نه ډک غیر اسلامي طوفانونه یې ایسار کړل، او په اسلامي نړۍ کي د اسلامي تمدن د تأمین او تعمیل په خاطر بې پرې ازاد څېړنیز حرکت پیل سو، د احادیثو چاڼ شروع سو، سقیم او غیر سقیم احادیث سره جلا سول، د فقهي احکامو د استنباط لپاره د تفسیر اصول، د احادیثو اصول، د اجماع او د قیاس اصول وضع سول، په یقین سره ویل کېدای سي چي په دغه ټوله سوچه اسلامي پروسه کي امام ابوحنیفة رحمه الله تر ټولو مخکښ او پېشتازه وؤ بلکه بنسټ ایښودونکی بلل کېدای سي.

د جرمني د کوپنهاګن د «مرکز الثقافي الاسلامي» څخه په یوه خپره سوې انټرنیټي مقاله کي دوکتور قاسم الامامي لیکي چي امام ابوحنیفة رحمه الله په حقیقت کي د حجاز د اهل الحدیث او د عراق د اهل الرأیي د دوؤ مذهبو د جمع کېدو بنسټ بلل کیږي، هغه په دې لحاظ چي امام صاحب بر سېره پر هغه چي په عراق کي یې د علم د امامانو څخه د علومو تحصیل وکړ او پخپله هم د اهل الرأیي د امامانو څخه وؤ په مکه معظمه کي یې هم د شپږ کالو د اقامت په دوران کي د عبدالله بن عمر غوندي علماؤ علم حاصل کړ، لکه چي وایي: «وابوحنیفة رضی الله تعالی عنه هو اساس بین مذهبی اهل الحجاز اهل الحدیث و اهل العراق اهل الرأی. کان ابوحنیفة رضی الله عنه من علماء اهل الرأی ولکنه ذهب الی الحجاز واقام في مکة ست سنوات یأخذ العلم من علماء الحجاز امثال عبدالله بن عمر.» محمد ابوزهره هم په خپل یاد سوي تألیف کي د امام صاحب د شیوخو په مبحث کي په دې هکله بحث لري چي لنډ حاصل یې داسي دی: ابوحنیفة رحمه الله د کوفې په مدرسه کي د

حضرت علي او حضرت عبدالله بن مسعود - رضی الله تعالی عنهما - علم حاصل کړ. او هم يې په کوفه کي د عکرمة له طريقه د عبدالله ابن عباس او په مدينه کي د نافع له طريقه د عبدالله ابن عمر او حضرت عمر او د مکې په مدرسه کي د مشهور فقيه او مفسر عطاء ابن ابی رباح له طريقه د عبدالله بن عباس د احاديثو، فقهي او تفسير علم حاصل کړ. او هم يې د اهل تشيع د امامانو څخه لکه امام محمد باقر (متوفی سنه ۱۱۴ هـ.)، امام زيد (متوفی سنه: ۱۲۲هـ.) او امام محمد جعفر صادق (عليهم السلام) څخه د علم اخستنه کړېده. دغه ته ورته يو مطلب د مشکاة په اسماء الرجال کي او هم په نورو کتابونو کي ذکر سوی دی چي د لنډوني په خاطر په همدغه لنډ مطلب بسنه کيږي او د زيات تفصيل لپاره دي هلته مراجعه وسي. د دې خبري مطلب داچي امام صاحب په واقع کي د يو معتدل مذهب اساس ايښی دی، هغه اعتدال چي د واقعي او اصلي اسلام بنياد پر ولاړ دی، همدا وجه ده چي ويل کيږي چي د کثرت په لحاظ د امام صاحب د مذهب پيروان د ټول اسلامي امت دوه پر درې برخه تشکيلوي.

د مخکني وينا دوهمه برخه

د امام ابوحنيفة رحمه الله په اړوند د ملاحظاتو مختصره يادونه

د امام صاحب د دومره لوړ علمي مقام او دومره لوړ شان سره سره بيا هم د زمانې د ناخوالو په سبب په هماغه عصر کي او ورپسې د ناوړه اثراتو په اساس د پېړيو په پوړيو کي د ده رضی الله تعالی عنه په هکله يو لړ ملاحظات او انتقادات په وجود راغلي دي. دغه ملاحظات د مختلفو ډلو له پلوه د مختلفو لاملونو له مخي ويل سويدي. لکه مخکي چي ورته اشاره وسوه چي يو قسم هغه غير اسلامي ډلي وې چي په اسلامي ماحول کي يې د پردې ترشا په چل ول د خلکو اذهان مغشوش کول، بله ډله هم د دغو منفي تبليغاتو څخه متأثره سوي منحرف اسلامي ګروپونه وه لکه خوارج او داسي نور. د دغو دواړو ډلو ګماشتګان د امام صاحب د قوي او مضبوط استدلال سره مخ سول، بلکه د تاريخي ثابت سوي شهادتونو له مخي هغوی د جدل او مناظرې په ميدان کي د امام صاحب په وړاندي پر څنګنو سويدي، ځکه خو يې پسي شا په غير مستقيم ډول ناروا تبليغات کول او کاذب روايتونه يې جوړول. له دې نه علاوه په اسلامي کړۍ کي هم يو لړ ګروپونه وه چي د مختلفو علتونو له مخي يې د امام صاحب په هکله يو لړ ملاحظات په وجود راوستل. له دغه جملې څخه يو هم د وخت آمرين وه کوم چي هغوی د امام صاحب د سپين او رسا کلام سره نه وه جوړ، ځکه چي امام صاحب هيڅکله د حق په مقابل د هغوی مراعات نه کاوه بلکه صفا او حق خبره يې ورته کوله، بله ډله هم و دربار ته منسوب علماء وه چي د دربار د رضائيت د حصول په خاطر او يا د حسد او رخې له مخي يې د امام صاحب سره مخالفت خپله وجيبه ګرځولې وه، مثلاً: امام

صاحب همېشه په مجلس کي د علويانو (سيدانو) طرفداري کوله[1]، او په فکري لحاظ يې هم د امام زيد، امام جعفرصادق او امام محمد باقر – عليهم السلام – سره علمي تړاو او رابطه دلوده[2]، او لکه مخکي چي وويل سول ده له هغوی نه د علم اخستنه هم کړېده. يو خو دغه ياد سوي ټکي و خليفه ته مرغوب او خوندور نه وه، په همدغه اړوند د موصل د خلګو د دوهم ځلې د قيام په وخت د امام صاحب سپينه وينا و خليفه منصور ته ښه مثال دی چي هغه هم خليفة ته خوندوره نه وه، هغه داسي وه: کله چي د موصل خلکو دوهم ځلي قيام وکړ نو خليفة امام صاحب، ابن شبرمه او ابن ابی ليلی و خپل حضورته د سلا مشورې لپاره ور وغوښتل او هغوی ته يې وويل چي د موصل خلکو مخکي دا تعهد کړی وۀ چي که چيري هغوی دوهم ځلي قيام وکړ نو د هغوی وينه او مالونه و خليفة ته مباح دي. په دې شکل خليفة غوښتل چي د خپل شوم پلان د پلي کولو لپاره د امام صاحب غوندي عالم او متقي شخص فتوی تر لاسه کړي. په دغه وخت کي امام صاحب سکوت وکړ، هغه نورو دوۀ وه خليفه ته وويل: «ای امير المؤمنين! د موصل اوسېدونکي ستا رعيت دي که ته هغوی ته عفوه وکړې نو دا به ستا شفقت وي او ستا د شان سره لايقه ده، او که هغوی ته جزاء ورکړې نو هغوی يې مستحق دي»، بيا خليفه و امام صاحب ته وويل: «يا شيخ! تا ساکت وينم.» امام صاحب ورته وويل: «يا اميرالمؤمنين! د موصل خلکو هغه څه تاته مباح کړيدي چي هغوی يې اختيار نلري، دا داسي ده لکه يوه ښځه چي خپل فرج بې له

---

[1]: ابوحنيفة حياته وعصره...، ص: ٤٣

[2]: اخير الذکر مرجع، ص: ٧٩

نکاح او ملک یمین څخه و بل چا ته مباح کړي، آیا دا هغه ته روا کیږي؟»
خلیفه ورته وویل: «یا!» امام صاحب و خلیفه ته وویل چي خپل لاس د موصل د خلکو څخه لیري وساته[1]. په دغه هکله مؤرخین لیکي چي خلیفه ماښیجن غوندي سو او د غه مجلس یې تر وخت د مخه ختم کړ.
د وخت و حکامو ته د امام صاحب د سپینو ویناؤ څخه دا یو کوچنی بېلګه ده، هغه هیڅکله د دین په امورو کي د چا مراعات نه کاوه، بلکه همیش یې صرف د الله جل جلاله د رضایت لپاره خبره کوله.
د وخت د حکامو ترڅنګ د هغه وخت هغه دیني ډلي هم چي نسبت و امام صاحب ته یې علمي ظرفیت او مقام او چت نه وؤ د حسد او رخي له مخي د امام صاحب په هکله روښانه او صفا نیت نه درلود، مثلاً: ابن ابی لیلی پر یوې لیونۍ ښځي، چي یو متنفذ شخص ته یې په ابن الزانین سره خطاب کړی وؤ، دوه حد قذفه (یو حد د پلار د ښکنځا او بل حد د مور د ښکنځا) په مسجد کي په ولاړي ورباندي جاري کړل، کله چي امام صاحب له دغه واقعې څخه خبر سو نو ویې فرمایل: چي ابن ابي لیلی په دغه حکم کي شپږ ځایه خطا وتلی دی؛ یو په مسجد کي حد نه برپایه کیږي په داسي حال کي چي ده په مسجد کي حد برپایه کړی دی. دوهم: پر ښځه حد په ولاړي نه جاري کیږي. دریم: یو ځلي وهل هم د پلار د ښکنځلو د حد څخه کفایت کوي او هم د مور د ښکنځلو د حد څخه، ځکه چي که یو څوک و یو ټولی ته ښکنځل وکړي پر هغه یو حد جاري کیږي. څلرم: پر لیونۍ حد نسته. پنځم دوه حده یې سره یو ځای کړل، پداسي حال کي چي دوه حده نه سره یو ځای کیږي، که څه هم یو یې سپک وي.

---

[1]: اخیر الذکر مرجع، ص: ۴۱

شپږم: د هغه مور او پلار حاضر نه ول او دا مالومه نده چي آیا هغوي د خپل حد غوښتنه کول که یا؟ وایي چي په دغه اړوند ابن ابي لیلی و امیر ته شکایت وکړ، او امیر امام صاحب د فتوی ورکولو څخ منع کړ. امام صاحب هم تر یو څو روځو پوري فتوی نه ورکوله، تر څو چي د ولیعهد استازی ورته راغی او په ځینو مسایلو کي یې فتوی ورڅخه و غوښتل، امام صاحب ورته وویل چي زه د فتوی څخه منع سوی یم، استازی و امیر ته ورغی، امیر ورته وویل چي زما ورته اجازت دی، امام صاحب بیرته و فتوی ته کښېناست او فتوی ورکول یې شروع کړل[1].

دغه وروستی دواړه ډلي عبدالحکیم فتوري د لندن څخه په یوه خپره سوې اینتېر نیتمي کي مقاله کي «سیاسي دیني» ډله بللې ده، نوموړی وایي چي د هدایاؤ په لیږلو، د لوړو حکومتي منصبونو لکه د قاضی القضاة د منصب په پیشنهاد کولو او د فشار په وارولو سره سیاسي ډلي غوښتل چي د خپلو کړنو د تأید لپاره د امام صاحب ملتیا او فتوی تر لاسه کړي. او دیني ډلي، یا د دربار د رضایت لپاره یا د رخي او حسد له مخي په امام صاحب پسي سوء تبلیغات کول. خو امام صاحب هیڅکله د الله په وړاندي د یو قوي ایمان له مخي د خپل هوډ نه تېر نسو او نه یې د دربار هدایاوي او منصبونه قبول کړل او نه هم د دربار فشار ته تسلیم سو، او نه هم په ټولنه کي د دین تر عنوان لاندي د سوء تبلیغاتو تر تاثیر لاندي راغي، بلکه د ژوند تر آخري رمق پوري یې د الله د دین د نشر او اشاعت کار کما حقه مخ ته بیوي او د رسول کریم صلی الله علیه و سلم د ریشتني امتي په صفت یې د هغه صلی الله علیه و سلم ټول هغه احادیث چي ده ته د

[1]: اخیر الذکر مرجع، ص: ۴۳

سالمي او خوندي لياري ورسېدل هغه يې تشريح كړل، او هر اړخيزه مسائل او فروعات يې ورباندي تفريع كړل.
په اسلامي حلقه كي نوري ډلي هم د امام صاحب په هكله د يو لړ ملاحظاتو لامل ګرځېدلي دي لكه څنګه چي تاسو به د كتاب د مطالعې په وخت ورسره مخ شئ چي د امام صاحب د وقت لوى محدث امام اوزاعي غوندي امامان هم د امام صاحب په هكله د دغه متعصبو منفي تبليغاتو څخه متأثر سوي وه او كله چي د اصلي حقيقت نه اګاه سوي دي نو د امام صاحب په لوړ شان يې اعتراف كړى او د خپل نظر نه ګرځېدلي دي. محمد بن احمد ابوزهره هم د خپل نوموړي تأليف په نوموړي مبحث كي وايي چي يو لړ منطقوي او مذهبي اختلافونه او تعصبات د دې باعث سول چي يوازي د امام صاحب په شان كي نه بلكه د نورو ډېرو امامانو په شان كي دي زيات بې بنياده ملاحظات په وجود راسي.
د نېكه مرغه هغه ټول ملاحظات چي د امام صاحب په اړوند په وجود راغلي دي د تاريخ په اوږدو كي لويو امامانو، محدثينو، مشايخو او علماؤ په مستند ډول جواب كړيدي، مثلاً: د امام صاحب همعصره او د ده شاګرد لوى محدث عبدالله بن مبارک، د امام صاحب بل شاګرد د امام بخاري صاحب شيخ او لوى محدث ابراهيم مكي، هم د امام صاحب توصيف كړى دى او هم يې د هغه څخه دفاع كړېده، د احاديثو ناقدين او محدث حافظان امام ذهبي او امام ابن حجر عسقلاني هريو د امام صاحب په هكله ليكني او تألفات لري او د امام صاحب مناقب يې په ښه انداز ليكلي د، همدا ډول حافظ مولانا جلال الدين سيوطي په «تبيض الصحيفة» كي، حافظ امام ابن عبدالبر مالكي په «الانتقاء» كي، امام شعراني شافعي په «طبقات الكبرى» كي، امام ابن حجر مكي شافعي په

«الخيرات الحسان» کي، سليمان عبدالقوي الحنبلي په «افصاح» کي علامه مرتضی زبيدي په «جواهر المنيفة» کي معاصر عالم علامه زاهد کوثري په «تأنيب الخطيب» کي او داسي نورو ډيرو علماؤ په خپلو ليکونو او تأليفاتو کي د امام څخه هم دفاع کړېده او هم يې د ده مناقب په ښه انداز بيان کړيدي.

يو تعداد لويو امامانو او محدثينو خو دغه ملاحظات بلکل د سرخوږي وړ ندي بللي، د بيلګي په توګه شيخ الاسلام حافظ ابن تيمية او حافظ ابن کثير هم د امام صاحب د مذهب، علميت، او تقوا تأييد کوي او هم يې په نظرياتو او دلايلو استدلال کړی دی.

د مذهب تأييد پدې مانا چي د ده مذهب د اهل سنت د څلورو مشهورو مذهبونو څخه يو صحيح او پر حق مذهب بولي، که په کومه مسئله کي اختلاف موجود وي هغه د يو اجتهادي او فرعي اختلاف په حيث تلقي کوي.

د هغه د علم او تقوی په هکله هم نوموړي امامان هر يو ډېري ليکني لري، د ساري په توګه لکه مخکي چي وويل سوه چي شيخ الاسلام ابن تيمية په مجوعة الفتاوی کي د امام صاحب يادونه په ښه انداز سره کړېده، او همدا رنګه حافظ ابن کثير هم په «البدايه و النهايه» کي د ۱۵۰ هجري کال د واقعاتو په مبحث کي د امام صاحب يادونه په ډېر ښه انداز سره کوي.

د امام صاحب په دلايلو او نظرياتو باندي د تمسک په هکله دومره ويل کافي دي چي شيخ الاسلام ابن تيمية د حضرت ابوهريرة – رضی الله تعالی عنه – د فضيلت د ثبوت په باب د امام صاحب په قول استدلال کوي او وايي: « وَعَمِلَ أَبُو حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ مَعَ الشَّافِعِيِّ وَأَحْمَدَ وَغَيْرِهِمَا بِحَدِيثِهِ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ

وسلم " { مَنْ أَكَلَ أَوْ شَرِبَ نَاسِيًا فَلْيُتِمَّ صَوْمَهُ فَإِنَّمَا أَطْعَمَهُ اللَّهُ وَسَقَاهُ } مَعَ أَنَّ الْقِيَاسَ عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللهُ أَنَّهُ يُفْطِرُ، فَتَرَكَ الْقِيَاسَ لِحَدِيثِ أَبِي هُرَيْرَةَ....»

ترجمه: «ابو حنيفة رحمه الله، د شافعي رحمه الله او احمد رحمه الله سره يو ځای د ابو هريرة په روايت عمل کړی دی، لکه د عليه الصلاة و السلام دا حديث: [که څوک په هيره سره خوراک يا څښاک وکړي نو خپله روژه دي پوره کړي په تحقيق سره ده ته الله تعالی خواړه او اوبه ورکړل] سره د هغه چي د ابيحنيفة په وړاندي قياس روژه ماتوي، خو قياس يې د ابي هريرة د حديث په خاطر پرېښود».

د امام صاحب په اقوالو سره د تمسک داسي مثالونه د نورو امامانو په ليکنو کي په زياته پيمانه مندل کيږي، او همدارنګه لکه څنګه چي وويل سوه چي دوی دواړ د امام صاحب مناقب په ډېر ښه انداز سره بيان کړيدي، خو د دې ترڅنګ بيا دغو دواړو امامانو چي د امام صاحب په هکله کوم ملاحظات سويدي هغه ته يې له سره توجه نده کړې، بلکل يې له نظره غورځولي او کالعدم يې ګڼلي دي. د دې خبري معنی داده چي دا ملاحظات بيخي په سرخوږي نه ارزي او تهول بې اساسه دي، بايد چي يو عاقل هيڅ توجه ورت ونکړي، مګر د عامه ذهنيت د روښانه کولو لپاره، لکه څنګه چي مخکي وويل سوه، ډيرو لوړو علماؤ، پرته له دې چي د ده د مذهب پيرو دي يا نه دي، په خپلو ليکونو کي د هغه - رحمه الله - څخه هم په کلکه دفاع کړې او هم يې د هغه مناقب په ښه انداز ليکلي دي.

د امام صاحب په هکله چي د ملاحظاتو کوم جوابونه ويل سويدي هغه په کتابونو کي په تفصيل سره په مستند او مستدل ډول ذکر سويدي، او په دغه حاضر کتاب کي هم علامه حافظ مولانا محمد ذکريا کاندهلوي په مؤجز او رسا ډول ځای پر ځای ذکر کړيدي، کېدای سي چي هلته و کتل

سي، خو د بيلګي په توګه موږ دلته درې ملاحظات د جوابونو سره ذکر کوو. تر څو محترم ويونکي د همدغه کتاب د مطالعې په وخت کي د ملاحظاتو د جوابونو د اسلوب سره ښه اشنا وي.

د امام صاحب په هکله يوه ملاحظه هم د ايمان په اړوند ويل سوېده، د ايمان په اړوند ملاحظه او دهغه جواب ځکه د لږ تفصيل سره ليکل کيږي چي د علامه مولانا محمد ذکريا کاندهلوی په حاضره په ليکنه کي د هغه زياد تفصيل ندی راغلی.

د ایمان مبحث

د امام صاحب په هکله د ایمان د زیادت او نقصان ملاحظه او د هغه جواب.
یوه ملاحظه چي د ځینو مقاصدو پر اساس یا د نه توجه له امله د امام صاحب په شان کي سوبده هغه هم داده چي ګویا امام د مؤمنانو ترمنځ د ایمان په توپیر ندی قائل یاني په اصل کي امام صاحب د ایمان په زیادت او نقصان ندی قائل، یا دا چي امام صاحب عمل د ایمان جز نه بولي.

د ایمان کمي او کیفي توپیر

دا د امام صاحب په شان کي د لویه سره تجاهل عارف دی، هغه دا چي د ایمان توپیر یاني د ایمان زیادت او نقصان په کوم لحاظ؟ په کیفي لحاظ که په کمي لحاظ؟ مثلاً که موږ ووایو چي د سهار او ماښام فرض لمونځ په ترتیب سره دوه او درې رکعته دی هیڅ زیادت او نقصان ورکي نسته؛ نه په سفر کي او نه په حضر کي، د دې دا مفهوم ندی چي د عوامو او د اولیاء الله لمونځونو سره یو شانتی دي او هیڅ توپیر نه سره لري، فرضاً که یو امي سړی چي زړه یې هم په دنیایي امورو ډېر مشغول وي د سهار لمونځ په معوذتینو سره ژر ژر اداء کوي، اداب او مستحبات خو پرېږده د سننو هم ډېر خیال نه ساتي، خشوع او خضوع ته هم ډېره توجه نکوي، مګر بالعکس یو متقي ولی الله بیا همدغه د سهار لمونځ په مسنونه قراءت سره په پوره خشوع او خضوع اداء کوي، سنن خو پوره اداء کوي بلکه د مستحباتو او آدابو هم پوره خیال ساتي، اوس نو تاسو پخپله د

دغه دوؤ لمونځو ترمنځ مقایسه وکړئ، آیا تر دغه قاعده لاندي (چي د سهاره لمونځ که په سفر کي وي که په حضر کي هیڅ زیادت او نقصان نه قبلوي) دغه دواړه لمونځونه سره یوشي بلل کېدای سي؟ او که په حقیقت کي دوهم لمونځ چي هم د اوږدوالي په لحاظ اوږد وؤ او هم یې د سننو، مستحباتو، آدابو، خشوع او خضوع پوره اهتمام سوی دی نسبت و اول لمانځه ته هم ډېر فضیلت او وزون لري او هم یې په معنوي لحاظ مقام ډېر اوچت دی. اوس دلته ګورو چي د کمیت په لحاظ خو یو نفر هم د سهار لمونځ اداء کړ او بل نفر هم، مګر د کیفیت په لحاظ دواړه لمونځونه د ځمکي تر اسمانه فرق لري[1]. ایمان هم په عین شکل و ګڼه، هغه په دې لحاظ چي د هر چا چي ایمان صحت و مومي بس په دغه وسیله دی د اسلام په کړی کي شامل سو، د نورو ټولو مسلمانانو په شان اوس پر ده د یو مسلمان اطلاق کیږي او په دې وسیله ده د الله پاک و دربار ته لیار ومندل، اوس نو دا پر ده باندي ده چي د عمل او تقوا په وسیله ځان د الله پاک په دربار کي و عالي مدارجو ته رسوي او که العیاذ بالله د غفلت له مخي خپل ایمان بیرته په خطر کي اچوي.

د کمیت په لحاظ هم د امام صاحب په وړاندي ټول مؤمنان، په دې لحاظ چي هر یو مؤمن د یوه صحیح ایمان څښتن دی، سره یو شان دي، ځکه چي که په ایمان کي خلل او ضرر وارد سي نو بیا خو د عمل په قبول کي اشکال واردیږي، او دا هم په اتفاق سره منل سوېده چي د شهادتینو په ویلو سره هر څوک د دې جوګه کیږي چي عمل یې د قبول وړ وګرځي. او دا هم په اتفاق سره منل سوېده چي په تلپاتي او مستمر شکل په ترک د اوامر او

[1]: فتح الملهم، ج: ۱، ص: ۴۲۳ د مؤلف قم

اختیار د نواهیو ایمان صدق نسي موندلای، خو په هر صورت د کیفیت له مخي د امام صاحب په وړاندي د مؤمنانو ایمان یو له بله توپیر سره لري، لکه چي په «فتح الملهم شرح المسلم» اول جلد ۴۲۸مه صفحه کي د «احیاء العلوم» د شارح علامه زبیدي په حواله د امام صاحب دا قول رانقل سوی دی: «اقول ایماني کایمان جبریل، و لا اقول: مثل ایمان جبریل».

د ایمان د زیادت او نقصان په هکله اختلاف د ټولو علماؤ په نزد صرف یو لفظي اختلاف دی:

د ایمان په هکله څو څو قوله په په کتابونو کي راغلي دي، اما دوه قوله د اهل السنة و الجماعة تر منځ مشهور دي چي هغه دواړه قوله په اتفاق د ائمه ؤ د یو ثابت نص پر اساس ویل سویدي، په دې لحاظ هیڅ یو قول د دې باعث نه ګرځي چي پر قایل دې طعن وارد سي، بلکه اصلاً دلته اختلاف لفظي بڼه لري، لکه شیخ الاسلام ابن تیمیة چي په «مجموعة الفتاوی» کي، ابن عاشور په تفسیر «التحیرر و التنویر» کي، د الهي ارشاد «فزادهم ایماناً» په تفسیر کي، ابن عطیة هم د نوموړي مبارک ارشاد په تفسیر کي، استاد دکتور موسی شاهین لاشین په «فتح المنعم شرح المسلم» کتاب الایمان صفحه ۲۸ کي د ابن حجر په حواله، ابن ابی عز الحنفي په «شرح العقیده الطحاویه» صفحه ۲۴۳ کي او مولانا شبیر احمد عثماني په «فتح الملهم شرح المسلم» کتاب الایمان کي د یو لړ مشهورو امامانو په حواله ویلي دي، مثلاً وروستی مرجع د شیخ الاسلام ابن تیمیة دا قول رانقل کړی دی: «په دغه کي ډېر اختلاف لفظي دی، هو! هغه حق لفظ چي مطابق د کتاب او سنت دی، ځکه خو د هیڅا لپاره دا نسته چي د هغه په خلاف څه ووایي.» لکه چي وایي: «فان کثیراً من

النزاع فيها لفظي. نعم! اللفظ المطابق للكتاب و السنة هو الصواب. فليس لاحد ان يقول بخلافه[1]».

او بيا هم حافظ ابن تيمية وايي: « وَلَكِنْ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ بِعِبَادِهِ الْمُسْلِمِينَ أَنَّ الْأَئِمَّةَ الَّذِينَ لَهُمْ فِي الْأُمَّةِ لِسَانُ صِدْقٍ مِثْلَ الْأَئِمَّةِ الْأَرْبَعَةِ وَغَيْرِهِمْ كَمَالِكٍ وَالثَّوْرِيِّ والأوزاعي وَاللَّيْثِ بْنِ سَعْدٍ وَكَالشَّافِعِيِّ وَأَحْمَد وَإِسْحَاقَ وَأَبِي عُبَيْدٍ وَأَبِي حَنِيفَةَ وَأَبِي يُوسُفَ وَمُحَمَّدٍ؛ كَانُوا يُنْكِرُونَ عَلَى أَهْلِ الْكَلَامِ مِنْ الجهمية قَوْلَهُمْ فِي الْقُرْآنِ وَالْإِيمَانِ وَصِفَاتِ الرَّبِّ وَكَانُوا مُتَّفِقِينَ عَلَى مَا كَانَ عَلَيْهِ السَّلَفُ مِنْ أَنَّ اللَّهَ يُرَى فِي الْآخِرَةِ وَأَنَّ الْقُرْآنَ كَلَامُ اللَّهِ غَيْرُ مَخْلُوقٍ وَأَنَّ الْإِيمَانَ لَا بُدَّ فِيهِ مِنْ تَصْدِيقِ الْقَلْبِ وَاللِّسَانِ فَلَوْ شَتَمَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ كَانَ كَافِرًا بَاطِنًا وَظَاهِرًا عِنْدَهُمْ كُلِّهِمْ[2]»

ترجمه: «لكن د الله د رحمت څخه پر مسلمانو بنده ګانو باندي په يقين سره امامان دي، هغه کسان چي دوى لره په امت کي د ريښتنولى ژبه وه مثلاً څلور وارو امامان او نور لکه مالک، ثوري، اوزاعي، ليث بن سعد، او لکه شافعي، احمد، اسحاق، ابي عبيد او ابيحنيفة او ابى يوسف او محمد رحمة الله عليهم؛ دوى ټولو د قرآن، ايمان او د رب د صفاتو اړوند د جهمية له جملې نه د اهل کلام قول رد کړى دى، او دوى سره متفق پر هغه څه دي چي سلف ورباندي وه، له هغه جملې څخه دادى چي الله په آخرة کي ليدل کيږي، او په يقين سره قرآن د الله کلام دى مخلوق ندى، او د ايمان په هکله د زړه او ژبي له تصديق څخه چاره نسته، که څوک الله او د هغه رسول ته د بدو نسبت وکړي هغه په باطن او ظاهر کافر دي، د دوى ټولو په نزد همداسي ده».

[1]: فتح الملهم، ج: ۱، ص: ۲۲۰ د حافظ ابن تيمية قول.

[2]: مجوعة الفتاوى، ج: ۲ ص: ۱۳۴

تاسو وینی چې شیخ الاسلام حافظ ابن تیمیه نه یوازې دا چې د ایمان په هکله د امامانو تر منځ اختلاف ته اشاره نه کوي بلکه دا د الله رحمت بولي چې دوی په اعتقادي مسائلو کې خاص بیا په ایمان کې ټول سره یوشی دی او په عقیده وي مسائلو کې ټول د صالح سلفو په شان سره متفق دي.

ابن عاشور هم په «التحریر و التنویر» کې دا یو لفظي اختلاف بللی دی، لکه څنګه چې د الهي ارشاد «فزادهم ایماناً» په تفسیر کې لیکي:

«فالظاهر ان الایمان اطلق هنا علی العمل، ای العزم علی النصر والجهد، وهو بهذ المعنی یزید وینقص. ومسألة زیادة الایمان ونقصه مسألة قدیمة، والخلاف فیها مبنی علی ان الاعمال یطلق علیها اسم الایمان، کما قال الله تعالی: [وما کان الله لیضع ایمانکم البقرة ۱۴۳] یعني صلاتکم. اما التصدیق القلبي وهو عند القلب علی اثبات وجود الله وصفاته و بعثة الرسل و صدق الرسل. فلا یقبل النقص، و لایقبل الزیادة. و لذالك لاخلاف بین المسلمین في هذ المعنی، وانّما هو خلاف مبنی علی اللفظ. غیر أنّه قد تقرّر في علم الأخلاق أن الاعتقاد الجازم إذا تکررت أدلّته، أو طال زمانه، أو قارنته التجارب، یزداد جلاء وانکشافاً. وهو المعبّر عنه بالملکة. فلعلّ هذا المعنی ممّا یراد بالزیادة. بقرینة أن القرآن لم یطلق وصف النقص في الإیمان بل ما ذکر إلا الزیادة. وقد قال إبراهیم علیه السلام: { بلی ولکن لیطمئنّ قلبيْ البقرة: ۲۶۰ }

ترجمه: «ظاهراً خو دلته د ایمان اطلاق پر عمل سوی دی، یعنی اراده پر نصرت او هاند باندي، او دا (ایمان) په دغه مانا سره زیادت او کمبود قبلوي، د ایمان د زیادت او کمبود مسئله پخوانۍ مسئله ده، او په دغه کې اختلاف له دې جهته دی چې کله کله پر اعمالو باندي د ایمان د نوم اطلاق کیږي، لکه څنګه الله تعالی وایي: [او الله داسي ندی چې ستاسي

:یمان دي ضائع کړي] ياني لمونځ ستاسي. هر څه چي د زړه تصديق دی هغه د زړه عقد دی پر اثبات د الله د وجود او د هغه پر صفاتو او د رسولانو پر رسالت او رسولانو پر ريښتنولی، څکه خو نه کمبود قبلوي او نه زيادت، او په همدغه شکل په دغه معنی کي د مسلمانانٍ تر منځ اختلاف نسته، او هرڅه چي اختلاف دی په يقين سره هغه پر لفظ باندي بناء دی، مګر حقيقتاً په علم اخلاق کي دا ثابته سوېده چي ټينګ اعتقاد چي هرکله د هغه دلائل مکرر سي او يا يې زمانه اوږده سي، او يا ازمويني سره نژدې سي، د هغه څلا د انکشاف له مخي زيادت کوي، او له هغه شخه په «مَلَګه» سره هم يادونه سوېده، امکان لري چي دا هغه مانا وي چي په زيادت تعبير ورڅخه سوی دي، قرينه يې هم داده چي په يقين سره قرآن د ايمان د نقص پر صفت باندي اطلاق ندی کړی بلکه (نقص) يې هيڅ ندی ياد کړی مګر زيادت يې (ياد کړی دی)، او په يقين سره ابراهيم عليه السلام ويلي دي: [اولي نه! بلکه د دې لپاره چي زړه مي ارام ونيسي]».

تاسو وينئ چي ابن عاشور، په دې دليل چي په قرآن کي د ايمان د «نقص» صفت هيڅ ندی راغلی، څکه خو يوازي په ايمان کي زيادت مني او وايي چي د ايمان زيادت په زړه کي د ايمان د څلا انکشاف ياني ډېر والی دی، چي په «مَلَګه» سره هم تعبير ورڅخه کېدای سي، او يا د ايمان زيادت همدا د زړه آرام او اطمنان دی لکه ابراهيم عليه السلام چي يې د الله تعالی څخه غوښتنه کوله.

د ايمان په هکله دواړه مشهور قوله د نورو اقوالو سره يو ځای د «فتح الملهم شرح المسلم» او «فتح المنعم شرح المسلم» په کتاب الايمان کي د هر يوه د مربوطه دلايلو سره ذکر سويدي، د زيات تفصيل لپاره دي هلته

مراجعه وسي. خو موږ دلته د نومړو مراجعو نه په اقتباس و هر یوه ته صرف یو ځغلنده کتنه کوو:

د اهل السنة و الجماعة و دوه مشهور قولونو ته ځغلنده کتنه

د ایمان په هکله یو قول وایي چي ایمان عبارت د تصدیق قلبي او اقرار لساني څخه دی، او بل قول وایي چي ایمان عبارت د تصدیق قلبي، اقرار لساني او عمل په جوارحو سره دی[1]، اول قول د احنافو او جمهور فقهاؤ دی او دوهم قول د اکثر محدثینو دی[2].

اوس د دغه دواړو اقوالو ترمنځ و رابطې او تړاو ته لنډ شاني نظر اچوو:

اول قول وایي:

چي د «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ٢٧٧[3]»

ترجمه: «بېشکه هغه کسان چي دوی ایمان رواړی دی نېک عمل کوي او لمونځ ادا کوي او زکاة ورکوي دوی ته اجر د دوی د رب په وړاندي سته او هیڅ وېره پر دوی باندي نسته او نه به دوی غمګین سي.» او د جبریل علیه السلام د مشهور حدیث د ظاهري نص او داسي نورو زیاتو دلایلو په اساس ایمان ځانته دی، او اسلام چي عبارت د عمل څخه دی ځانته[4].

اما یو له بله داسي سره تړلي او مرتبط دي چي عمل بېله ایمانه صحت نلري او ایمان بېله عمله صدق نه مومي، ځکه چي عمل په جوارحو د زړه د

---

[1]: فتح المنعم، ج: ١، ص: ٢٨

[2]: فتح المنعم، ج: ١، ص: ٤٣

[3]: البقرة: ٢٧٧

[4]: فتح المنعم، ج: ١، ص: ٣٠، سطر: ١١

تصديق سره لازم او جز د ايمان دی[1]، او د ايمان او اسلام نسبت داسي دی لکه د نس نسبت و ملا ته او د ملا نسبت و نس ته، اهل کبائر فاسقين بولي، وايي: دوام او استمرار پر ترک د اوامر او پر فعل د نواهيو ايمان ته زيان او خدشه رسوي، فاسقين د اور مستحق ګڼي خو د همېش لپاره نه، ياني مخلد فی الناريې نه بولي[2]. او بل دا چي شيخ الاسلام حافظ ابن تيمية هم د صالح سلفو په متابعت د ايمان لپاره د تصديق قلبي او اقرار لساني څخه چاره نه ويني لکه چي وايي: «وأن الايمان لابد فيه من تصديق القلب واللسان»[3].

په دوهم قول کي څرنګه چي موږ ملاحظه نلرو ځکه خو يې د دلائلو څخه هم تيرېږو، او اول قول چي موږ يې د دوهم قول په شاني صحيح بولو او هغه هم د خپل نظر د اثبات لپاره خورا ډېر متواتر دلايل لري د مثال په توګه يې دلته ستاسو په مخکي يو يا دوه دلائل ايږدو:

قال الله تبارک و تعالی في القرآن العظيم: «ولما يدخل الايمان في قلوبهم». و قال النبي صلى الله عليه وسلم: «الايمان ان تؤمن بالله وملئكته و كتبه و رسله واليوم الآخر وتؤمن بالقدر خيره و شره». اخرجه مسلم عن ابن عمر و عليه جمهور اهل السنة»[4].

او د سعودي عربستان د حج، اوقافو، ارشاد او اسلامي شئونو وزير الشيخ صالح بن عبدالعزيز بن محمد ال الشيخ هم د قرآن او حديث د

---

[1]: شرح العقيدة الطحاوية لابن ابی عز: ص: ٢٤٣

[2]: الشرح الميسر على الفقهين الاكبر والابسط: ص: ١٠، الفتح الملهم، ج: ١، ص: ٤٠٤، د امام غزالي او علامه زبيدي اقوال.

[3]: مجموعة الفتاوى، ج: ٢، ص: ١٣٣

[4]: تأنيب الخطيب، ص: ٩٠

صريح نصوصو پر اساس همدغه تعريف د ايمان لپاره غوره کړی دی لکه چي وايي:

«وقد دلت نصوص الكتاب والسنة على أن الإيمان يقوم على الأصول الستة، وهي: الإيمان بالله، وملائكته، وكتبه، ورسله، واليوم الآخر، والقدر خيره وشره، وقد جاء ذكر هذه الأصول في القرآن الكريم والسنة النبوية في مواطن عديدة، منها:

١ قوله تعالى: { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي أَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا } (النساء: ١٣٦).

٢ وقوله تعالى: { لَيْسَ الْبِرَّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ } (البقرة: ١٧٧).

٣ وقوله تعالى: { آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ } (البقرة: ٢٨٥).

٤ وقوله تعالى: { إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ } (القمر: ٤٩).

٥ وثبت في صحيح مسلم من حديث عمر بن الخطاب المشهور بحديث جبريل « أن جبريل سأل النبي صلى الله عليه وسلم فقال: أخبرني عن الإيمان، قال: (أن تؤمن بالله، وملائكته، وكتبه، ورسله، واليوم الآخر، وتؤمن بالقدر خيره وشره » (١).

او وروسته اضافه کوي او وايي چي دغه شپږ اساسي اصول دي چي ايمان ورباندي ولاړ دی، يو له بله سره تړلي لازم او ملزوم دي، ځيني يې له ځينو څخه نه جلا کيږي، په ځينو سره ايمان د نورو پاته په ايمان سره

---

(١) صحيح مسلم، حديث شمېره: ١

حتمي دی، په ځینو سره کفر په پاته نورو سره هم کفر دی، لکه چي وايي:
«فهذه أصول ستة عظيمة يقوم عليها الإيمان ، بل لا إيمان لأحد إلا بالإيمان بها ، وهي أصول مترابطة متلازمة ، لا ينفك بعضها عن بعض ، فالإيمان ببعضها مستلزم للإيمان بباقيها ، والكفر ببعضها كفر بباقيها»[١].
دوهم قول چي ايمان عبارت له تصديق، اقرار او عمل څخه بولي وايي: ايمان او اسلام چي هر يو ځانته ذکر سي نو فرق نه سره لري، او که دواړه يو ځای سره ذکر سي نو بيا ايمان ځانته دی او اسلام ځانته، وايي چي مثال يې داسي دی لکه د فقير او مسکين، چي سره يو ځای سي سره جلا سي او چي سره جلا سي نو بيا يو په بل کي تداخل سره لري[٢].
دوهم قول سره دهغه چي عمل د ايمان جز بولي خو د عمل په نيستي کېدلو سره کفر نه وايي، يعنی اهل کبائر کافران نه بولي، بلکه د اول قول په شاني اهل کبائر فاسقين بولي، او د اول قول په شاني د اهل کبائر په هکله وايي: د اصحابو، تابعينو او ټولو امامانو په اتفاق څوک چي د يوه ذره ايمان سره له دنيا نه تللی وي د تل لپاره د اور مستحق نه ګڼل کيږي، او ور پسي وايي: په متفق عليه دول دا ثابته ده چي د هغه چا په هکله چي د الله تعالی له پلوه اذن وسي د هغه شفاعت به رسول کريم صلی الله عليه و سلم کوي، او دا بېله استثنا د ټول امت متفق عليه عقيده ده[٣]. دوهم قول په ايمان کي تصديق او اقرار اصل بولي او عمل فرعه، هغه دا رنګه چي د عمل په نيستي کېدو سره ايمان د تصديق او اقرار په اساس پر خپل

---

[١]: اصول الايمان فی ضوؤ الکتاب و السنة، ج: ١، ص: ١٢
[٢]: فتح الملهم، ج: ١، ص: ٤٠٦، د ابن ابزذئب قول.
[٣]: فتح الملهم، ج: ١، ص: ٤٠٧، د شيخ الاسلام حافظ ابن تيمية قول.

ځای پا ته دی او بې له تصدیق او اقرار څخه عمل حبطه دی یعني صحت نلري[1].

تبصره: هیره دي نه وي چي معتزله او خوارج هم عمل د ایمان جز بولي، خو فرق پکي دادی چي خوارج اهل المعاصي کافران بولي او معتزله اهل المعاصي مسلمانان هم نه بولي او کافران یې هم نه بولي. خو دواړه اهل المعاصي د همېش لپاره داخل په اور کي بولي، دغه نظر په خاص ډول د پخپله دوهم قول سره او په عام ډول د ټول اهل السنة و الجماعة سره ډېر توپیر لري یاني ورسره په تضاد کي دي. په دغه هکله د پوره تفصیل لپاره وګورئ: فتح المنعم، کتاب الایمان، صفحه: ۲۸.

د دغه په ادامه کي د فتح الملهم مؤلف وایي: زه وایم ایمان لکه روح داسي دي اسلام لکه بدن. ایمان حقیقت دی او اسلام صورت. ایمان اصل دی او اسلام فرعه.

که د اقوالو تر منځ تړاو (ارتباط) ته لږ ځیرنه وسي نو دا به بلکل جوته سي چي د اقوالو تر منځ اختلاف کلي ندی بلکه فرعي دی، او د دواړو طرفو دلایل قرآني او د نبوي سنت اساس تشکیلوي.

واول قول ته ځیرنه

۱: لمړی به اول قول ته لږ ځیرنه وکړو، هغه چي عمل په ایمان کي داخل نه بولي خو عمل د ایمان څخه جدا او خارج هم نه بولي، هغه په داسي ډول چي د امام صاحب په مذهب کي د فرائضو فرضیت او د نواهیو حرمت د «مؤمن به» شیانو څخه دی او انکاریې کفر دی چي په دې لحاظ عمل د ایمان جز ګڼل کیږي، او بل داچي ایمانه بېله عمل صدق او ثبوت نسي

---

[1]: فتح المنعم، ج: ۱، ص: ۲۹

مندلای، او د امام صاحب په مذهب کي په اتفاق سره دا یو منل سوی حقیقت دی چي عمل و عالي درجاتو ته د رسېدلو سبب دی، دا پخپله پر دې صریح دلالت کوي چي عمل د ایمان د قوت اساس تشکیلوي، خاص بیا که د امام صاحب و شخصي ژوند ته وکتل سي نو د یو سلیم عقل لپاره به دا بلکل عجیبه خبره وي چي امام صاحب و عمل ته په ایمان دخل نه ورکوي، ځکه د ده قیام اللیل، تهجد او تعبد د امام ذهبي په قول په تواتر ثابت سوی دی لکه چي وایي: «قد تواتر قیام اللیل و تهجده و تعبده»[1]، او همدا ډول په تواتر ثابته سوېده چي امام صاحب څلوېښت کاله د شپې په اوداسه د سهار لمونځ ګذارلی دی، او پر کوم ځای چي دی وفات سوی دی پر هغه ځای یې زښته زیات د قرآن عظیم الشان ختمونه کړیدي، او هره شپه یې تضرع او زاري د الله و پاک و دربارته دومره ډېره وه چي د علامه حافظ ابن کثیر په قول همسایه ګانو به د ده پر حال ترحم کاوه[2]، خلص دا چي د ده زیات زهد، تقوا، تورع او هم زیات عبادت په تواتر سره ثابت او اظهر من الشمس دی، دا ټول د څه لپاره؟ دا ټول د یو قوي ایمان له مخي د الله جلّ جلاله په دربار کي د عالي درجاتو د حصول لپاره وه، اصلاً خبره داده چي امام صاحب – رضی الله تعالی عنه – پره دغه باندي چي عمل د ایمان څخه دی سکوت اقراري کړی دی، یوازي سکوت اقراري نه بلکه هغه رحمه الله تعالی هغه حدیث چي وایي: «هجرت او جهاد د ایمان څخه دي» او حماد بن زید ده ته ور وړاندي کړی وؤ د هغه یې قولاً تأید هم کړی دی هیڅ ملاحظه او تأویل یې ندی ورکي ویلی،

---

[1]: مناقب ابیحنیفة و صاحبیه. ص: ۲۰

[2]: البدایه و النهایه: ج: ۱۰، ص: ۱۱۵

لكه ابن ابي عز چي په «شرح الطحاوية في العقيدة السلفية» دوهم جلد ۳۲۸مه صفحه کي وايي:

« و قد حكى الطحاوي حكاية ابيحنيفة مع حماد بن زيد، و أن حماد بن زيد لما روى له حديث: [اى اسلام افضل] الى آخره، قال له: ألا تراه يقول: [اى الاسلام افضل، قال: الايمان] ثم جعل الهجرة و الجهاد من الايمان؟ فسكت ابوحنيفة، فقال له بعض اصحابه: آلا تجيبه يا اباحنيفة؟ قال: بما أجيبه؟ و هو يحدثني بهذا عن رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم.»

تاسو وينئ چي لمړی خو امام صاحب د حديث په اورېدلو سره سکوت اقراري وکړ، کله چي د هغه څخه دا غوښتنه وسوه چي اظهار د جواب و کړي، امام صاحب په جواب کي ورته وويل: « بما أجيبه؟ و هو يحدثني بهذا عن رسول الله صلى الله تعالى عليه و سلم». له دې نه د لمر غوندي صفا ښکارېږي چي امام صاحب ايمان د عمل څخه مستغني نه بولي او نه عمل د ايمان څخه خارج بولي، فقط په تعريف کي به د الفاظو له مخي څه فرق وي، چي هغه الفاظ هم، لکه مخکي چي وويل سوه، د شيخ الاسلام حافظ ابن تيمية په قول د کتاب او سنتو مطابق دي.

مهمه خو لا داده چي علامه حافظ ابن کثير چي ايمان عبارت له تصديق قول او عمل څخه بولي يعني عمل د ايمان جز بولي امام صاحب په ډېر ښه القابو يادوي لکه چي وايي: «هو: الامام ابوحنيفة، واسمه: النعمان بن ثابت التيمي، مولا هم الكوفي، فقيه العراق، و أحد أئمة الاسلام، والسادة الاعلام، وأحد أركان العلماء، و أحد الائمة الاربعة اصحاب المذاهب المتنوعة. و هو اقدمهم وفاة، أنه

أدرك عصر الصحابة‌ؓ و رأى أنس بن مالك[١].» او ورپسې د امام بخاري د شيخ الشيخ او لوی محدث يحيى سعيد القطان قول رانقل کوي چي ويل يې: «موږ د الله په وړاندي دروغ نه وايو! موږ د ابيحنيفة تر رأيي ښه رأيه نده اورېدلې، او موږ اکثراً د ده په اقوالو سره عمل کوؤ.» لکه چي وايي:

«وقد كان يحيى بن سعيد يختار قوله في الفتوى، و كان يحيى يقول: لانكذب الله! ما سمعنا أحسن من رأي أبيحنيفة، وقد أخذنا بأكثر اقواله[٢].» او همدا ډول شيخ الاسلام ابن تيمية چي هم ايمان عبارت له تصديق قول او عمل څخه بولي په «منهاج السنة» کي د امام صاحب يادونه د نورو لويو محدثينو په لړ کي څو ځايه په لوړ شان سره کړېده[٣]، همدا ډول ابو غدة د «موطاء مالک براوية محمد» د اول جلد په ٧ صفحه کي د «تهذيب التهذيب» او «تذكرة الحفاظ» په حواله د يحيى بن معين څخه روايت کوي او وايي چي يحيى بن معين به ويل: «ما تر وكيع بن جراح بهتر ندی ليد لی، ډېر لمونځونه يې کول احاديث به يې حفظ کول، تهجد به يې کاوه او د ابو حنيفة رحمه الله په قول به يې فتوی ورکوله»، د امام المجدد شيخ محمد بن عبدالوهاب د عقيدې تعريف به هم درته راسي چي هغه خپله عقيده د امام صاحب، اصحابو کرامو، تابعينو او نورو امامانو عقيده په يوه کتګوري کي شمېرلې ده، له دغه مشايخو نه يکي يوه هم د امام صاحب په شان کي ملاحظه نده کړې، دا ځکه چي دوی ټولو ته د څېړونو او

---

[١]: البداية و النهاية، ج: ١٠، ص: ١١٥

[٢]: مخکنی مرجع.

[٣]: منهاج السنة، جلد: ٣، صفحات: ١٤٧ و ١٦٨، او جلد: ٤، ص: ٧٧، طبع بولاق، سنة: ١٣٢٢، د «مكانة الامام ابيحنيفة في الحديث» په حواله.

تحقيقاتو له مخي ثابته سوېده چي اختلاف جزئي دی، او بل داچي امام صاحب په دغه قول کي مسبوق دی، ياني له ده نه مخکي د قرآن او سنتو پر اساس له لوړ پوړ اصحابو او تابعينو څخه هم داسي اقوال رانقل سويدي، لکه شيخ الاسلام ابن تيمية چي په «مجموعة الفتاوی» کي اشاره ورته کړېده او وايي: «وَهَؤُلَاءِ الْمَعْرُوفُونَ مِثْلُ حَمَّادِ بْنِ أَبِي سُلَيْمَانَ وَأَبِي حَنِيفَةَ وَغَيْرِهِمَا مِنْ فُقَهَاءِ الْكُوفَةِ كَانُوا يَجْعَلُونَ قَوْلَ اللِّسَانِ ؛ وَاعْتِقَادَ الْقَلْبِ مِنْ الْإِيمَانِ ؛ وَهُوَ قَوْلُ أَبِي مُحَمَّدِ بْنِ كُلَّابٍ[١] وَأَمْثَالِهِ»[٢]. بناءاً له دغه ټولو اقوالو نه بلکل دا جوته ده چي په همدغه مورد کي د امام صاحب د قول د پوهاوي په هکله يا خو د تساهل څخه کار اخستل سوی دی او يا که د امام صاحب په قول کي کومه غير مناسبه ملاحظ کيږي هغه به بناء پر غرض د امام صاحب په شان کي تجاهل عارف وي.

و دوهم قول ته ځيرنه

هيره مو نسي چي زموږ د بحث ادامه د دواړو اقوالو و تړاو ته ځيرنه وه، او اوس به بيرته د دواړو اقوالو د تړاو په لړ کي و دوهم قول ته لږ ځيرنه وکړو؛ هغه قول چي عمل د ايمان جز بولي بېله عمله هم ايمان صحيح او موجود بولي، يعني که څوک، العياذ بالله، د الله او د هغه د رسول په هکله لږ غوندي مشکوک وي هغه کافر دی او هيڅ عمل يې صحيح او قابل د قبول ندی، خو بالعکس د (لااله الا الله) د کليمې په ويلو سره بيا څوک مسلمان دی، اهل کبائر مخلد په نار کي نه بولي؛ لکه مخکي چي وويل سوه، د دغه قول پر اساس تصديق او اقرار په ايمان کي اصل دی او عمل

---

[١]: عبدة بن سليمان الكُلابي ابو محمد الكوفي يقال: اسمه عبد الرحمن، رواه التهذيبين.

[٢]: مجموعة الفتاوی، ج: ٢، ص: ١٥٥

فرعه، یعني عمل د ایمان جز بولي نه عین ایمان، لکه امام بخاري - رحمة الله تعالی علیه چي وایي:

«ان الایمان قول و عمل یزید و ینقص، أن الصلاة و الصیام من الایمان، و أن التطوع الرمضان من الایمان، و أن الحیاء من الایمان ١».

ترجمه: «ایمان قول او عمل دی، زیادت او نقصان کوي، او په یقین سره لمونځ او روژه د ایمان څخه دي، او په یقین سره د روژې نفلونه د ایمان څخه دي، او په یقین سره حیاء د ایمان څخه ده.» تاسو ګورئ چي که دلته د عمل څخه مراد د هغه قبلول په ایمان سره وي نو دا خو دا د امام صاحب په نزد هم د فرائضو فرضیت او د نواهیو حرمت د «مؤمن به» شیانو څخه دي چي انکار ور څخه کفر دی، او که د عمل څخه مراد فعل سي نو په دې لحاظ خو بیا فعل ده همدغه عبارت له مخي سره متفاوت دی، مثلاً که یو څوک یو فرض لمونځ د عقیدې له مخي پریږدي هغه په اتفاق سره بلا شک او شبهه کافر دی، او که یو څوک د غفلت له مخي فرض لمونځ پریږدي بیا هم هغه په اتفاق سره فاسق دی د کافر حکم نه ورباندي کیږي، لکه شیخ الاسلام ابن تیمیة چي وایي:

« أَنَّهُ لَا يَكْفُرُ بِتَرْكِ شَيْءٍ مِنْ ذَلِكَ مَعَ الْإِقْرَارِ بِالْوُجُوبِ وَهَذَا هُوَ الْمَشْهُورُ عِنْدَ كَثِيرٍ مِنْ الْفُقَهَاءِ مِنْ أَصْحَابِ أَبِي حَنِيفَةَ وَمَالِكٍ وَالشَّافِعِيِّ وَهُوَ إحْدَى الرِّوَايَاتِ عَنْ أَحْمَد اخْتَارَهَا ابْنُ بَطَّةَ وَغَيْرُهُ٢».

او بل دا چي دلته د عمل د تشریح لپاره «من» تبعضیه کارول سوی دی چي صفا ورڅخه ښکاري چي د ځینو اعمالو په نفي کېدو سره ایمان هیڅ

١: فتح الملهم، ج: ١، ص: ٤٢٧

٢: مجموعة الفتاوا، ج: ٢، ص: ١٥٩

نه متضرر کیږي، خو د هماغه عمل په تحمیل سره فاعل د عالي درجاتو صاحب ګرځي. فرضاً که څوک په روژه کي تطوع ونکړي هغه په اتفاق سره کامل مؤمن دی او ایمان یې هیڅ ندی متضرر، او که یو څوک په روژه کي نفلات ادا کړي بیا هم په اتفاق سره د هغه درجې زیاتیږي. او دا چي فرمایي: «یزید و ینقص» دا خو یو جوت حقیقت دی چي له دغه څخه تعدد او کمیت ندی مراد، ځکه چي هر مؤمن د یوه ایمان خاوند دی، او نه هم له دغه څخه مراد په مؤمن به شیانو کي تزئید او تنقیص دی، مثلاً، د ماښام لمونځ چي درې رکعته دی، هیڅ چا لره دا نسته چي هغه دي چي څلور یا دوه رکعته و بولي، یعني و لو که څوک د ماښام د لمانځه فرضیت ومني خو صرف په هغه کي تزئید یا تنقیص ووایي په اتفاق سره مؤمن نه بلل کیږي، مطلب دا چي د ماښام د لمانځه د فرضیت منل چي یو د ایمان د اصلي اجزاؤ څخه دی په هغه کي هم په اتفاق سره تزئید او تنقیص نسي راتلای نو په ایمان کي خو د کمیت په اساس د تعدد له مخي تزئید له سره متصور کېدای نسي، او د ایمان د تزئید او تنقیص څخه مردا د ایمان ضعف او قوت دی لکه په حدیث شریف چي راغلي دي:

«من رأى منكم مُنكَراً فليُغَيِّرهُ بِيَدِهِ فان لم يستطع فبلسانه فان لم يستطع فبقلبه و ذالك اضعف الايمان [1]».

ترجمه: «هر څوک چي له تاسو څخه منکر (ممنوع کار) ووینې هغه دي په لاس سره منع کړي، که یې طاقت نه وؤ په ژبه سره دي منع کړي، او که یې طاقت نه وؤ په زړه کي دي نفرت ورڅخه وکړي، دا نو هغه ضعیف ایمان

[1]: مسلم، ج: ۱، ص: ۱۶۷

دی». امام نووي هم د ایمان د زیادت څخه د ایمان په قوت تعبیر کړی دی، لکه چي وایي:

«وقال النووي: الاظهر والله اعلم أن نفس التصدیق یزید وینقص بکثرة النظر وتظاهر الأدلة، ولهذا یکون ایمان الصدیقین اقوی من ایمان غیرهم بحیث لا تعتریهم الشبه، ولا یتزلزل ایمانهم بعارض»

ترجمه: «نووي ویلي دي: ډېره ښکاره خبره داده – الله ښه پوهېږي – چي په ډېرو لیدلو او د دلائلو په را برسېره کېدولو سره خپله تصدیق زیادت او کمبود کوي، په همدغه لحاظ د صدیقینو ایمان د نورو تر ایمان ډېر قوي دی په داسي ډول سره چي دوی شبه نه ښکوي، او نه په پېښه سره د دوی ایمان متزلزل کیږي». او بل داچي مولانا شبیر احمد عثماني په «فتح الملهم» اول جلد ۴۲۴مه صفحه کي له ډېرو لیارو دا روایت رانقل کړی دی او وایي: «ایمان په زړه کي د یو سپین ټکي په شان پیل کیږي، کله چي ایمان ډېرېږي دا سپین ټکی هم ور سره لوییږي، د ایمان په تکمیلېدو سره ټول زړه سپین سي.» تاسي ګورئ چي مراد هغه واحد سپین والی دی که یو ټکی وي او که ټول زړه و نیسي، او بل مثال هم هغه مخکنی د سهار د لمانځه مثال دی، چي د کمیت له مخي خو امي هم یو د سهار لمونځ و ګذارئ او متقي ولی الله هم یو د سهار لمونځ ګذارلی دی، اما د کیفیت له مخي د متقي ولی الله لمونځ چي په اوږده قراءت سره یې اداء کړی دی د سننو، مستحباتو، ادابو، خضوع او خشوع هم پوره اهتمام ورکي سوی دی د هغه بل لمانځه سره د ځمکي تر آسمانه توپیر لري، یاني د متقي ولی الله لمونځ هم په صوري لحاظ اوږد دی او هم په معنوي لحاظ دروند او وزین بلل کېدای سي.

د څېړنې نتيجه

له پورته بيان نه دا پته لګيږي چې د دواړو قولينو تر منځ توپير څومره دی؟ يعني اصلاً هيڅ توپير وجودنلري! فقط توپير د تعبير له مخې دی، کېدای سي چې کله کله په يوه موضوع کې د علمي اسلوب او ميتود له مخې د يو چا تعبير دومره لوړ او عالي وي چې و هر چاته يې فهم مشکل وي. مولانا شبير احمد عثماني وايي چې ممکن د خوارجو او معتزله غوندي بد بختو ډلو د بدعتونو د ليارو د بندولو لپاره دغه تعبير مختار سوی وي، لکه چې وايي:

«فلعل من قال من الأئمة: ان العمل ليس بداخل في الايمان فقد اراد بهذا التعبير سد الذرائع الى بدع هئولاء الاشقياء من الخوارج و المعتزله. و الامام ابوحنيفة كان قد ابتلى كثيراً بمقابلة الخوارج و مناظرتهم فلم يجد بدأً من اختيار هذالتعبير الدافع في نحورهم باصرح الوجه»

ترجمه: «ښايي چا چې د امامانو څخه ويلي دي: چې په يقين سره عمل په ايمان کې داخل ندی، په حقيقت کې به په دغه (تعبير) سره د هغه بدبختو کسانو معتزله او خوراجو د بدعتونو د ليارو بندول مراد وي، او امام ابو حنيفة رحمه الله په حقيقت کې د خوارجو سره ډېر په مقابله او مناظره اخته وؤ ځکه خو به يې له دغه تعبير نه بغير بله چاره نه وي ليدلې، هغه چې د دوی په وړاندې ښکاره سپر دی». له دغه بيان څخه دا ثابته ده چې دا يو منلی او جوت حقيقت دی چې د اصحابو کرامو او کبارو تابعينو نه پس تقريباً امام صاحب اول هغه څوک دی جې د ګمراه فرقو پر ضد درېدلی دی او هغوی ته يې د علمي جدل په ميدان کې داسې ماتې ورکړېده چې بې له افتراءاتو څخه نور څه ندي ورپاته سوي، ځکه خو پر امام صاحب د افتراءاتو لړۍ څو چنده سوېده، له يوه پلوه د ده مقابلين

لکه خوارج چي قصداً او عمداً يې د عقيدې له مخې د امام صاحب په شان کې کاذب روايتونه جوړول، له بله پلوه د ده د لوړ علمي استدلال فهم د ځينو کسانو لپاره مشکل ګرځېدلی وو.

د ده د لوړ علمي استدلال روښانه دليل دادی: لکه تاسو چي مخکي وليدل چي يحيی بن سعيد القطان، وکيع بن جراح، ابن تيمية، ابن کثير، شيخ محمد بن عبد الوهاب او داسي نورو ډېر لوړ محدث امامان يا د ده په رأيه عمل کړی او د ده په قول يې فتوی ورکړېده، يا يې د ده څخه دفاع کړې او د ده توصيف يې په ښه انداز کې کړی دی او يا يې خپله عقيده د ده د عقيدې په څېر بللې ده، دا ځکه چي هغوی ته د څېړونو او تحقيقاتو له مخې د هغه د استدلال ټول زوايا ور مالوم سوي وه، او دا ورته جوته سوې وه چي د امام صاحب استدلال ټول پر شرعي اساس ولاړ دی. د «فيض الباري» مؤلف چي حنفي دی هغه هم تر ډېر اوږده بحث وروسته دې نتيجې ته رسېدلی دی چي دا شخړه اصلي او عقيدوي نه ده بلکه دا د نورو اجتهادي اختلافونو په شان يو جزئي او فرعي اختلاف دی، موږ دلته د لنډوني په خاطر د هغه د اوږده بحث څخه تېرېږو صرف د نوموړي کتاب د اول جلد د ۴۳مې صفحې د غه لنډ بيان د ويونکو مخکې ايږدو:

«ثم هؤلاء افترقوا فرقتين. فأكثر المحدثين الى ان الايمان مركب من الاعمال. وامامنا اعظم رحمه الله تعالى واكثر الفقهاء والمتكلمين الى ان الاعمال غير داخل في الايمان، مع اتفاقهم على ان فاقد التصديق كافر، و فاقد العمل فاسق. فلم يبق الخلاف الا في التعبير. فان السلف وان جعلوا الاعمال اجزاء، لكن لا بحيث ينعدم الكل بانعدامها، بل يبقى الايمان مع انتفائها»

ترجمه: «وروسته بیا دا کسان پر دوؤ ډلو سره جلا سول، اکثره محدثین و دېخوا ته ولاړل چي ایمان مرکب د اعمالو څخه دی، لکن زموږ امام اعظم، اکثر فقهاء او متکلمین و دېخواته ولاړل چي اعمال په ایمان کي داخل ندي، سره د هغه چي د دواړو پر دغه اتفاق دی چي د چا چي په زړه کي تصدیق نه وي هغه کافر دی، او د چا چي عمل نه وي هغه فاسق دی، پس نو اختلاف باقي پاته نسو مګر صرف په تعبیر کي. ځکه چي سلفو که څه هم اعمال جز د ایمان ګرځولي دي اما په داسي شکل ندي چي د هغوی په نیستي کېدو سره دي اصل (ایمان) نیستي سي، بلکه د عمل د نیستي کېدو سره بیا هم ایمان پر خپل ځای پاته دي.

له دې پورته ځېرني نه دا جوتیږي چي دلته توپیر دومره دی لکه د لمنځه د اولي تحریمي په هکله چي ځوک وایي دا دلمانځه رکن دی ځوک وایي چي شرط دی، خو هغه ځوک چي شرط یې بولي هغوی د لمانځه او تحریمي تر منځ په هیڅ نوع فاصله ندي قائل، ځکه خو په هر صورت لمونځ صحت مومي. اوس که د هغه قول په اساس، چي تحریمه شرط بولي، د لمانځه تحدید وسي نو وبه ویل سي چي لمونځ په (سبحانک اللهم) سره پیل او په (السلام علیکم و رحمة الله) سره پای ته رسیږي. په دغه صورت کي : ستي اشکال رامنځ ته کیږي، او که ورسره واضح سي چي د لمانځه دمخه به «الله اکبر» وایې او ورسره جوخت به لمونځ شروع کوي بیا نو اشکال رفع دی. د عمل او ایمان په هکله هم عین خبره ده، ځکه چي اعمال په جوارحو سره ځوک د زړه د ایمان لپاره لازم بولي او ځوک بیا عمل د ایمان جز بولي، لکه په «شرح الطحاویة فی العقیدة السلفیة، ۲هم جلد ، ۲۲۹مه صفحه» کي چي راغلي دي:

«و الاختلاف الذی بین ابي حنيفة و الائمة الباقين من اهل السنة اختلاف صوری. فان كون الاعمال الجوارح لازمة لايمان القلب، او جزء من الايمان، مع الاتفاق على ان مرتكب الكبيرة لا يخرج من الايمان، بل هو في مشية الله تعالى، ان شاء عذبه، وان شاء عفا عنه نزاع لفظي. لايترتب عليه فساد اعتقاد.»

ترجمه: «او هغه اختلاف چي د ابيحنيفةاو نورو امامانو ترمنځ واقع دی هغه يو صوري اختلاف دی، ځکه چي په يقين سره بودن د اعمالو په جوارح سره د زړه د ايمان لپاره لازم دي، يا (عمل) جز د ايمان دی، سره د هغه چي اتفاق پر دغه باندي دی چي مرتکب د ګناه کبيره د ايمان څخه نه وزي، بلکه دی د الله په اراده کي دی که يې اراده وسوه عذاب ورکوي او که يې اراده وسوه عفوه ورته کوي. دا يو لفظي اختلاف دی چي عقيدوي فساد ورباندي مرتب ندی».

د ايمان او عقيدې مقايسه د مشابهت له مخي اشکال نلري خو د مساواة او مماثلت په اساس يبا مقايسه سمه نه برېښي

دا چي ويل کيږي چي په مقايسوي لحاظ امام صاحب د ټولو مؤمنانو ايمان سره يو شی بولي او د دوی ترمنځ د ايمان په توپير ندی قائل، د همدغه خبري د وضاحت لپاره بايد وويل سي چي په مقايسه کي دوه مهم اصله په نظر کي بايد ونيول سي؛ هغه دا چي يوه مقايسه د مشابهت له مخي ده چي په هغه کي په عام ډول د اشياؤ ورته والی يو او بل ته ښودل کيږي، فرق نکوي که دا ورته والی يوازي کمي وي يا يوازي کيفي، يا دا مقايسه يوازي په ذات کي وي يا يوازي په صفت کي. بله مقايسه د مساواة او مماثلت له مخي ده؛ چي په هغه کي اکثراً مقايسه هم په کمي لحاظ او هم په کيفي لحاظ په ذات او په صفاتو

سره کیږي[1]، لکه مخکي چي د دوؤ لمونځو تر منځ مقایس یوازي د مشابهت له مخي وویل سوه، ځکه چي دواړه د سهار لمونځونه وه او د دواړو تر منځ مشارکت یوازي په وخت کي وؤ.

د مؤمنانو ترمنځ د ایمان د توپیر په هکله خبره داده چي په ديني اعمالو او عقیده کي د مشابهت له مخي مقایسه ممنوع نده، او موږ یې په احادیثو او د اهل حدیث په اقوالو کي مثالونه مندلای سو، د مثال په توګه: لمونځ چي په یوه قول د ایمان جز بلل کیږي او په قرآن کي هم ایمان د لمانځه په معنی راغلی دی، لکه الله تعالی چي فرمایي: «وَمَا كَانَ اللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَانَكُمْ ... . البقرة، ١۴٣ یعني صلاتکم.» خو په احادیثو کي د صحابي لمونځ د رسول الله صلی الله علیه و سلم د لمانځ سره مشابه بلل سویدی، لکه دا لاندي احادیث:

«قال ربيعة بن ابي عبدالرحمن حدثني عبدالله بن دينار و كان من صالحى المسلمين صدقاً ، ديناً قال غابت الشمس و نحن مع عبدالله بن عمر فسرنا فلما رأيناه قد امسى قلنا له الصلاة فسكت فسار حتى غاب الشفق و تصويت النجوم فنزل فصلى الصلاتين جميعاً ثم قال رأيت رسول الله صلى الله عليه و سلم اذا جد به السير صلى صلاتي هذه يقول جمع بينهما بعد ليل. بيهقي .ج: ٣ ، ص: ١٥٨».

ترجمه: «ربیعة بن عبد الرحمن وایي: عبدالله بی دینار، چي د صداقت او دیندوستی له مخي د صالحو مسلمانانو څخه وؤ، ما ته حدیث ویلی دی او ویل یې: لمر ولویدی موږ د عبدالله بن عمر سره وؤ تګ مو کاوه نو هر کله چي موږ ولیدل چي یقیناً تاریکه سوه موږ ده ته وویل: لمونځ! چوپ پاته سو، او تګ یې کاوه تر هغه چي شفق ولوېدی او ستوري

[1]: فتح الملهم، ج: ١، ص: ۴٢٨، د احیاء العلوم د شارح علامه زبیدي قول.

ښکاره سول نو را ښکته سو او دوه لمونځه يې يو ځای و ګذارل، پس له هغه يې وويل: ما رسول الله صلی الله عليه و سلم ليدلی دی چي کله به تګ مهم وؤ نو داسي لمونځ به يې کاوه لکه دغه زما لمونځ، پس له ماښام ځخه يې د دواړو په مابين کي يو ځای والی وايه».

«حَدَّثَنَا عَبْدُ الصَّمَدِ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ حَدَّثَنَا إِسْمَاعِيلُ يَعْنِي ابْنَ أَبِي خَالِدٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ قُلْتُ لِأَبِي هُرَيْرَةَ أَهَكَذَا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي بِكُمْ قَالَ وَمَا أَنْكَرْتَ مِنْ صَلَاتِي قَالَ قُلْتُ أَرَدْتُ أَنْ أَسْأَلَكَ عَنْ ذَلِكَ قَالَ نَعَمْ وَأَوْجَزُ قَالَ وَكَانَ قِيَامُهُ قَدْرَ مَا يَنْزِلُ الْمُؤَذِّنُ مِنْ الْمَنَارَةِ وَيَصِلُ إِلَى الصَّفِّ. مسند احمد، مسند ابوهريرة، جزء: ١٧، ص: ١١٧.»

ترجمه: «اسماعيل ياني ابن ابي خالد د خپل پلار ځخه روايت کوي چي ويل يې: ما ابوهريرة ته وويل: آيا رسول الله صلی الله عليه وسلم په تاسې سره داسي لمونځ کاوه؟ هغه وويل: آيا تا زما د لمانځه ځخه کوم ناسم شی ليدلی دی؟ ما ورته وويل: (فقط) غواړم چي دغسي يو پوښتنه وکړم، هغه وويل: هو! (په لمانځه کي يې) لنډوالی کاوه، او ويې وويل: چي د هغه صلی الله عليه و سلم قيامه پر داسي اندازه وه لکه يو مؤذن چي د مناري ځخه را ښکته کيږي او د صف سره يو ځای کيږي».

له دغه احاديثو نه دا جوتيږي چي د وضاحت لپاره مشابهت ندی ممنوع هغه دا چي د صحابي عمل، هغه هم لمونځ، د رسول الله صلی الله عليه وسلم د لمانځه سره مشابه ګڼل سوی دی، په داسي ډول چي يو صحابي مبارک. کله چي له هغه ځخه پوښتنه وسول چي ايا رسول الله صلی الله عليه و سلم په تاسي سره داسي لمونځ ګذارلی دی؟ هغه په جواب کي ورته وويل: هو! او يا دا چي يو صحابي مبارک وايي چي رسول الله صلی الله عليه وسلم دغسي لمونځ اداء کاوه لکه دغه زما لمونځ. له دغه ځخه

مالومه سول چي مشابهت ندی ممنوع، ځکه چي مشابهت یو شی دی مماثلت او مساواة بل شی، یاني کوم مشابهت چي دلته لیدل کیږي هغه کمي مشابهت دی نه مماثلت او مساوات، ځکه چي د رسول الله صلی الله علیه و سلم لمونځ خو په کیفي لحاظ ډېر اوچت مقام لري نسبت د صحابي و لمانځه ته، څوک به ووایي چي په کیفي لحاظ دا کټ مټ هاسي لمونځ دی لکه رسول الله صلی الله تعالی علیه و سلم چي اداء کړی دی؟ هو! د کمیت له مخي (د لنډ والي یا اوږد والي په لحاظ) به هاسي لمونځ صحابي مبارک اداء کړی وي لکه ده چي د رسول الله صلی علیه و سلم څخه لیدلی وؤ، د رکعتونو په حساب به په هماغه تعداد رکعتونه اداء سوي وي، او یا د جمع کولو په لحاظ به د دوؤ وختو دوه لمونځونه سره یوځای سوي وي چي دا ټول حالات دلته تر کمیت پوري تعلق لري، خو په کیفي لحاظ هیڅکله د یو صحابي لمونځ و هغه درجې ته نسي رسېدلای کوم چي د رسول الله صلی الله علیه و سلم لمونځ دی. همدا شاني ایمان هم وبوله، هغه دا چي ایمان هم په کیفي لحاظ په عباداتو سره قوت او زیادت پیدا کوي او په کمي لحاظ د هیڅ چا ایمان نه نیمی کیږي، یاني داسي نسي کېدای چي یو څوک دي پر الله او پر رسول باندي ایمان او اعتقاد ولري او العیاذ بالله پر قرآن نه، او په دغه شاني پر هر مؤمن دا لازمه ده چي پر ټولو (مؤمن بها) شیانو باندي ایمان ولري، پر یوه (مؤمن به) سي باندي ایمان نه لرل و کفر ته مفضي کیږي، او نه څوک دوه ایمانه پیدا کولای سي، یاني د کمیت له مخي ټول مؤمنان په دې لحاظ سره یو شی دي چي هر یو مؤمن د یوه ایمان څښتن دي[1].

---

[1]: العقیده الطحاویة، ص: ١٨

اوس وليدل سوه چي مشابهت هم هغه کټ مټ څيز نه دی چي عين مماثلت او مساوات ور څخه افاده سي، بلکه صرف د يو سي ورته والی (په کوم کمي يا کيفي صفت کي) و بل سي ته ښکاره کوي، مثلاً په يوه غره کي د يوه جنس دوې ډبري چي يوه لويه او بله وړه وي هغه ته مو ږ ويلای سو چي دا ډبره (د رنګ يا ترکيب په لحاظ) و دغي بلي ډبري ته ورته ده يا دا ډبره داسي ده لکه دا بله ډبره، فرق نه کوي که يوه ټوټه يوه کوچنۍ زره وي او بله ټوټه يو غټ سخر. خو د رنګ يا ترکيب په لحاظ به ورته والی سره ولري، همدا سي د نن روځي مؤمنان هم هاسي مسلمانان دي لکه د پرون روځي مؤمنان چي وه، ولو که د ايمان د قوت او زيادت په لحظ هم توپير موجود وي، دا ځکه چي پر هر مؤمن دا لازمه ده چي پر ټولو مؤمن بها شيانو داسي ايمان ولري لکه څنګه چي رسول صلی الله تعالی عليه و سلم فرمايلي دي او اصحابو کرامو په ايمان سره منلي دي، د بېلګي په توګه د قرآن عظيم الشان په يوه آيت سره منکر د ټول قرآن د منکر حکم لري لکه الله جلّ جلاله چي په دغه سره تنبه فرمايلې ده:

« أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذَلِكَ مِنْكُمْ إِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يُرَدُّونَ إِلَى أَشَدِّ الْعَذَابِ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴾ البقرة. ٨٥ »[1].

ياني په مؤمن بها شيانو کي د هيڅ چا لپاره د زيادت او نقصان مجال نسته[2]، د زيادت مثال داسي دی لکه مسيلمة کذّاب او د هغه اتباعو چي نور هر څه منل خو په څنګ کي يې د مسيلمة کذّاب نبوة هم وايه او د

---

[1]: په دغه هکله وګورئ الشرح الميسر على الفقهين الابسط و الاكبر، ص: ٢٧

[2]: فتح الملهم، ج: ١، ص: ٤٢٢، د مؤلف قول چي په عبد ضعيف تعبير ور څخه شوی دی.

نقصان مثال لکه د قرآن په هکله چي مخکي وويل سوه چي په يوه آيت سره منکر د ټول قرآن د منکر حکم لري.

د مؤمنانو د ايمان او عقيدې ترمنځ د مشابهت د جواز بل روښانه او واضح دليل دادی چي د امام المجدد الشيخ محمد بن عبدالوهاب عقيده هم د اصحابو، امام صاحب او نورو ټولو صالح سلفو دعقيدې سره مشابه بلل سوې ده. لکه چي وايي:

« عقيدة الشيخ محمد بن عبد الوهاب رحمة الله عليه:

عقيدة الشيخ هي كعقيدة السلف الصالح ، وهي ما كان عليه رسول الله صَلَّى الله عليه وسَلَّم وأصحابه والتابعون والأئمة المهتدون ؛ كأبي حنيفة ومالك والشافعي وأحمد وسفيان الثوري وسفيان بن عيينة وابن المبارك والبخاري ومسلم وأبي داود وسائر أهل " السنن " وأمثالهم ممن تبعهم من أهل الفقه والأثر كالأشعري وابن خزيمة وتقي الدين بن تيمية وابن القيم والذهبي وغيرهم رحمهم الله تعالى جميعا»[1].

له دې عبارت نه په ښکاره له ورايه دا څو ټکي مالوم او ثابت دي:

لمړي: له دې نه دا ثابته سوه چي په عقايدو کي مقايسه د مشابهت له مخي جايز ده، لکه تاسو چي وينی چي د اصحابو کرامو، تابعينو، کبارو امامانو د صالح سلفو او خلفو عقيده په يوه مقايسوي عبارت کي د مشابهت په اساس سره را و نغاښتل سوه.

دوهم: دلته دا هم ثابته سول چي د کبارو امامانو ترمنځ چي د عقايدو په هکله کوم اختلاف موجود دی هغه جزئي او فرعي دی، ځکه خو توپير ندی ورکي سوی او ټول سره يو شانتي په يو ښکلي عبارت کي سره راپېچل سويدي، هيڅ اختلاف ته ګوت نيونه نده پکي سوې، سره د هغه

---

[1]: اصوالايمان، ص: ٨ ، تألف: امام المجدد الشيخ محمد بن عبد الوهاب.

چې امام شیخ محمد عبدالوهاب په اختلاف دېر ښه واقف وؤ، چونکه اختلاف فرعي او جزئي دی ځکه خو له سره یې تذکر ندی ورڅخه کړی.
دریم: په یقین سره دا ثابته سول چې د صحت په اساس عقیده هماغه یوه عقیده ده لکه څنګه چې رسول کریم صلی الله تعالی علیه و سلم فرمایلې ده او اصحابو کرامو په ایمان سره منلې ده، خو د درجاتو (قوت) په لحاظ به حتماً تفاوت پکې موجود وي.
دلته داهم ثابته سول چې د صحت له مخې د ټولو اصحابو کرامو، تابعینو لویو امامانو، صالح سلفو او خلفو د عقیدې په تعریف کې توپیر نسته، و لو که د الفاظو له مخې څه توپیر هم موجود وي، ځکه چې تاسو وینئ چې د ټولو عقیده بې له کوم توپیره صحیح بلل سوېده او هیڅ اختلاف ته پکې اشاره نده سوې.
بناءاً په جرءت سره دا ویل کېدای سي چې د لویو امامانو خصوصاً د څلورو مذهبونو د امامانو څخه د یوه اقوال په تعصب سره خپلول او پر بل باندې په تعصب سره ګوت نیونه او ملاحظه له لویه سره فضول سر خوږی دی. دا ځکه چې ټولو مشهورو امامانو دغه اختلاف لفظي او صوري بللی دی، لکه د شیخ الاسلام حافظ ابن تیمیة له اقوالو نه چې په صراحت سره ښکاره سول، او د شیخ محمد بن عبدالوهاب د عقیدې په تعریف کې خو بلکل هر نوعه خدشه په همدغه اړوند له منځه ځي، او بل دغه اقوال یوازې په څلورو امامانو باندې منحصر ندي، بلکه له دوی نه مخکې د اصحابو کرامو او کبارو تابعینو څخه د نبي کریم صلی الله تعالی علیه و سلم د مبارکو اقوالو او الهي ارشاداتو په رڼا کې هم داسې اقوال راغلي دي، چې تفصیلات یې په تفاسیرو کې لکه تفسیر طبري، تفسیر ابن کثیر او نورو تفاسیرو کې ذکر سویدي، مثلا ابن کثیر د الهي ارشاد: «الذین

يؤمنون بالغيب» په تفسير کي وايي: «قال ابو جعفر رازي، عن العلاء بن مسيب بن رافع، عن ابي اسحاق، عن ابي الاحوص، عن عبدالله، قال: الايمان التصديق.

و قال علي بن ابي طلحة و غيره، عن ابن عباس: [يؤمنون] يصدقون.

و قال المعمر عن الزهري: الايمان العمل.

و قال ابو جعفر الرازي، عن الربيع بن انس: [يؤمنون] يخشون.»

په حقيقت کي دا ټول هغه څه دي چي له کلي او اصولي اختلافه وتلي دي، او امام اعظم (رضی الله تعالی عنه) پدې هکله ډېر مؤثر، رسا او مؤجز کلام لري چي دا ټول په يوه کوچني عبارت کي سره را ټول سويدي لکه مخکي چي هم د «احياء العلوم» د شارح علامه زبيدي په حواله د امام صاحب دا قول را نقل سو چي وايي: «اقول: ايماني کايمان جبرئيل، و لا اقول: مثل ايمان جبرئيل[1].». وګورئ چي په څومره واضح او مؤجز توګه د ايمان مقايسه د مشابهت له مخي ويل سوېده، او د مماثلت له مخي بيا مقايسه نفي سوېده، دا ځکه چي مماثلت په ټولو صفاتو کي د مساوات او برابرۍ غوښتونکی دی او مشابهت بيا داسي ندی، ځکه خو مشابهت لکه مخکي چي په تفصيل سره وويل سول ممنوع ندی، بلکه مماثلت دی چي هيڅ څوک ورباندي قائل ندی، لکه د «فتح الملهم شرح المسلم» د قول مطابق چي د علامه زبيدي د قول په ادامه کي وايي: «هيڅ څوک د عامو خلکو، ملائکو او انبياؤ ايمان سره يوشی نه بولي بلکه په ډېرو امورو کي تفاوت ورکوي».

---

[1]: د «فتح الملهم» اول جلد، ۴۲۸مه صفحه

بل دا چي د «فتح الملهم» د مؤلف، امام نووي، شرح العقايد، المواقف، شرح الاحياء او كردري د اقوالو مطابق[1] دا سمه خبره ده چي ايمان د قوة او ضعف له مخي زيادت پيدا كوي، او له كردري څخه بيا په ورپسې صفحه كي ذكر سويدي چي د اياتو او احاديثو مطابق كېداسي دا زيادت د ايمان په نور كي وي، ځكه چي هيڅ داسي عمل نسته چي هغه دي نور ونه لري او حافظ ابن كثير د «نورٌ على نورٌ» په تفسير كي د ابی بن كعب هغه قول رانقل كړی دی چي وايي نور هغه ايمان او قرآن دی چي د مؤمن په سينه كي قرار لري، لكه چي وايي: «قال ابی بن كعب: المصباح: النور، وهو القرآن والايمان الذي في صدره».

په همدغه اساس موږ ويلای سو چي د اخلاص په عمل سره د زړه نور يعني ايمان زياتيږي چي مثال يې داسي دی لكه په توره تياره كي چي په يوه لوی پراخ بيابان كي څو نفره د مختلفو استقامتو څخه په ليري فاصله كي وه يوه هدف ته جبراً د داخليدو په هيله د خوځښت په حال كي وي، خو هدف ته د داخليدو لپاره دوه اساسي شرطونه هم موجود وي؛ يو دا چي هريو و هدف ته د داخليدو لار بايد خپله پيدا كړي، او بل دا چي هر څوک و هدف ته د داخليدو لپاره يو څراغ هم په لاس كي بايد ولري. او ليارہ هم ډېره اړه او ګړمه ده، او د وركېدو او هلاک خطر هم وركي سته، اوس نو ځيني كسان داسي څراغ په لاس كي لري چي صرف د څراغ اطلاق ورباندي كېدای سي چي نه ليار ورباندي مالوميږي او نه هم نوره فايده ور څخه اخستل كيږي، ياني رڼا يي ډېره ضعيفه ده، او ځيني نور بيا داسي څراغان په لاس كي لري چي پوره او قوي رڼا وركوي، ياني دا

---

[1] ، فتح الملهم، ج: ۱، ص: ۴۲۱.

 څراغان د رڼا د ډېروالي او قوت په لحاظ سره متفاوت دي، اوس نو تاسو فکر وکړي چي کوم يو و هدف ته د ژر او محفوظ رسېدو ډېر چانس لري.
د عاصي او بې عمله ايمان همداسي د کم نوره څراغ په شان فرض کړئ، ځکه چي په عمل سره ايماني رڼا زيادت مومي او په قوي کيږي[١]، او هم په عمل سره د زړه يقين زياتيږي، تسکين او اطمنان په ډيريږي، لکه د مخه چي د صحيح مسلم هغه حديث وويل سو چي د لږ عمل د څښتن ايمان ډېر ضعيف وي. د ايمان زيادت همدا قوت، يقين او اطمنان دي لکه د حديث شريف څخه چي په صراحت سره مالوميږي، او مفسرينو هم د ايمان زيادت تصديق، يقين، او قوت بللی دی، د بېلګي په توګه د توګه د تفسير بغوي قول په همدغه هکله وګورئ چي د ايمان معنی يې په تصديق، يقين او قوت سره کړېده، لکه چي وايي: «فَزَادَهُمْ إِيمَانًا] تصديقاً وقوتاً ويقيناً».
له دې لنډه بيان نه دا جوته ده چي د امامانو تر منځ د ايمان په هکله اختلاف يو فرعي او جزئي اختلاف دی چي د آياتونو او احاديثو څخه د اجتهاد او استنباط پر اساس منځ ته راغلی دي، بناءا هيڅ څوک نسي کولای چي وه يوه ته د اقوالو دې د تعصب پر بنياد ګوته ونيسي او يا دې طعن ورباندي وارد کړي، په همدغه ارتباط مخکي وويل سوه چي په دغه هکله د امام اعظم په شان کي تجاهل عارف خو څه. بلکه د هغه د قول په باب تند او تېز ملاحظات د انصاف نه ليري خبره او ظلم دي.

و امام صاحب او احنافو ته د مرجئه د نسبت په هکله ضروري تشريحات

او د همدغه ملاحظې اړوند بله خبره داده چي ځيني محترم حضرات کله ناکله و احنافو ته په عام ډول او امام صاحب ته په خاص ډول مطلقاً د

---

[١]: شرح العقيده الطحاوية: ص: ٢٤٣

«ارجاء» نسبت کوي لکه محترم شیخ الحدیث مبارکپوري چي په «منة المنعم شرح المسلم» کتاب الایمان ۵۶مه صفحه کي وایي: «و قالت الحنفية ان الایمان هو مجرد التصدیق، اما الاقرار فمنهم من جعله شرطاً لاجراء الایمان، و لذالک سموا بالمرجئة.» تاسو گورئ چي محترم شیخ الحدیث علی الطلاق بې له کوم وضاحت څخه د احنافو لپاره د «مرجئة» لفظ استعمال کړ، چي دا کله نا کله د اذهانو د مغشوشتیا سبب ګرځي، د دې لپاره چي خبره پوره روښانه سي تو ښه به داوي چي د مرجئة د لفظ د وضاحت لپاره د «فتح الملهم شرح المسلم» یوه یا دوې پاڼي واړووُ تر څو خبره د همداسي ګونګ حالت څخه را ووځي:

په همدغه اړوند مولانا شبیر احمد عثماني د «فتح الملهم شرح المسلم» د اول جلد په ۴۲۰مه صفحه کي د یو عالمانه او منصفانه هر اړخیزي څېړني په لړ کي د «احیاء العلوم» د شارح علامه زبیدي څخه نقل قول کوي او وایي:

«تسمية بعض السلف لامامنا اعظم رحمه الله مرجئاً كصاحب «القوت» و غيره و تبعه القنوي من علمائنا: انما هو لتأخيره امر صاحب الذنب الكبير الى مشيئة الله تعالى. و الارجاء التأخير كما في قوله الله تعالى: «وَآخَرُونَ مُرْجَوْنَ لِأَمْرِ اللَّهِ ... . التوبة ۱۰۶» لا بالمعاني التي نُسبت للمرجئة التي هي قبائح في نفس الامر، ... وهذا لا يكون قادحاً في منصب امامنا، و قد ثبتنا ثبوتاً واضحاً، و اشتهر أنه من رؤوس اهل السنة و اول من رد على القدرية و الطوائف الضالة. يُفهم ذالك من سير كتب مذهبه. ومن نسب اليه الارجاء فبالمعنى المتقدم، و به كان يقول شيخه حماد بن ابي السليمان و غيره من السلف.»

ترجمه: «د بعضو سلفو له خوا زموږ د امام اعظم رحمه الله تعالی یادول په مرجئة سره لکه خاوند د «قوت» او نور، زموږ د علماؤ څخه قنوي هم

د هغوی متابعت کړی دی: په یقین سره دا په دې خاطر چې ده د ګناه کبیره د څښتن سرنوشت د الله تعالی تر ارادې پوري ځنډنی او معطل بللی دی، ارجاء و ځنډ ته وایي لکه الله پاک چې فرمایي: [او نور کسان دي له دې پاته سوو نه چې تأخیر کړه سوی دی امر یې خدای ته .... التوبة ۱۰۶]، ده ته د مرجئه نسبت په هغه مانا سره ندی چې هغه په خپل ذات کي بد دي، دا زموږ د امام اعظم په شان کي بده خبره نده، او په یقین سره ثابته سوېده په ښکاره ثبوت سره او دا جوته ده چې دی د اهل سنت د سرانو څخه وؤ، او د هغه اولو اشخاصو څخه وؤ چې پر قدریه او نورو ګمراه ډلو یې رد کړی دی، دغه خبره د ده د مذهب د کتابونو له مطالعې څخه مالومیږي، او چا چې ده ته د ارجاء نسبت کړی دی هغه په دغه مخکنی (سمه) مانا سره دی، او داغه رنګه د ده شیخ حماد بن سلیمان او نورو سلفو هم ویلي دي.» او ابن عبدالبر په «انتقاء» کي د مرجئه د مذهب په رد کي د امام صاحب قول رانقل کړی دی او وایي:

«قال ابوحنيفة في رد هذا المذهب الخطير: و لا نقول: ان المؤمن لاتضره الذنوب، و لا نقول: انه لا يدخل النار ... و لا نقول: ان حسناتنا مقبول، و سيئاتنا مغفورة، كقول المرجئة.»

ترجمه: «د دغه خطرناکه مذهب په رد کي ابوحنیفة رحمه الله ویلي دي: او موږ نه وایو: چې مؤمن ته په یقین سره ګناهون ضرر نه رسوي، او موږ نه وایو: چې په یقین سره دی په اور کي نه داخلیږي، او موږ نه وایو: چې زموږ نیکۍ په یقین سره قبولي دي، او زموږ ګناهونه بخښل سویدي، لکه د مرجئه قول.»

د «فتح الملهم» مؤلف د علامه زبیدي د قول په تعقیب د شیخ الاسلام ابن تیمیة هغه قول را نقل کړی دی چې د فقهاؤ هغه ډله چې د ارجاء په

دایره کې داخل بلل سویدي یاني د ارجاء نسبت ورته سوی دی هغه د امامانو په وړاندې اهل علم او اهل دین دي او سلفو هیڅ یوه هغه فقها، چې د ارجاء نسبت ورته سوی دی کافر ندي بللی، لکه چې وایي:

«قال الحافظ ابن تيمية: و لهذا دُخل فى ارجاء الفقهاء جماعة. هم عند الائمة اهل علم و دين. و لم يكفر احد من السلف احداً من مرجئة الفقهاء ....[1]» او همدا رنګه علامه کوثري وایي چې «ارجاء د عمل» د اهل السنة و الجماعة په وړاندې د ایمان د ارکانو څخه ده، لکه چې وایي:

«و لا التفات الى المتساهلين ممن لا يُفرّقون بين الشمال و اليمين، فماذا بعد ظهور الحجة و وضوح المسألة، على من يرى ارجاء العمل من ان يكون ركناً اصلياً للايمان؟ و عليه الكتاب و السنة و جمهور الصحابة. و جميع علماء اهل السنة الذين يستنكرون قول الفريقين الخوارج و المعتزلة. فارجاء العمل من ان يكون من اركان الايمان الاصلية هو السنة[2].»

ترجمه: «هیڅ پروا د سهل انګارانو نسته کوم چې د چپه او راسته فرق نسي کولای، نو څه پروا به وي د هغه چا لپاره چې هغوی، پس له هغه چې دلیل جوت او مسئاله ورته روښانه سول، «ارجاء د عمل» یې د ایمان اصلي رکن و ګڼه؟ (په داسي حال کې) چې د قرآن او سنت په رڼا کې داغه د مشهورو اصحابو حکم هم دی، او هم د اهل السنة د ټولو هغه علماؤ (حکم دی) چې (په دغه هکله) یې د خوارجو او معتزلهٔ اقوال رد کړي دي، ځکه خو دا له سنتو څخه ده چې «ارجاء د عمل» دي د ایمان له ارکانو څخه وي.»

---

[1]: فتح الملهم، ج: ۱، ص: ۴۲۰

[2]: تأنيب الخطيب، ص: ۹۰

او شیخ الاسلام حافظ ابن تیمیة هم د { إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَن يُشْرَكَ بِهِ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَن يَشَاءُ } د استناد په اساس د اهل الکبائر سرنوشت و الله تبارک وتعالی ته مفوض بولي لکه چي وايي:

«وَقَدِ اسْتَفَاضَتِ الْأَحَادِيثُ فِي خُرُوجِ عُصَاةِ الْمُوَحِّدِينَ مِنَ النَّارِ وَدُخُولِهِمُ الْجَنَّةَ.

فَمَذْهَبُ أَهْلِ السُّنَّةِ وَالْجَمَاعَةِ وَسَطٌ بَيْنَ نُفَاةِ الْوَعِيدِ مِنَ الْمُرْجِئَةِ وَبَيْنَ مُوجِبِيهِ مِنَ الْقَدَرِيَّةِ.

فَمَنْ مَاتَ عَلَى كَبِيرَةٍ عِنْدَهُمْ؛ فَأَمْرُهُ مُفَوَّضٌ إِلَى اللهِ. إِنْ شَاءَ عَاقَبَهُ. وَإِنْ شَاءَ عَفَا عَنْهُ؛ كَمَا دَلَّتْ عَلَيْهِ الْآيَةُ السَّابِقَةُ.

وَإِذَا عَاقَبَهُ بِهَا؛ فَإِنَّهُ لَا يُخَلَّدُ خُلُودَ الْكُفَّارِ. بَلْ يَخْرُجُ مِنَ النَّارِ. وَيَدْخُلُ الْجَنَّةَ[1].»

ترجمه: «د اهل السنة والجماعة مذهب معتدل دی په ما بین کي د مرجئه د ډلي چي بلکل د مؤمن لپاره (په آخرت) کي عذاب نه مني، او د قدريه د ډلي چي (په آخرت کي) د لويو ګناهونو مرتکبين د هميش لپاره داخل په اور کي ګڼي، اهل السنة والجماعة د اهل الکبيره سرنوشت و الله پاک ته مفوض بولي که يې اراده وسوه جزاء ورکوي او که يې اراده وسوه عفو ورته کوي لکه مخکنی آيت چي پر (دغه مفهوم) باندي دلالت کوي.

او کله چي د خپلو ګناهونو له وجهي عذاب ورکول سو نو د کافرانو غوندي تل په اور کي نه پاته کيږي، بلکه له اوره څخه را ايستل کيږي او جنت ته داخليږي.»

او مولانا شبير احمد د حافظ ابن تيمية د قول په تعقيب وايي: زه وايم چي د خوارجو فتنه د مرجئه تر فتنه کمه نده. او بيا هم د شيخ الاسلام ابن تيمية د قول په حواله وايي: د اسلام، ايمان، کفر او نفاق مسائل خورا

---

[1]: شرح العقیده الواسطیه، ج: ۱، ص: ۲۴۸

لوی او جدي دي، ځکه چي الله تعالی د سعادت، شقاوت، د جنت او او د اور مستحق والی په هغه پوري تړلي او مربوط کړی دي. په دغه کي اختلاف د اول ځل لپاره د هغه په نومولو (مسمی) کي د خوارجو له پلوه واقع سو، هغه په داسي ډول چي هغوی د یکتاپرستانو ګناهکاران په کلي ډول د اسلام څخه و ایستل او د کفر په دائره کي یې داخل و ګڼل، او د کفارو معامله یې ور سره وکړه، د هغوی ویني او مالونه یې حلال او مباح و ګڼل. مولانا شبیر احمد عثماني ورپسي وایي: امکان لري چي په همدغه اساس امامانو ویلي وي چي عمل په ایمان کي داخل ندی، او کېدای سي چي په دغه (تعبیر) سره به یې د خوارجو او معتزله ؤ د بدعتونو د لیارو بندول غوښتل، او امام ابو حنیفة رحمه الله خو د خوارجو سره په مناظره او مقابله ډېر زیات اخته او مشغول وؤ، ښایي چي بله چاره به یې نه وي لیدلې بې له دغه تعبیر څخه، ځکه دغه (تعبیر) د دوی په وړاندي ښکاره او ثابت سپر دي[1].

ښه به داوي چي په همدغه اړوند د امام صاحب او خوارجو د مناظراتو یوه نمونه هم ذکر کړو تر څو تا سو ته د هغه د ذکاوت، علمیت او کامل صداقت ښه پته ولګیږي، او دا هم ښه درته جوته سي چي اما صاحب بلکل مطابق د کتاب الله د اهل المعاصي سرنوشت د الله تعالی و ارادې ته مفوض بولي، او داسي ندی صحیح نکه خوارج چي ګنهکاران بلکل کافران بولي، او د تل لپاره یې په دوږخ کي بولي، او معتزله هم ګنهکاران د تل لپاره په دوزخ کي بولي، خو صرف په لفظي توپیر، هغه داچي دوی وایي چي د ګناه کبیره خاوندان د اسلام او کفر ترمنځ بین بین

[1]: فتح الملهم، ج: ۱، ص: ۴۲۰

درجه لري، یاني نه مؤمنان دي او نه کافران، او داسي هم نده صحیح لکه مرجئه چي وایي چي ګناه د ایمان سره ضرر نلري لکه طاعت چي د کفر سره فایده نلري.

د خوارجو سره د امام صاحب یوه جالبه مناظره [1]

«د خوارجو یوه ډله، هغه چي د ګناه کبیره مرتکبین کافران بولي، و امام صاحب ته د مجادلې په شکل راغلل، د اما صاحب څخه یې پوښتنه وکړه چي: دلته د مسجد په دروازه کي دوې جنازې پرتې دي: یوه جنازه د یو شرابي سړي ده چي دومره شراب یې څکلي وه چي د زلقدن تر سرحده یې ځان په پړساوه او مړسو، او بله جنازه د یو زناکاري ښځي ده چي کله یې یقین سو چي د زنا څخه یې حمل اخستی دی نو ځان وژنه یې وکړه. امام صاحب پو ښتنه ورڅخه وکړل: دوی دواړه د کوم ملت څخه وه؟ آیا دوی یهود وه؟ هغوی ورته وویل: یا! بیا امام صاحب ورته وویل: آیا دوی نصارا وه؟ هغوی په جواب کي وویل: یا! بیا یې ورڅخه و پوښتل: آیا هغوی آتشپرستان وه؟ دوی ورته وویل: یا! امام صاحب ورته وویل: د کوم ملت څخه وه؟ خوارجو ورته وویل: له هغه ملت څخه وه چي وایي: اشهد ان لااله الّا الله و اشهد ان محمداً عبده و رسوله! بیا امام صاحب ورته وویل: ما حبر کړئ چي دغه کلمه د ایمان دریمه برخه ده که د ایمان څلرمه که د ایمان پنځمه؟ د خوارجو دغه ډلي ورته وویل: ایمان داسي نسي کېدای چي دریمه دي وي یا څلرمه یا پنځمه! امام صاحب ورته وویل: دغه کلمه څوهمه د ایمان ده؟ هغوی ورته وویل: همدغه ټول ایمان دی! امام صاحب ورته وویل: تاسي له ما څخه څه غواړئ د هغه

---

[1]: دغه مناظره د «امام ابوحنیفة عصره و حیاته ...» د ۲۴ صفحې پر تمن لیک ثبت سوېده.

دوؤ کسانو په باره کي چي تاسو خپله ګمان او اقرار کوئ چي دا مؤمنان دي؟ هغوی ورته وویل: موږ له تانه دا غواړو چي آیا دوی دواړه په جنت کي دي او که په اور کي؟ امام صاحب ورته وویل: ستاسي د بیان پر اساس زه د دوی دواړو په هکله وایم لکه څنګه چي حضرت ابراهیم علی نبینا و علیه الصلاة و السلام د خپل قوم په باره کي، چي له دوی نه زیات مجرمین وه، وویل:

«فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي وَمَنْ عَصَانِي فَإِنَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ابراهیم ۳۶»

ترجمه: «هر هغه څوک چي زما اطاعت وکړي بېشکه چي هغه زما (له ډلي) څخه دی او څوک چي زما څخه سرکښي وکړي بېشکه چي ته ببښونکي او ډېر مهربانه یې».

زه د دوی دواړو په هکله وایم لکه څنګه چي حضرت عیسی علی نبینا و علیه الصلاة و السلام د خپل قوم په باره کي، چي له دوی نه زیات مجرمین وه، وویل:

«إِن تُعَذِّبْهُمْ فَإِنَّهُمْ عِبَادُكَ وَإِن تَغْفِرْ لَهُمْ فَإِنَّكَ أَنتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ مائده ۱۱۸»

ترجمه: «که ته هغوی ته عذاب ورکړي بیشکه چي هغوی ستا بندګان دي او که ته هغوی ته ببښنه وکړې بېشکه چي ته غالب او حکیم یې».

زه د دوی دواړو په هکله هغه څه وایم چي حضرت نوح علی نبینا و علیه الصلاة و السلام خپل قوم ته وویل:

« قَالُوا أَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْأَرْذَلُونَ (۱۱۱) قَالَ وَمَا عِلْمِي بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ (۱۱۲)

إِنْ حِسَابُهُمْ إِلَّا عَلَىٰ رَبِّي لَوْ تَشْعُرُونَ (۱۱۳) وَمَا أَنَا بِطَارِدِ الْمُؤْمِنِينَ (۱۱۴)

ترجمه: «(اشرافو او د لو پوړ خلکو) وویل آیا موږ پر تا ایمان راوړو په داسي حال کي چي ستا متابعت خوار او د کښته پوړ خلک کوي ۱۱۱-- (نوح) وویل زه د دوی په کسب او کار خبر نه یم - ۱۱۲ - د دوی

حساب ښيله زما د ربه د بل چا پر ذمه ندی که تاسو وپوهيږئ – ۱۱۳ – او نه يم زه طرد کونکی (شړونکی) د مؤمنانو – ۱۱۴ – ».

او زه د دوی په هکله هغه څه وايم چي نوح على نبينا و عليه الصلاة و السلام ويلي دي:

«وَلَا أَقُولُ لِلَّذِينَ تَزْدَرِي أَعْيُنُكُمْ لَن يُؤْتِيَهُمُ اللَّهُ خَيْرًا اللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا فِي أَنفُسِهِمْ إِنِّي إِذًا لَّمِنَ الظَّالِمِينَ (۳۱) هود».

ترجمه: «او (ستاسو د خوشامندی لپاره) هيڅکله نه وايم په حق د هغه کسانو کي چي ستاسي په سترګو خوار او ذليل درغلي دي چي الله به هغوی ته هيڅ ښه او ښيګني ورنکړي الله ښه پوهيږي (په هغه اخلاص) چي پټ د دوی په زړونو کي دی (که زه دغه ووايم) نو ښيشکه په دغه وخت کي زه د ظالمانو څخه يم». وايي چي د خوارجو دغه ډله د دغه آيتونو په اورېدلو سره تسليم سول».

له دغه مناظرې نه مالوميږي چي ارجاء څه ته وايي، د اهل السنة و الجماعة عقيده داده چي په صورت عموم د اعمال نتائج د الله پاک تر ارادې پوري پاته دي لکه پورته چي د علامه کوثري قول ذکر سو، او د دغه لپاره روښانه بل دليل دا هم کېدای سي چي د بدو اعمالو د ښښتن نيت او د ده د ژوند پسمنظر بې له الله بل هيڅ چا ته نه مالوميږي، او د نيکو اعمالو د ښښتن نيت او اراده هم چا ته نده مالومه، چي آيا د ده عمل د عجب او رياء څخه خلاص دی او که څنګه؟ لکه په حديث شريف کي چي راځي:

« عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ فَقَالَ لَهُ نَاتِلُ أَهْلِ الشَّامِ أَيُّهَا الشَّيْخُ حَدِّثْنَا حَدِيثًا سَمِعْتَهُ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ نَعَمْ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِنَّ أَوَّلَ النَّاسِ يُقْضَى

يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَيْهِ رَجُلٌ اسْتُشْهِدَ فَأُتِيَ بِهِ فَعَرَّفَهُ نِعَمَهُ فَعَرَفَهَا قَالَ فَمَا عَمِلْتَ فِيهَا قَالَ قَاتَلْتُ فِيكَ حَتَّى اسْتُشْهِدْتُ قَالَ كَذَبْتَ وَلَكِنَّكَ قَاتَلْتَ لأَنْ يُقَالَ جَرِيءٌ فَقَدْ قِيلَ ثُمَّ أُمِرَ بِهِ فَسُحِبَ عَلَى وَجْهِهِ حَتَّى أُلْقِيَ فِي النَّارِ وَرَجُلٌ تَعَلَّمَ الْعِلْمَ وَعَلَّمَهُ وَقَرَأَ الْقُرْآنَ فَأُتِيَ بِهِ فَعَرَّفَهُ نِعَمَهُ فَعَرَفَهَا قَالَ فَمَا عَمِلْتَ فِيهَا قَالَ تَعَلَّمْتُ الْعِلْمَ وَعَلَّمْتُهُ وَقَرَأْتُ فِيكَ الْقُرْآنَ قَالَ كَذَبْتَ وَلَكِنَّكَ تَعَلَّمْتَ الْعِلْمَ لِيُقَالَ عَالِمٌ وَقَرَأْتَ الْقُرْآنَ لِيُقَالَ هُوَ قَارِئٌ فَقَدْ قِيلَ ثُمَّ أُمِرَ بِهِ فَسُحِبَ عَلَى وَجْهِهِ حَتَّى أُلْقِيَ فِي النَّارِ وَرَجُلٌ وَسَّعَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَأَعْطَاهُ مِنْ أَصْنَافِ الْمَالِ كُلِّهِ فَأُتِيَ بِهِ فَعَرَّفَهُ نِعَمَهُ فَعَرَفَهَا قَالَ فَمَا عَمِلْتَ فِيهَا قَالَ مَا تَرَكْتُ مِنْ سَبِيلٍ تُحِبُّ أَنْ يُنْفَقَ فِيهَا إِلَّا أَنْفَقْتُ فِيهَا لَكَ قَالَ كَذَبْتَ وَلَكِنَّكَ فَعَلْتَ لِيُقَالَ هُوَ جَوَادٌ فَقَدْ قِيلَ ثُمَّ أُمِرَ بِهِ فَسُحِبَ عَلَى وَجْهِهِ ثُمَّ أُلْقِيَ فِي النَّارِ[1]».

ترجمه: «له ابو هريرة رضی الله عنه څخه روايت دی چي ما د رسول الله څخه اورېدلي دي چي فرمايل يې: اول د خلکو څخه چي په روځ د قيامت به قضاء پر وچليږي هغه څوک دی چي شهيد سوی وي، را به وستل سي او د ده نعمتونه به ورو ښودل سي او دی به يې و پېژني، ورته و به ويل سي چي تا په دنيا کي څه عمل کړی ؤ؟ دی به ورته ووايي چي زه ستا په لياره کي و جنګېدم تر څو چي شهيد کړه سوم، ورته وبه ويل سي چي دروغ دي وويل! ته د دې لپاره جنګېدلی يې چي زړه ور درته وويل سي، په يقين سره هغه درته وويل سوه، بيا به امر پر وسي، پړمخي به يې کش کړي ترڅو په اور کي وغورځول سي. او بل به پر هغه سړي قضاء و چليږي چي د علم په تعليم او تعلّم بوخت وي او قرآن وايي، را به وستل سي او د ده نعمتونه به ورته و ښودل سي او دی به يې وپېژني، ورته وبه ويل سي تا په دنيا کي څه عمل کړی دی؟ دی به ورته ووايي: ما ستا په لياره کي د علم

---

[1]: صحيح مسلم. باب: من قاتل للرياء والسمعة استحق النار.

زده کړه کول او د علم ښوونه مي کول او قرآن مي وایه، ورته وبه ویل سي: دروغ دي وویل، تا د دې لپاره د علم زده کړه او ښوونه کول چي عالم درته وویل سي او قرآن دي د دې لپاره وایه چي قاري درته وویل سي، په یقین سره هغه درته وویل سوه! بیا به امر پر وسي، پړمخي به یې کش کړي تر څو په اور کي و غورځول سي. او پر هغه چا به قضاء و چلیږي چي الله پراخي باندي کړې وي، او ده قسم قسم مالونه خلکو ته ورکړي وي، را به وستل سي او د ده نعمتونه به ورته و ښودل سي او دی به یې وپېژني، ورته وبه ویل سي تا په دنیا کي څه عمل کي کړی دی؟ دی به ورته وایي: ما په دنیاکي هیڅ داسي یوه لیار چي هغه ستا خوښه وي نده پرې ایښي چي په هغه کي مي خیرات نه وي کړی، ورته وبه ویل سي: دروغ دي وویل، بلکه تا د دې لپاره ورکړه کول چي سخي درته وویل سي، په یقین سره هغه درته وویل سوه! بیا به امر پر وسي، پړمخي به یې کش کړي تر څو په اور کي و غورځول سي».

د دغه حدیث مبارک څخه مالومه او ثابته سوه چي په حقیقت کي د هر چا خاتمه پټه ده، خصوصاً د ګنهکارانو خاتمه، په اصل کي د ټولو دنیوي اعمالو نتائج و الله جلّ و علی شانه ته مفوض دي، الله تعالی دي زموږ آخره خاتمه نیکه او د ده په دربارکي د قبول وړ وګرځوي. آمین ثم آمین.

علامه کوثري خو داهم وایي چي د ارجاء یا مرجئه د لفظ ویل د هر چا په خپل نیت پوري اړه لري، که یې په ښه نیت ووایي د ښو مکافات به وویني، او که یې په بد نیت ووایي د بدو مجازات به ورکړه سي.

د ایمان د اصلي مبحث وروستی نتیجه ګیري

د پورته سر سري تحقیقاتو څخه دا جوتیږي چي د فقهاؤ، محدثینو او امامانو د مستند او مستدل اقوالو پر اساس د اهل السنة و الجماعة تر

منځ د ایمان او عقیدې په اړوند اختلاف فرعي او جزئي بڼه لري، او اختلاف دومره ندی چې د دې باعث دي وګرځي چې پر قائل د یو قول دي العیاذ بالله طعن وارد سي او یا دي د یو امام په هکله ملاحظه وسي. دلته ولیدل سوه چې که عمل په ایمان کي داخل وبلل سي یا د ایمان څخه خارج. په هر صورت د دواړو ترمنځ رابطه او تړاو هم هاغه دی چې په عمل سره ایمان قوي کیږي او بې عمله ایمان ضعیف وي، د کمیت په لحاظ هر مؤمن د یوه صحیح ایمان څښتن دی او د کیفیت په لحاظ د مؤمنانو ایمان د ضعف او قوت په لحاظ یو له بله توپیر سره لري، د قرآن او صحیحه احادیثو له ظاهري نص څخه خو داسي ښکاري چې ایمان ځانته دی او اسلام ځانته. خو په هر صورت د دواړو تعریفونو تر منځ زیات توپیر نسته، فقط توپیر به دومره چې یو قول چې عمل د ایمان جز بولي په همدغه اساس عمل د ایمان رکن ګڼل کیږي داسي رکن چې د هغه په نیستي کېدو سره ایمان نه منفي کیږي. او بل قول چې عمل د ایمان څخه خارج بولي خو دغه عمل بیا د ایمان د ثبوت لپاره داسي لازمي شرط بولي چې چاره ور څخه نسته که نه ایمان د ضرر او زیان سره مخ دی.

بیا هم ثابته او جوته خبره داده چې دلته اختلاف فرعي او جزئي دی، ممکن چې یوازي د غرض خاوندان د غرض له مخي و اختلاف ته اساس او جدي رنګ ورکړي. العیاذ بالله.

د قیاس او رأیې مبحث

بله ملاحظه چې د امام صاحب په اړوند کله نا کله تر سترګو کیږي هغه هم د قیاسو او رایې په تړاو ده، هغه چې وایي چې ګویا امام صاحب قیاس او رأیه پر سننو د مخه ګڼي. اصلاً دغه ملاحظه لکه په تیرو پاڼو

کي چي لنډه يادونه ورڅخه سوېده د هماغه وخت د ګروهيزو تعصباتو زېږنده ده، په دغه اړوند حافظ ابن حجر هيتمي شافعي د حافظ ابن عبدالبر مالکي په حواله و دغه ټکي ته په اشاره سره وايي: « اصحاب الحديث د امام صاحب په شان کي افراط او تر حد تېرى کړى دى؛ هغه چي وايي چي امام صاحب قياس پر اثر دمخه ګڼي، او اکثر د علم خاوندان وايي کله چي حديث صحيح سو رأيه او قياس باطل دى، امام صاحب هيڅ حديث د استد لال لپاره ندى ترک کړى مګر ځيني واحد اخبار هغه هم په يو موجه تأويل سره»[1]، د لوى او مشهور محدث يحيى بن معين قول به هم د شپږمي فايدې په مبحث کي د رته راسي چي هغه هم و دغه ټکي ته په اشاره سره وايي: «زموږ اصحابو د اباحنيفة او د هغه د اصحابو په شان کي افراط کړى دى».

اصلاً هر چا ته جو ته ده بلکه د قياس او رأيې په ارتباط دا په تواتر ثابته ده چي امام صاحب يو ضعيف حديث هم پر رأيه او قياس مقدم بللى دى، مثلاً شيخ الاسلام ابن تيمية د حضرت ابوهريرة رضى الله تعالى عنه په دفاع کي وايي چي (د ابوحنيفة رحمه الله په ګډون) ټول امامان يو ضعيف حديث پر قياس مقدم بولي؛ لکه ابوحنيفة رحمه الله چي د اودس ماتولو په مسئله کي په مرسل حديث سره حکم کړى دى او قياس يې ورته پرې اينبى دى، لکه چي وايي: « بَلِ الأَئِمَّةُ يَتْرُكُونَ الْقِيَاسَ لِمَا هُوَ دُونَ حَدِيثِ أَبِي هُرَيْرَةَ كَمَا تَرَكَ أَبُو حَنِيفَةَ الْقِيَاسَ فِي مَسْأَلَةِ "الْقَهْقَهَةِ" بِحَدِيثٍ مُرْسَلٍ...»[2]. او همدا ډول امام ابن حزم اندلسى مالکي وايي چي ټول حنفية پر دې خبره متفق دي

---

[1]: الخيرات الحسان. ص: ۷۵

[2]: مجموعة الفتاوى. ج: ۱. ص: ۴۰۴

چي ضعيف حديث پر رأيه او قياس مقدم دی. لکه چي وايي: «جميع الحنفية مجموعون على ان مذهب ابيحنيفة أن ضعيف الحديث عنده اولى من القياس و الرأيي[۱].»، محمد ابو زهرة هم د شعراني شافعي د «ميزان» په حواله د امام صاحب څخه يوه مجموعه د اقوالو رانقل کړېده چي په هغه کي اما صاحب تر کتاب، سنت، د اصحابو تر اقوالو او اجماع وروسته د يو اشد ضرورت په وخت کي قياس جايز بللی دی[۲] او هغه هم هر قياس نه؛ بلکه هر کله چي قياس سم ندی ورته ښکاره سوی هلته يې د استحسان قاعده ورته وضع کړېده. او همدا ډول امام احمد بن حنبل رحمه الله پر دغه خبره سکوت اقراري کړی دی، ياني دا خبره يې منلې ده چي د امام ابوحنيفة رحمه الله نظر او د امام مالک رحمه الله نظر د قياس او رأيي په باب سره يو شاني دی، لکه چي وايي:

«ومن ثمة لما قيل لاحمد بن حنبل (او عن يحيى بلخي: قلت لاحمد بن حنبل) ما الذى نقمتم على ابيحنيفة؟ قال: الرأى! قيل: (او قلت): أليس مالك تكلم بالرأى؟ قال: بلى، ولكن ابيحنيفة اكثر رأياً منه! قيل: (او قلت): هلا تكلمتم في هذا بحصته وهذا بحصته؟ فسكت احمد[۳]». او موفق په خپل سند سره د امام صاحب څخه روايت لري او وايي: «قال ابوحنيفة: ليس لاحد ان يقول برأيه مع كتاب الله. و مع سنة رسول صلى الله عليه و سلم و لا مع اجمع عليه صحابة. و اما اختلفو فيه فنتخير من اقاويلهم اقربه الى كتاب الله تعالى و سنة و لا نجتهد، و ما جاوز ذالك بالرأى يوسع الفقه لمن عرف الاختلاف و قاس[۴].»

---

[۱]: حياة الامام ابوحنيفة للعفيفي، ص: ۲۰۲

[۲]: ابوحنيفة عصره و حياته....، ص: ۲۳۶

[۳]: من مقدمة موطأ امام محمد، ص: ۱۹ عن حافظ عبدالبر، و ايضاً عن كتاب ابيحنيفة و صاحبيه للذهبي، ص: ۴۱

[۴]: حياة الامام ابوحنيفة للعفيفي، ص: ۱۶۴

ترجمه: «ابوحنیفة رحمه الله ویلي دي: هیڅ چا لره دا (حق) نسته چي په رأیه سره خبره وکړي دهغه څه په هکله چي هغه په کتاب الله او د رسول صلی الله علیه و سلم په سنتو کي موجود وي او هم د هغه څه په هکله چي پر هغه د اصحابو اجماع وي. خو په هغه څه کي چي دوی اختلاف ورکي کړی وي موږ به د دوی له اقوالو څخه هغه پکي مختاره کړو چه هغه و کتاب الله او سنتو ته ډېر نژدې وي په دغه (صورت) کي موږ اجتهاد نکوؤ، او تیر تر دغه اجتهاد په فقه کي پراخي راولي (البته) د هغه چا لپاره چي په اختلاف پوهیږي او قیاس کولای سي». له دغه نه بلکل جوته سوه چي په هغه مورد کي چي د کتاب الله، سنت نبوي او د اصحابو د اجماع صریح حکم موجود وي هلته د امام صاحب موقف د رأیي او قیاس په هکله بلکل واضح او روښانه دی چي قیاس او رأیي ته هیڅ ترجیح نه ورکوي؛ لکه محمد ابوزهرة چي وایي چیرته چي صریح نص موجود وي هلته د امام صاحب او ټولو احنافو په نزد قیاس او رأیه هیڅ ځای نلري[1]، او چیرته چي د اصحابو په منځ کي اختلاف موجود وي هلته په رأیه او فکر سره هغه قول مختاره کوي چي کتاب الله او سنتو ته تر نورو ډېر نژدې وي، او چیرته چي هیڅ نوع اثر نه وي موجود هلته یې په قیاس سره د یو مشترک علت له مخي یو مشابه حکم پیدا کړی دی، په حقیقت کي دا د ټول اهل اسلام یو منل سوی او متفق علیه متود او اصل دی چي هیڅ اختلاف ورکي نسته.

[1]: الامام ابوحنیفة عصره و حیاته، ص: ۲۴۶

په دغه مورد کي دلایل او اسناد دومره ډېر دي چي په یقین سره د تواتر و حد ته رسېلي دي خو دلته د لنډوني په خاطر په دغه پورته لیکل سوؤ یو څو مثالونو سره اکتفاء کېږي.

آیا قیاس په صورت کلي ممنوع او بد دی که ځیني اوقات و قیاس او رأيي ته هم ضرورت سته؟

د رأيي او قیاس په ارتباط به ښه خبره داوي چي دا جوته سي چي قیاس او رأیه په صورت کلي او مطلق ډول بد ګڼل کېدای سي او که ځني وخت ورأيي او قیاس ته هم ضرورت سته. د حضرت معاذ بن جبل – رضی الله تعاله عنه – د حدیث څخه دا په صراحت سره مالومېږي چي په هغه مورد کي چي د کتاب اله او سنت نبوي حکم نه وي موجود هلته کېدای سي چي یو فقیه مجتهد د رأيي او قیاس څخه کار واخلي، بلکه د حضرت رسول الله صلی الله علیه و سلم د مبارک حدیث څخه په صراحت مالومېږي چي د یو فقیه مجتهد لپاره ضرور ده چي رأیه په کار واچوي، او پر همدغه باندي الله پاک صواب هم ورکوي، لکه چي فرمایي:

«عن معاذ بن جبل قال: لمابعثني رسول اله صلی الله تعالی علیه و سلم الی الیمن قال لي: بم تقضی ان عرض قضاء؟ قال قلت: اقضی بما في کتاب الله! قال: فان لم یکن فی کتاب الله؟ قال قلت: أقضی بما قضی رسول الله! قال: فان لم یکن فیما قضی رسول الله؟ قال: اجتهد برأيي! قال: قال رسول الله صلی الله علیه و سلم: الحمد لله الذي وفق رسول رسول الله لما یرضی رسول الله [۱].»

---

[۱]: ابوداود، ترمذي او امام احمد بن حنبل د دغه حدیث روایت کړی دی، او همدا ډول د «معاذ بن جبل» د کتاب په ۴۰ صفحه کي د حجت او استدلال په حیث کارول شوی دی، او علامه ابن کثیر د خپل تفسیر د اول

ترجمه: «حضرت معاذ بن جبل - رضی الله تعالی عنه - وايي: کله چي زه رسول الله - صلی الله علیه و سلم - و یمن ته استولم راته و یې فرمايل: په څه سره به قضاوت کوې کله چي یو قضیه درته راسي؟ ما ورته وويل: په هغه سره به قضاوت کوم چي د الله په کتاب کي وي! راته وه یې فرمايل: که د الله په کتاب کي نه وه موجود؟ ما ورته وويل: په هغه سره به قضاوت کوم چي د الله رسول په هغه سره قضاوت کړی وي! راته وه یې فرمايل: که په هغه کي نه وه موجود چي د الله رسول قضاوت پکي کړی دی؟ ما وويل: په خپله رأيه سره به اجتهاد کوم! دی وايي چي رسول الله صلی علیه و سلم و فرمايل: حمد دي وي هغه ذات لره چي د الله د رسول رسول یې په دې و توانا وه چي د الله رسول پرې راضي کېږي». له دغه حديث نه بلکل جوته ده چي رسول الله صلی علیه و سلم په هغه څه خوښېږي چي یو فقیه مجتهد په هغه ځای کي چي د کلام الله او صحیح حدیث صریح حکم موجود نه وي رأیه او قیاس و کاروي. او همدا ډول د «مكانة الامام الابيحنيفة فی العلم الحديث» نومي کتاب په ۱۳۰ صفحه کي د لیس بن سعد څخه روايت راغلی دی چي هغه ویل: ما د امام مالک رحمه الله څخه او یا مسئلې شمېرلي دي چي په هغه ټولو کي ئې په رأيه سره حکم کړی دی. او سید عفیفي د رأيي د ضرورت په اړوند وايي: محققینو ویلي دي چي د حدیث څخه بې له سالمي رأيي حکم نسي اخستل کېدای، او رأیه هم د حدیث نه بغیر سمه نسي استعمالېدای، وايي: چي د لمړي خبري مثال هغه دی چي کله چي د بعضو محدثینو

جلد په ۷ صفحه کي وايي: «دغه حديث د مسانيدو او سننو په ۵ کتابو کي په جيد اسناد راغلی دی. مرتب عفی عنه.

ښځه پوښتنه وسوه چې دوه کوچنیان چې د یوه پسه شیدي وخوري آیا د هغوی تر منځ حرمت د نکاح ثابتیږي؟ هغوي په جواب کي ورته وویل: دا حکم په حدیث سره ثابت سوی دی، لکه چې فرمایي: «کل صبیین ارتضعا علی ثدی حرم احدهما علی الآخر» ترجمه: «هر دوه کوچنیان چې له یوه تي ښخه شېدې وخوري یو پر بل باندي حرام سول» وایي چې د (تیزي) رأیي د نه موجودیت په خاطر په حکم کي خطا سول، ځکه چې دوی دا فکر نه ؤ کړی چې دغه مسئله په جزئیت او بعضیت پوري تعلق لري، یاني حرمت یوازي د انسان په شېدو سره ثابتیږي. دوهم مثال په لمانځه کي په قهقه سره د اودس ماتېدل دي، د رأیي له مخي په قهقه سره اودس نه ماتیږي، ځکه چې دا د بدن څخه راوتلی نجاست ندی، لکه د باندي تر لمانځه چې اودس نه په ماتیږي، څرنګه چې د اعرابي په حدیث سره دا حکم ثابت سو نو په دې اساس رأیه ورته پرېښودل سوه[1].

مطلب دا چې هره رأیه او قیاس بد او شنیع ندی. د قیاس په اړوند به د امام صاحب قول هم درته راسي، چې د هغه خلص او لنډ مفهوم داسي دی: قیاس د ابلیس علیه لعنه بد وؤ ځکه چې هغه په خپل قیاس سره د رب العزة جل جلاله حکم نه و مانه او سرکښي یې مختاره کړل، او هغه قیاس چې د الله جل جلاله د کامل اطاعت د لیارو د پلټلو لپاره کیږي هغه قیاس شرعي قیاس دی، هغه قیاس ته بد نسي ویل کېدای.

شیخ الاسلام ابن تیمیة هم د قیاس په هکله عین نظر لري، لکه چې وایي:

---

[1]: حیاة الامام ابوحنیفة ، ص: ۲۰۳.

« وَكُلُّ قِيَاسٍ عَارَضَ النَّصَّ فَإِنَّهُ لَا يَكُونُ إِلَّا فَاسِدًا وَأَمَّا الْقِيَاسُ الصَّحِيحُ فَهُوَ مِنَ الْمِيزَانِ الَّذِي أَنْزَلَهُ اللهُ وَلَا يَكُونُ مُخَالِفًا لِلنَّصِّ قَطُّ بَلْ مُوَافِقًا لَهُ[۱].»

ترجمه: «هر قياس چي د نص سره معارض سي په يقين سره دغه بل شی ندی مګر فاسد (قياس) او هر څه چي صحيح قياس دی هغه د هغه څه په پرتله چي الله پاک نازل کړيدي هيڅکله د هغه سره مخالف نه وي بلکه ورسره موافق وي».

علامه الوسي هم په «روح المعاني» کي د الهي ارشاد: «فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ الحشر، ۲» په تفسير کي وايي:

«واشتهر الاستدلال بالآية على مشروعية العمل بالقياس الشرعي. قالوا: إنه تعالى أمر فيها بالاعتبار وهو العبور والانتقال من الشيء إلى غيره. وذلك متحقق في القياس إذا فيه نقل الحكم من الأصل إلى الفرع[۲].»

ترجمه: «په شرعي قياس سره د عمل مشروعيت په دغه آيت سره مشهور سوی دی، (علماؤ) ويلي دي: په يقين سره الله تعالى امر کړی دی په دغه کي په اعتبار سره، دغه (اعتبار) عبور او انتقال دی د يوه شي څخه و بل ته، او دغه (امر) په قياس کي ثابت دی ځکه چي په هغه کي د حکم نقلېدل دي د اصل څخه و فرعي ته».

او همدا ډول د (الامام ابو حنيفة عصره و حياته ...» د ۲۵۱ صفحې پر لمن ليک د کشف الاسرار د دوهم جلد د ۷۰۰ صفحې په حواله د همدغه ذکر سوي الهي ارشاد په استناد سره د قياس د ضرورت په اړوند استدلال

---

[۱]: مجموعة الفتاوى، ج: ۲، ص: ۴۲

[۲]: روح المعاني، ج: ۲ ص: ۵۴۵

سوی او ویل سویدي چي قیاس د یو «اقوی دلیل» د نه موجودیت په صورت کي ضرور دی.

امام صاحب په قیاس کي مسبوق دی

مهمه خبره داده چي امام صاحب لمړی شخص نه دی چي په رأیه او قیاس سره یې د فقهي احکامو پلټنه پیل کړېده، لکه څنګه چي مخکي وویل سوه چي حضرت معاذ ﷺ ته د نبي کریم صلی الله علیه و سلم له پلوه د رأیي په هکله د حمد ویلو په شکل سره اجازه ورکول سوېده، او نور فقیه اصحاب کرام او تابعین هم وه چي چیرته به د کوم حکم په هکله په کتاب الله او سنت نبوي کي پته ورته ونه لګېده هلته به یې د رأیي او قیاس څخه کار اخیستی، د مدینی منورې مفتي او مشهور محدث ربیع الرأیي خو بلکل په (رأیه) سره شهرت پیدا کړی دی، او عبدالله بن عباس ﷺ هم د قیاس له مخي د غاښو د دیت حکم د ګوتو د دیت د حکم په اعتبار، سره برابر بللی دی، لکه علامه الوسي چي وایي:

«قال ابن عباس فی الاسنان: اعتبر حکمها بالاصابع فی أن دیتها متساویة[1]»، بلکه داسي روایت هم راغلی دی چي بعضو افقه اصحابو کرامو د هغو اصحابو کرامو حدیث چي فقاهت یې نسبت و دوی ته کم وو د رأیي او قیاس له مخي رد کړی دی، مثلاً: حضرت ابن عباس ﷺ د حضرت ابو هریرة ﷺ .هغه حدیث و نه مانه کله چي هغه وویل:

«الوضوء مما مسته النار»

ترجمه: «له هغه څه نه چي اور مسه کړی وي د اودس تازه کول لازم دي.»

د دغه روایت په جواب کي حضرت عبدالله ابن عباس هغه ته وویل:

---

[1] روح المعاني، ج: ۲، ص: ۶۵

«لو توضأت بماء سخن أتتوضأ منه؟»

ترجمه: « كله چي ته په ګرمو اوبو اودس تازه كړې آيا بيرته د هغه له جهته اودس تازه كوې؟» او بل كله چي حضرت عبدالله ابن عباس ﷺ واورېدل: «من حمل جنازة فليتوضأ»

ترجمه: « څوک چي جنازه يوسي اودس دي تازه كړي» ده ﷺ د جواب په شكل ورته وويل:

«أتلزمنا الوضوء حمل العيدان اليابسة؟»

ترجمه: «آيا ته پر موږ باندي د وچي چهارپايي د وړلو څخه اودس تازه كول لازم ګرځوې؟»، او يا داچي حضرت علي كرم الله وجهه د (بروع) خبر په قياس سره رد كړ[1].

له پورته لنډشاني وضاحت نه په زغرده دا ثابتېږي چي امام صاحب په قياس او رأيه كي مسبوق دی له ده نه مخكي اصحابانو او نورو امامانو هم قياس او رأيه كارولې ده.

ولي د امام صاحب شهرت په رأيه او قياس كي تر نورو زياد سوی دی؟

سمه به خبره دا وي څرنګه چي اما صاحب له يوه پلوه په خپله تاجر وؤ او په ماركيټ (بازار) كي د عامو مسلمانانو احوال په روڼښي معاملاتو كي پوره ورته معلوم وؤ، له بله پلوه د يو فقيه مجتهد په حيث اعلم د زمانې وؤ، كه وويل سي چي په فقهه تقديري كي د ده ساری بلكل نه وؤ هم به مبالغه نه وي، او ورسره د زياتي تقوی او احتياط څښتن هم وؤ بناءً يې د

[1]: د (بروع) د حديث تعريف ابوزهرة داسي كوي: «و هو حديث من اخذت المهر المثل وهي لم يسم لها المهر، و مات عنها زوجها»: ابوحنيفة حياته و عصره و ارائه و فقهه. ص: ۲۴۴

اول ځل لپاره، یا د کتاب او سنتو پر اساس او یا پر هغه باندي د قیاس او استحسان له مخي د ژوند په هره زره او لمحه کي د شریعت احکام معرفي او تشریح کړل، په دیني فروعاتو کي یې د خپل وخت ضروري مسائل او قضایا د فقهي تقدیري په شکل مطرح کړل او ډېرو مهمو مسائلو ته یې مخکي له مخکي لا معقول او د منلو وړ جوابونه تعین کړل، لکه په همدغه اړوند چي محمد ابوزهده لیکلي دي چي یو قول داسي راغلی دی چي امام صاحب شپېته زره مسئلې او په بل روایت درې سوه زره مسئلې په فقهه کي معرفي کړېدي[1].

ډېر داسي فروع به وي چي هغوی ته یې احکام د یو مشترک علت له مخي د مربوطه اصولو څخه د قیاس په اساس عبور ورکړی وي ځکه خو به د امام صاحب څخه مسائل هم زیات نقل سوي وي چي په هغه کي به د فرعي او جزوي مسائلو کچه هم نسبت د وخت و نورو امامانو ته ډېره زیاته وي، نو کېدی سي چي د همدغه علت په وجه د امام صاحب شهرت په رأیه او قیاس کي زیات سوی وي. او دا هم له امکانه لري خبره نده چي په علمي مسائلو کي د ده زیات شهرت د کینه ګرانو رخه او حسد راپارولی او د امام صاحب په شان کي یې ناسم اقوال له خولې وتلي وي.

او دا هم ممکنه ده چي د فقهي تقدیري په اصلي مقصد په پوره توګه د نه پوهاوي له کبله په دغه اړوند ځیني کسانو کوم داسي عمل سرته رسولي وي او یا یې داسي قول له خولې وتلی وي چي په هغه سره په قیاس کي د امام صاحب شهرت زیات سوی وي. لکه بعضو زاهد اشخاصو چي لا هم د ده د فقهي شهرت د مخنیوي په خاطر د احادیثو و وضع کولو ته مخه

---

[1]: امام ابوحنیفة حیاته وعصره وارائه وفقهه، ص: ۲۰۲

کړېده، مثلاً: ابن صلاح د موضوعة احادیثو په بحث کي وایي: ډیر مضر هغه موضوعه احادیث دي چي هغه کسانو چي زاهدین بلل کېده، د دوی په ګمان یې د احتساب له مخي وضع کړیدي، خلکو د دوی موضوعات د ثقه په حیث منلي دي او پر دوی باندي یې اعتماد کړی دی، لکه چي وایي: « و أعظمهم ضرراً قوم من المنسوبين الى الزهد، وضعوا الحديث احتساباً فيما زعموا، فتقبل الناس موضوعاتهم ثقة منهم بهم و ركوناً اليهم[1].» او د دغه په مثال کي یې د نوح بن ابی مریم هغه قول راوړی دی چي هغه د دې په خاطر چي خلک د امام صاحب د فقهي څخه وګرځوي د ځان څخه یې احادیث وضع کول، لکه چي وایي:

«روينا عن ابي عصمة وهو نوح بن ابي مريم انه قيل له: من اين لك عن عكرمة، عن ابن عباس في فضائل القرآن سورة سورة؟ فقال: اني رأيت الناس قد اعرضوا عن القرآن، و اشتغلوا بفقه ابي حنيفة و مغازي محمد بن اسحاق فوضعت هذه الاحاديث حسبة[2].»

ترجمة: «موږ د ابي عصمة څخه روایت لرو چي هغه نوح ابن ابی مریم دی، ده ته وویل سوه: ته له کومه له عکرمة له ابن عباس څخه د قرآن د سورة سورة د فضائلو روایت کوی؟ ده ورته وویل: ما خلک ولیدل چي د قرآن څخه یې مخ اړولی وؤ د ابیحنیفة په فقهه او محمد بن اسحاق د غزاګانو په بیان مشغول سوي وه ځکه ما دغه احادیث د احتساب له مخي وضع کړل.» تاسو وینئ لکه مخکي چي هم اشاره ورته وسوه چي یوتعداد کسان د نه پوهېدلو په اساس یوازي د امام صاحب نه بلکه د نورو امامانو هم مقابل ګرځېدلي دي، لکه دغه زاهد چي د زهد له مخي د

---

[1]: مقدمة ابن صلاح، ج: ١، ص: ١٩

[2]: مقدمة ابن صلاح، ج: ١، ص: ١٦

قرآن عظیم الشان و تلاوة ته د ترغیب په اساس احادیث وضع کړي او خلک یې د فقهي څخه، چې هغه د قرآن احکام دي او د قرآن د زده کولو څخه اصلي مقصد هم دغه دی، راګرځوي، او یا یې د محمد بن اسحاق د غزواتو د بیان څخه راګرځوي چې هغه د مجاهدینو حوصله ور زیاته وي. لنډه خبره دا چې په هره برخه کې چې په امام صاحب پسې ناسم تبلیغا سوي دي هغه د منولو وړ علمي اساس او ریښه نلري. په رأیه او قیاس کې هم امام صاحب د صالح سلفو په شان صحیحه لیار نیولې او بلکل یې د قرآن او سنتو کامل متابعت کړی دی.

د احادیثو په علم کې د امام صاحب مقام

د دوؤ تېرو ملاحظاتو په دوام موږ غواړو چې دلته د امام صاحب څخه د احادیثو د روایت په هکله هم څه ووایو:

په احادیثو کې د امام صاحب د مقام په هکله خو زیات کتابونه لیکل سوي دي، د ساري په توګه: العلامه المحدث الشیخ محمد عبدالرشید النعماني یو مستقل کتاب د «مکانة الامام ابیحنیفة فی الحدیث» په نامه لیکلی دی چې په همدغه اړوند یې ډېر مشهور روایات سره راجمع کړیدي او هم یې په دغه مورد کې په اوچت علمي انداز بحث کړی دی، او د «امام ابو حنیفة و علم الحدیث» په ناه هم ښه او مفید کتاب لیکل سوی دی، او «شرح مسند ابیحنیفة» هم له دغه جملې څخه د ذکر وړ کتاب دی. داسي نور هم زیات کتابونه لیکل سویدي، کېدی سي چې په دغه اړوند د زیاتو علمي معلوماتو د حصول لپاره همدغه کتابونو ته مراجعه وسي.

په احاديثو کي د امام صاحب د کافي ذخيرې په هکله خو هډو دا پوښتنه نه پيدا کيږي چي د هغه علمي ذخيره دي په احاديثو کي کمه وي، ځکه چي د امام صاحب غوندي مجتهد چي په اجماع د امت سره يې اجتهاد منل سوی دی او د صالح سلفو څخه هم هيڅ يوه د هغه د علميت، تقوی او اجتهاد څخه سترګي ندي پټي کړي او هر يوه ور باندي اقرار او اظهار کړی دی، څنګه به د دغسي يو مجتهد په شان کي، چي د اسلامي نړۍ د اول درجه د مشهور فقهاؤ څخه دی، د احاديثو د علم اړوند ملاحظه په وجود راسي. په دغه هکله حافظ محمد بن يوسف الصالحي الشافعي په «عقود الجمان» کي وايي:

«كان ابوحنيفة من كبار حفاظ الحديث واعيانهم. ولولا كثرة اعتنائه بالحديث ما تهيأ له استنباط مسائل الفقه. وذكره الذهبي في «طبقات الحفاظ» ولقد اصاب واجاد[1].»

ترجمه: «ابو حنيفة رحمه الله د احاديثو د لويو حفاظ او ذواتو څخه وؤ، که د هغه ډېره توجه و احاديثو ته نه وای نو هغه ته د فقهي مسائلو استنباط نسوای مهياء کېدلای، او دغه خبره امام ذهبي په «طبقات الحفاظ» کي کړېده او په يقين سره و حق ته رسېدلی او ليار يې مندلې ده». لکه مخکي چي د قياس په بحث کي وويل سوه چي امام صاحب په فقهه کي په يوه روايت درې سوه زره او په بل روايت شپېته زره مسئلې معرفي کړيدي چي دا ټول د کتاب او سنتو د پوهي او حفظ سره مستقيم تړاو لري، يعني د هغه چا په شان کي چي قرآن او احاديثو پوهه يې د هغوی د مربوطه اصولو سره د کمال و سرحد ته نه وي رسولې د داسي مقام تصور ممکن ندی.

[1]: تأنيب الخطيب للكوثري، ص: ۳۰۴.

د احاديثو په روايت او علم کي د امام صاحب د مقام په هکله پخپله حافظ مولانا محمد ذکريا کاندهلوي هم په حاضر کتاب کي بحث ورباندي کړی دی چي د يو منصف متثبت لپاره ډېر فايده مند او د اطمنان وړ دی، ځکه خو دلته زيات نه ورباندي تم کېږو، صرف دلته غواړو چي په دغه اړوند په احاديثو کي د (خبرواحد) و سير ته يوه لنډه کتنه وکړو.

د بحث لپاره د خبر واحد ځانګړتيا

خبرواحد ځکه د بحث لپاره ځانګړی سو چي د احاديث په هکله چي د امام صاحب په شان کي کوم ملاحظات راغلي دي هغه ټول د خبرواحد په اړوند دي دا ځکه چي يو خو خبرواحد د متواتر په شاني قطعي الثبوته ندی بلکه په اتفاق سره نسبت و متواتر ته يې درجه ټيټه ده، او بل دا چي د متواتر حديث سير په ټولو ادوارو کي په يوه حالت کي قرار لري، او د ملاحظاتو په لحاظ په متواتر حديث کي هيڅ نوع ملاحظه نسي کيدای او نه چا ورکي ملاحظه ويلې ده، بلکه د امام ابوحنيفة رحمه الله او امام مالک رحمه الله په عصر کي مشهور حديث هم تر خبرواحد د مخه ګڼل سوی دی، لکه د امام ابوحنيفة رحمه الله په اصولو کي چي دا قاعده مقرره سوېده چي هرکله چي واحدخبر د مشهورخبر په مقابل کي راسي نو حجة په مشهور سره کيږي لکه چي وايي:

و من اصوله في الاخذ بخبر الاحاد ان لايخالف السنة المشهورة سواءاً كانت فعلية او قولية عملاً باقوى الدليلين [1].»

---

[1]: الامام ابوحنيفة و علم الحديث، بحث: اصوله في الحديث، و ايضاً من شرح مسند ابيحنيفة لملاعلي قاري: ۱، ص: ۴

ترجمه: «او د احادو په خبر سره په اخذ کي د ده د اصولو څخه (قاعده) داده چي خبر واحد به د سنة مشهور مخالف نه وي، فرق نلري که سنت فعلی وي او که سنت قولي، دغه (قاعده) له دوؤ (دلايلو) څخه په هغه اقوی (دليل) سره د عمل په اساس (راغلې) ده». او د امام مالک ﷺ. په اصولو کي هم داسي يو اصل مقرر سوی وؤ چي په مدينة کي د حديث شهرت حديث د سند د صحت څخه مستغني کوي، لکه چي وايي: «قال السيوطي فی التنوير: و من اصول الامام مالک ﷺ ان الشهرة الحديث بالمدينة تغنی عن صحة سنده»[1].

دا ځکه چي په هغه وخت کي غير اصطلاحي مشهور نه وؤ بلکه يوازي د اصولو سره برابر همدغه اصطلاحي مشهور وؤ چي له پيل نه بيا تر دوی پوري به په محصور شکل متعددو راويانو روايت ورڅخه کړی وؤ، او څرنګه چي د امام صاحب عصر و خيرالقرون ته نژدې او جوخت وؤ[2] نو ځکه خو دوی ته د هر راوي حال فرد په فرد معلوم وؤ، په همدغه اساس په هغه پېر (عصر) کي په صورت عموم سره تر متواتر حديث وروسته د ستي د مشهور حديث مقام وؤ، همدا وجه ده چي حتی په دې وروستيو پيړيو کي لا هم ځينو علماؤ لکه جصاص مشهور خبر له واحد خبر څخه مستقل او جدا ګڼلی دی، او علامه عثيمين هم په خپل تأليف «مصطلح الحديث» کي وايي چي د امام ابو حنيفة رحمه الله په وړاندي مشهور حديث له خبر واحد څخه جلا او مستقل او تر خبر واحد د مخه دی.

---

[1]: اوجز المسالک، ج: ۱، ص: ۲۴۴

[2]: امام صاحب د روئيت په اساس په اتفاق سره بيله کوم اختلافه تابعي دی او د روايت په اساس هم ئويو محدث علماؤ د ده تابعيت ثابت کړی دی. مترجم.

د احادیثو د اقسامو لنډه یادونه

مخکي تر دې چي د واحد خبر د سیر په سپړلو پیل وکړو ښه به دا وي چي د راویانو د عدد له مخي د احادیثو د اقسامو څخه یوه لنډه یادونه وکړو:
محمد ابو زهرة وایي: «په حقیقت کي د احادیثو او اصول الحدیث علماؤ د راویانو د عدد له مخي احادیث و درې قسمه ته وېشلي دي: احادیث متواترة، احادیث مشهورة او د احادو احادیث یا د امام شافعي رحمه الله په قول احادیث خاصة»[1]. د دغه درؤ واړه قسمونو عام تعریف داسي دی:
الف: متواتر حدیث: هغه حدیث دی چي له اول نه تر آخره په زیات غیر محصور شمېر ثقه راویانو روایت کړی وي، چي د عادت له مخي د هغوی اجتماع پردروغو باندي محاله وي مثلاً لکه د قرآن انتقال، د پنځو فرضی لمنځونو انتقال، دفرضی لمونځونو د رکعتونو د تعداد انتقال او داسي نور.
ب: مشهور حدیث: هغه حدیث دی چي په اوله یا دوهمه طبقه کي لکه د خبر واحد د راویانو تعداد یې متعدد او محصور وي او پس له هغه زیات نشر سوی وي او د علماؤ داسي یوې ډلي نقل کړی وي چي د هغوی اجتماع پر درغو محاله وي.
دلته باید وویل سي چي د «کشف الاسرار» د مؤلف په قول شهرت په دوهم او دریم پیړیاني د تابعینو او تبع تابعینو په عصر کي معتبر دی، او

---

[1]: ابو حنیفة حیاته و عصره و فقهه و ارائه، ص: ۲۳۷

په وروستي زمانو کي بيا په نشر او شهرت سره حديث د شهرت و درجې ته نه رسيږي ياني مشهور نه بلل کيږي[1].
بيا هم د يادوني وړ ده چي د مشهور حديث دغه تعريف غالباً دُ اَوَل پير اړوند دی، چي هغه وخت لا د «مصطلح الحديث» علم زيات پراخوالی او بسط نهٔ مندلی او په هغه پير کي يوازي اصطلاحي مشهور د حفاظو تر منځ مالوم او مروج وؤ، او مشهور د خبر واحد څخه جلا او مستقل وؤ.
ج: خبر واحد: خبرواحد د لغت له مخي هغه حديث ته ويل کيږي چي يوه راوي يې روايت کړی وي، د اصطلاح له مخي هغه حديث ته ويل کيږي چي چي په هغه کي د همدغه تقسيم بندي په اساس د متواتر او مشهور شروط نوي يو ځای سوي، يا په بل عبارت د راويانو شمېر يې لږ وي.
د پورته تقسيم بندي په اساس خبر واحد بيا و عزيز او غريب ته وېشل کيږي. مګر د اصول الحديث د علماؤ د عام معمول له مخي په لمړي سر کي احاديث وه دوه قسمه ته وېشل کيږي؛ اول: متواتر، دوهم: خبرواحد[2]، د همدغه تقسيم بندي له مخي بيا خبرواحد د راويانو د شمېر له مخي و مشهور، عزيز او غريب ته وېشل کيږي. په همدغه اساس مشهور هغه حديث دی چي د راويانو تعداد يې درې يا له درې څخه زيات وي تر څو چي د تواتر و حدته نه وي رسېدلی، او عزيز هغه حديث دی چي د راويانو شمېر يې له دوؤ څخه کم نه وي، و بالاخره غريب هغه حديث دی چي يوه فرد يې روايت کړی وي، په دې لحاظ د فرد په نامه هم يادېږي.

---

[1]: ابوحنيفة حياته و عصره ... ، ص: ۲۳۷

[2]: تيسير المصطلح الحديث، ص: ۱۸

همدغه خبرواحد بیا به د صحیح او سقیم و اقسامو ته وېشل کېږي. اوس نو که خبر مشهور د اول پیر د تعریف له مخې معتبر و ګڼل سي نو د خبرواحد د اقسامو څخه وتلی او سقیم نه پکي راځي یاني ټول صحیح دي، او که د حدیثو د علماؤ د عام معمول له مخې خبرمشهور د خبرواحد جز و ګڼل سي بیا نو کیدی سي چي مشهور هم د عزیز یا غریب په شاني صحیح وي یا سقیم

د بحث د اوږدوالي څخه د ځانساتني په خاطر نور بحث دلته لنډه وؤ او په احادیثو کي د خبرواحد و سیر ته راځو:

د خبرواحد سیر

اصلاً د خلفای راشدینو له اول خلافت نه شروع بیا د امام احمد بن حنبل رحمه الله تر پیر پوري د خبر واحد سیر په یوه مرحله کي دی، او د امام احمد بن حنبل رحمه الله په عصر کي بیا د همدغه سیر بله مرحله پیل کېږي. په حقیقت کي دغه دواړه مراحل د اسلام د صیانت او حفاظت په خاطر د اصحابو کرامو، تابعینو او امامانو د زیات کوښښ او زیار نتیجه ده؛ هغه په دې لحاظ چي اوله مرحله چي د حضرت ابوبکر صدیق رضي الله عنه له خلافت څخه پیل کېږي په همدغه مرحله کي موخه او هدف د الهي امانت یاني قرآن عظیم الشان سالمیت او حفاظت وؤ، او بله مرحله چي د امام احمد بن حنبل رضي الله عنه څخه پیل کېږي په همدغه مرحله کي د حدیثو چاڼ شروع سو، د صحیح او سقیم احادیثو د بېلولو په خاطر پر موجودو اصولو برسېره نوي اصول رامنځ ته سول، د روایت و اصولو ته زیاته توجه وسول.

د احادیثو د سیر په اوله مرحله کي، لکه چي د کتاب د مطالعې په وخت کي به تاسو ورسره مخ شئ، کله چي حضرت ابوبکر صدیق رضي الله عنه خلیفه

سو نو د مهمو نصائحو څخه يې يو هم دا نصحيت وؤ چي خلکو ته به يې ويل تاسو د احاديثو ډېر روايت مه کوئ ځکه چي په تاسو پسې به خلک د احاديثو په روايت کي په شديد اختلاف سره اخته سي[1]. حضرت عمر رضي الله عنه به د احاديثو د زيات روايت څخه ټينګ ممانعت کاوه[2]، د احاديثو د ليکلو او را ټولولو په هکله د حضرت عمر رضي الله عنه رأيه او منهج امام سيوطي ليکلی دی لکه چي وايي:

«وذكر سيوطي أن عمر بن الخطاب رض اراد ان يكتب السنن. واستشار فيه اصحاب رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم فاشار عليه عامتهم بذالك. فلبث عمر رض شهراً يستخير الله في ذالك شاكاً فيه. ثم اصبح يوماً و قد عزم الله تعالى له. فقال: اني كنت ذكرت لكم من كتابة السنن ما قد علمتم. ثم تذكرت. فاذا أناس من اهل الكتاب قبلكم قد كتبوا مع كتاب الله كتاباً فاكبوا عليها. و تركوا كتاب الله. و اني و الله لا البس كتاب الله بشيء. فترك كتاب(ة) السنن[3]».

ترجمه: «سيوطي ويلي دي: په يقين سره عمر رضي الله عنه اراده وکړه چي سنن وليکي، په دغه کي يې د رسول الله صلى الله عليه و سلم د اصحابو څخه مشوره و غوښتل، دوی په صورت عموم په دغه (کتابت) سره مشوره ورکړه، عمر رضي الله عنه درنګ وکړ، نو يوه مياشت يې په دغه کي استخاره وکړه ځکه چي دی په دغه کي متردد وؤ، بيا يوه روځ سهار راووتی او په تحقيق سره الله ده ته پر هغه باندي ټينګ عزم ورکړی وؤ، نو يې وويل: زه چي وم تاسو ته مي يادونه کړې وه د هغه سننو د ليکلو چي يقيناً تاسو ته

---

[1]: اوجز المسالک، ج: ١، ص: ١٩١

[2]: اوجز المسالک، ج: ١، ص: ١٨٩

[3]: مخکنی مرجع، ص: ٦٧

معلوم دي، بيا يادونه کوم، په دغه باره کي مخکي له تاسو خلک وه د اهل کتابو څخه چي هغوی د کتاب الله سره یو ځای نور څه هم ولیکل پر هغه باندي پر مخي ولوېدل، او دوی کتاب الله پرېښود، او زه چي یم په الله سره قسم کوم چي په کتاب الله سره به هیڅ شی ګډ نه کړم، ځکه خو د سننو لیکنه پاته سول.» له دغه نه د حضرت عمر ﷺ منهج بلکل ښکاره او جوت دی چي هغه ﷺ ځکه د احادیثو په روایت او لیکنه کي ډېر احتیاط کاوه چي د قرآن سره نور څه ګډ نسي. او د قرآن عظیم الشان د حفاظت او سالمیت په هکله رسول کریم صلی الله علیه وسلم فرمایلي دي:

«أنَّ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا تَكْتُبُوا عَنِّي وَمَنْ كَتَبَ عَنِّي غَيْرَ الْقُرْآنِ فَلْيَمْحُهُ[1] (په تحقیق سره نبي کریم صلی الله علی و سلم فرمایلي: تاسو زما څخه هیڅ شی بېله قرآنه مه لیکئ، او هغه څوک چي زما څخه بېله قرآنه بل څه ولیکي هغه دي محوه کړي.)» همدا وجه وه چي عبدالله ابن مسعود غوندي جلیل القدره اصحابو کرامو به هم په روایت کي ډېر احتیاط کاوه[2] او د رسول الله صلی الله تعالی علیه و سلم څخه به یې ډېر روایت نه کاوه، او په دغه کي مؤلفینو بل لامل داهم ویلی دی چي دوی ځکه ډېر احتیاط کاوه چي د هغه متواتر حدیث په وعید کي شامل نسي چي فرمایي: «من کذب عليّ متعمداً فلیتبوأ مقعده مِنَ لنّار (څوک چي زما په هکله په قصد سره دروغ ووایي نو خپل ځای ناستی دي په اور کي اماده کړي.)» له دې نه بغیر نور لاملونه هم مؤلفینو ذکر کړیدي: لکه مخکي چي ذکر سوه یو سبب دوی دا ښودلی دی چي ځکه دوی ډېر

[1]: مخکني مرجع، ج: ۱، ص: ۶۷ د صحیح مسلم په حواله.

[2]: مخکني مرجع، ج: ۱ ص: ۱۹۱

احتياط كاوه چي په قرآن عظيم الشان داسي څه ګډ نسي چي هغه له قرآن څخه نه وي، او بل دا چي په هغه وخت كي لا ليک دومره رواج نه وؤ موندلی ځکه خو د دوی یادښت هم ډېر وؤ او ذهن يې هم پراخ وؤ بناءاً و ليكني ته د سره ضرورت نه وؤ لكه په «المستطرف» كي چي وايي: «قال بن حجر في أول مقدمة فتح الباري ما نصه اعلم ان اثار النبي صلى الله عليه وسلم لم تكن في عصر الصحابة وكبار التابعين مدونة في الجوامع ولا مرتبة لامرين أحدهما انهم كانوا في ابتداء الحال قد نهوا عن ذلک كما ثبت في صحيح مسلم خشية ان يختلط بعض ذلک بالقران العظيم وثانيهما لسعة حفظهم وسيلان اذهانهم ولان أكثرهم كانوا لا يعرفون الكتابة» ترجمه: «په تحقيق سره ابن حجر د «فتح الباري» د مقدمې په اول كي ويلي دي چي متن يې داسي دی: پوه سه چي په يقين سره د نبي كريم صلى الله تعالى عليه و سلم آثار د اصحابو او لويو تابعينو په وخت كي په كتابونو كي په دوه دليله سره راټول سوي او مرتب سوی نه وه، اول دليل: په تحقيق سره اول سر دوی له دغه (د احاديثو له راټولولو) څخه لكه څنګه چي په صحيح مسلم كي چي ثابته سويدي له دې ويري منع كوله چي ځيني يې له قرآن سره خلط او ګډ نسي.

دوهم دليل: د دوی د پراخ يادښت (حفظ) او روان وسيع ذهن له كبله، ځكه چي په هغه وخت كي دوی اكثره له ليكني سره اشنا نه وه».

په همدغه مرحله كي دغه د احتياط لړۍ همداسي روانه وه خو صرف د لوړ پوړ تابعينو د حفظ اجازه ورته وركړله او د كتابت په هكله هماغه نظر، له دې ويري چي له قرآن څخه په نور څه مشغول نسي، په هماغه شان دوام درلود لكه چي وايي: « قال (مكي) في (القوت) كره كتبه يعني الحديث الطبقة الأولى من التابعين خوف أن يشتغل به عن القرآن فكانوا

يقولون : احفظوا كما كنا نحفظ . وأجاز ذلک من بعدهم[1]». له دغه نه ثابتيږي چي د لوړپوړ تابعينو له دور نه پس د احاديثو د ليکني اجازه څه نا څه وسول ياني لويو تابعينو د احاديثو و ليکني ته اجازه نه ورکول. ورپسي د همدغه مطلب په ادامه کي نوموړی کتاب د مؤثقو منابعو په حواله زياتوي او وايي چي د لوړ پوړ تابعينو په ژوند کي په احاديثو کي کتاب ندی ليکل سوی، مګر د حسن او مسيب او نورو لوړپوړ تابعينو تر وفات وروسته تأليفات شروع سول، چي له هغه جملې نه په اثاروکي او يو اندازه د عطاء، مجاهد او نورو په حواله د ابن عباس په تفسير کي اول د ابن جريج کتاب دی چي په مکه کي وليکل سو، بيا د سننو په هکله د معمر بن راشد اليماني کتاب دی چي په يمن کي وليکل سو، ورپسې موطأ د مالک ده، بيا جامع د سفيان ثوري او جامع د سفيان بن عيينية دي چي په آثارو او يو څه په تفسير کي ليکل سويدي. دغه پنځه هغه ليکني دي چي په اسلام کي د سننو په هکله ليکل سويدي.

په دغه مرحله کي لکه څنګه چي د «خبرواحد» سير د تغير په حال کي دی همداسي د هغه د اصولو سير هم د تغير په حال وؤ، لکه څنګه چي په اول سر کي خصوصاً د شيخينو په دوره کي د ضرورت نه بغير د احاديثو روايت ډېر کم وؤ[2]، او په ورپسې دور کي بيا په تدريج سره د احاديثو روايات زيات سول ان تردې چي د کبارو تابعينو تر وفات وروسته د احاديثو جوامع وليکل سوه، همداسي د احاديثو د اصولو سير هم وګڼه؛ هغه په دې لحاظ چي په اول سر کي خو ټول راويان خپله اصحاب کرام وه

---

[1]: الرسالة المستطرفة ، ص: ۷

[2]: اوجز المسالک ، ج: ۱ ، ص: ۱۹

او تهول په مستقیم ډول د حضرت محمد مصطفی صلی الله تعالی علیه وسلم د فعلي او قولي ښوونو څخه متأثر سوي وه، ځکه خو د هیڅ یوه په شان کي د خلاف ویلو فکر هم نه کېده، مګر صرف کله کله به د احتیاط له مخي په روایتونو کي د دوهم شاهد غوښتنه هم کېدله، لکه حضرت ابوبکر صدیق چي د حضرت مغیرة بن شعبة څخه په هغه روایت کي شاهد طلب کړ کوم چي هغه د رسول کریم صلی الله تعالی علیه وسلم څخه روایت وکړ چي په میراث کي د انا حق شپږمه حصه ده، او هغه هم حضرت محمد بن سلمة رضی الله عنه د خپل روایت د تأیید لپاره د شاهد په صفت حاضر کړ[1]. بناءاً حضرت صدیق رضی الله عنه هم په میراث کي د انا حق شپږمه حصه مقرر کړ.

او په دغه دوره کي چي لا فتنې نه وې ډېري سوي د احادیثو په روایاتو کي د اسناد ډېر ضرورت هم نه محسوس کېده لکه د ابن سیرین څخه چي داسي یو روایت هم راغلی دی:

«وماكنا نسند الحديث، الى ان وقعت الفتنة»[2].

په وروسته زمانو کي کله چي و اسلام ته د فتنو مخه سول ځکه خو د احادیثو روایات هم پاک او سالم نسول پاتي، ځینو خود غرضو او منحرفو ډلو د خپلو شومو اغراضو او مقاصدو لپاره احادیث وضع کړل، همدا وجه وه چي د ثقه روایاتو د معلومولو لپاره د احادیثو په هکله یو لړ اصول رامنځ ته سول، د هر چا څخه هر روایت نه اخستل کېده، د فتوی منابعو او فقیه امامانو د روایت په اخستلو کي سخت شرایط وضع کړل،

---

[1]: الامام ابوحنیفة عصره وحیاته ...، ص: ۲۴۲ د مؤثقو منابعو په حواله.

[2]: الامام ابوحنیفة عصره وحیاته ...، ص: ۲۶۴ د مؤثقو منابعو په حواله.

او د هر حديث د اِسناد معلومي لياري بيان سوي، د احاديثو د روايت لپاره د حفظ، پوهي، او احتياط ښبتنان په ګوته سول او د اسلامي فتوی د صدور د مرجع په حيث و پيژندل سوه، لکه په مکه معظمه کي عطاء ابن ابي رباح، او په مدينه منوره کي ربيع الرأيي، په کوفه کي نخعي او داسي نور. امام صاحب هم د دغه لړی د آخري پوړی ډېر محتاط او د اصحابو کرامو خصوصاً د خلفای راشدينو او عبادله ؤ ټينګ پيرو ؤ، ځکه خو يې د مستقيم حديث په روايت کي ډېر احتياط کاوه، د علامه کوثري په قول امام صاحب د نورو محدثينو په دود د هر قسم احاديثو د ليکلو او املاء لپاره مجلسونه نه تړل، بلکه د ده مجلس د فقهي او فقاهت مجلس وؤ چي هميشه به فقيه او مجتهد علماء ورباندي حلقه وه چي د فقهي احکامو د استنباط لپاره به يې د هغه احاديثو حفظ او پلټنه کوله چي فقه به ورکي موجود وه[1]، لکه په دغه هکله چي اسرائيل بن يونس وايي:

«نعم الرجل النعمان. ما كان أحفظه لكل حديث فيه فقه، وأشد فحصه عنه وأعلمه بما فيه من الفقه[2].»

ترجمه: «ښه حافظ وؤ نعمان. څومره ډېر يې په ياد ول هر هغه حديث چي په هغه کي به فقهه وه له هغه څخه به يې سخته پلټنه کول او اعلم په هغه (حديث) سره وؤ چي په هغه کي به فقهه وه». ياني د احاديثو د ضبط او حفظ په انتخاب کي يې د حديث پر صحت، د راوي پر عدالت او نورو اصافو برسېره د رواي فقاهت ته هم کتل.

---

[1]: من هامش مناقب ابيحنيفة و صاحبيه للذهبي، ص: ۴۴

[2]: حياة الامام ابوحنيفة ... للعفيفي، ص: ۱۸۲

د حکم په استنباط کې د راوي د شخصيت مؤثريت او د فقاهت اصل

امام صاحب د حکم د استنباط لپاره د روايت په قبلولو کې نه يوازې داچې د راوي شخصيت او عدالت مدنظر نيوی بلکه د راوي و فقاهت ته يې هم زياته توجه کوله د بېلګې په توګه: سفيان بن عيينية روايت کوي او وايي: کله چې امام اوزاعي او امام ابو حنيفة رحمه الله د مکې معظمې په دارالخياطين[1] کې سره يوځای سول، امام اوزاعي رحمه الله و امام ابو حنيفه رحمه الله ته وويل: څه شان دی تاسو لره چې په لمانځن کې د رکوع او سجدې په وخت کې لاسونه نه پورته کوئ؟ امام ابو حنيفة رحمه الله ورته وويل: دا ځکه چې دا د رسول کريم صلی الله عليه وسلم څخه ندي صحيح (ثابت) سوي! امام اوزاعي ورته وويل: «قد حدثني الزهري، عن سالم عن ابيه، عن رسول الله صلی الله تعالی عليه و سلم انه کان يرفع.» ترجمه: «په يقين سره ماته حديث ويلی دی زهري، هغه د سالم څخه، هغه د خپل پلار څخه، هغه د رسول الله صلی الله تعالی عليه و سلم څخه چې هغه (صلی الله تعالی عليه و سلم) لاسونه پورته کول»، امام ابو حنيفة رحمه الله ورته وويل: «حدثنا حماد، عن ابراهيم، عن علقمة و اسود، عن ابن مسعود ان رسول الله صلی الله تعالی عليه و سلم لا يرفع يديه الا عند افتتاح صلاة، و لايعود الی شئ من ذالک[2].» ترجمة: «موږ ته د حديث روايت کړی دی: حماد، هغه د نخعي څخه، هغه د علقمة او اسود څخه، هغوی د ابن مسعود څخه چې په تحقيق سره رسول الله صلی

---

[1]: د موفق په کتاب کې او په مرقات شرح مشکاة کې د دارالخياطين پر ځای دارالحناطين ليکل شوی دی.

[2]: امام بخاري - رحمه الله - هم دغه ته ورته يو روايت په «قرة العينين برفع اليدين فی الصلاة» کې لري لکه چې وايي: «قال البخاري ويروی عن سفيان عن عاصم بن کليب عن عبد الرحمن بن الأسود عن علقمة قال: قال ابن مسعود رضی الله تعالی عنه: ألا أصلي لکم صلاة رسول الله صلی الله عليه وسلم فصلی ولم يرفع يديه الا مرة».

الله تعالی علیه و سلم په لمانځه کي لاسونه نه پورته کول مګر د لمانځه په شروع کي او و دغه (لاس پورته کولو) ته بیا هیڅ نه راګرځېده.» امام اوزاعي ورته وویل: زه د زهري د سالم او د هغه د پلار څخه حدیث درته وایم، او ته راته وایي چي موږ ته حدیث ویلی دی حماد د ابراهیم څخه ...، ابو حنیفه رحمه الله ورته وویل: حماد تر زهري افقه وؤ ، ابراهیم تر سالم افقه وؤ که عبد الله ته فضیلت د صحبت نه وای حاصل نو به مي درته ولي وای چي علقمة تر عبد الله افقه وؤ، اسود هم د لوی فضیلت څښتن وؤ او عبد الله (ابن مسعود) خو عبدالله وؤ[1]، موفق په دغه اړوند وایي چي اوزاعي د دغه روایت په اورېدلو سره سکوت وکړ[2].

له دغه مناظرې نه ښکاره جو ته ده چي امام صاحب د فقهي احکامو د استنباط لپاره د روایت په اخستلو کي د افقه او فقیه د روایاتو تر منځ هم په توپیر قائل وؤ، او په اصولو کي یې دغه ټکی د یو اصل په توګه مقرر کړی وؤ، لکه مولانا کاندهلوي چي د سمعاني په حواله وایي چي ابو حنیفه رحمه الله د (فقهي استنباط لپاره) د حدیث په صحت کي د راوي فقاهت شرط ګڼلی دی[3]. اصلاً په روایت کي د فقاهت رعایت د هماغه عصر د عمده اصولو څخه شمېرل کیږي، په «خیرات الحسان» کي د ابن شبرمه څخه هم داسي روایت راغلی دی چي هغه به ویل: «اقلل روایة و تفقه[4]» ترجمه: «روایت لږ کوه خو فقهي پوهه حاصله کړه»، او د حافظ

---

[1]: اوبوحنیفة عصره و حیاته ... ، ص: ۲۴۴

[2]: مناقب ابیحنیفة للموفق ، ج: ۱ ، ص: ۱۳۱

[3]: اوجز المسالک ، ج: ۱ ، ص: ۲۴۷

[4]: الخیرا الحسان، ص: ۴۹

ابن عبدالبر څخه هم په (عقود الجمان) کي د هغه وخت د یو عام فکر بیان داسي راغلی دی:

«الذي علیه فقهاء جماعة المسلمین و علماؤ هم ذم الاکثار من الحدیث بدون تفقه و لا تدبر[1]»

ترجمه: «هغه څه چي پر هغه باندي فقهاء دي او پر هغه باندي د علماؤ اکثریت او مسلمانانو اکثریت دی هغه بنه نه ګڼل د ډېرو احادیثو روایت دی بې له فقهي پوهي او بې له غور او تدبر څخه.» دا د هغه وخت د طرز تفکر یو عمومي برداشت یا عمده اصل دی چي ډېر روایت بې له فقهي پوهي او بې له زیات غور او تدبر څخه سم نه ګڼل کېده، بلکه لکه څنګه چي مولانا صاحب کاندهلوي ذکر کړیدي او تاسو به د کتاب د مطالعي په وخت ورسره مخ شئ چي د خلفای راشدینو خصوصاً د شیخینو رضی الله تعالی عنهم.د خلافت په وخت کي هم اصولي طریقه داسي وه چي کله به د یو حکم د صدور ضرورت محسوس سو نو د هماغه مسئلې د اړوند روایت پلټنه به کېدله، لکه مخکي چي وویل سوه چي حضرت صدیق د حضرت مغیرة بن شعبة څخه په میراث کي د انا د حصي د تعین په خاطر شاهد طلب کړ. په خیرالقرون کي د فقاهت اصل دومره عمده نیول سوی دی چي د مشهورو امامانو څخه د یوه امام عمل په یو حدیث سره د هغه حدیث د صحت لپاره کافي بلل سوی دی[2]، په همدغه ارتباط مولانا صاحب د اعمش قول رانقل کړی دی او وایي: «ولذا قال اعمش: حدیث

---

[1]: پورته ذکر سوې مرجع.

[2]: اوجزالمسالک، ج: ۱، ص: ۲۵۱

يتداوله الفقهاء خير من حديث يتداوله الشيوخ[1].» ترجمه: «او په همدغه ارتباط اعمش ويلي دي: هغه حديث چي فقهاء يې سره واړوي تر هغه حديث ښه دی چي شيوخ يې سره واړوي». او د دغه اړوند مولانا ذكريا صاحب د امام احمد ابن حنبل رحمه الله هغه تأثرات رانقل كړيدي چي امام احمد ابن حنبل رحمه الله د فقيه د مجلس لپاره د لوړ محدث د مجلس پرېښودل ښه ګڼل، لكه چي وايې:

«ولام انسان احمد في حضوره مجلس الشافعي، وتركه مجلس سفيان بن عيينة، فقال له احمد: اسكت! فان فاتك حديث بعلو تجده بنزول، ولايضرك، وان فاتك مجلس عقل هذالفتى أخاف أن لاتجده، حكاه السيوطي في التدريب[2].»

ترجمه: «يو سړي واحمد ته پره ورواړول د شافعي و مجلس ته ورتګ په خاطر او د سفيان بن عيينة د مجلس د پرېښودولو په خاطر، احمد هغه ته وويل: چپ شه، كه ستا څخه حديث په لوړ سر كي پاته سي په لاندي پوړ كي به يې ترلاسه كړې! او تاته نقصان نسته، او كه ستا څخه د دغه ځوان عقل پاته سي زه ويرېږم پردې چي بيا به يې پيدا نكړې!، دغه حكايت سيوطي په (تدريب) كي راوړی دی». او همدا ډول عبدالفتاح ابوغده د «موطأ امام مالک بـراوية محمد بن حسن» په مقدمه كي د شيخ الاسلام ابن تيمية په حواله د امام احمد بن حنبل رحمه الله څخه نقل قول لري او وايي:

«قال امام احمد بن حنبل رحمه الله: معرفة الحديث والفقه فيه احب الى من حفظه»

---

[1]: پورته ياده سوې مرجع

[2]: پورته ياده سوې مرجع.

او همداغه رنګه په دغه تړاو د علي بن المديني څخه روايت کوي چي ويل يې: «اشرف العلم الفقه فی متون الاحاديث و معرفة احوال الرواة.» او له نوموړي علي بن المديني څخه بل روايت وايي: «کان حديث الفقهاء احب اليهم من حديث المشيخة». او حافظ خطيب بغدادي په «الکفايه» کي د «باب القول فی ترجيح الاخبار» په مبحث کي هم د فقيه د حديث فضيلت د نورو راوايانو پر حديث باندي په خورا تفصيل سره بيانوي، بلکه نوموړی حافظ خطيب بغدادي د فقيه او د فقيه د روايت د فضيلت په اړوند ځانته ځانګړی کتاب د «الفقيه و المتفقه» په نامه لري چي په هغه کي د فقهاؤ او د فقهاؤ د حديث د فضيلت په اړوند خورا اوږده بحثونه سويدي چي کېدای سي د زياد تفصيل لپاره و نوموړو مراجعو ته مراجعه وسي.

امام صاحب هم له يوه پلوه د لوړ پوړ اصحابو کرامو په کامل متابعت کي او له بله پلوه د خپل وخت د متقي علماؤ او فقهاؤ د منل سوو اصولو په رعايت سره همدغه د فقاهت او روايت لپاره نېولې وه.

د حفظ او حافظيت اصل

پرته د فقاهت د اصل نه امام صاحب نور هم په روايت کي ډېر احتياط کاوه، خاص بيا د حفظ او حافظيت اصل هغه ډېر مهم ګڼلی وو، په همدغه لحاظ ابن صلاح د ده او امام مالک رحمه الله مذهبونه د تشدد د مذاهبو څخه بللي دي، لکه چي وايي:

«و من مذاهب التشديد مذهب من قال: لا حجة الا فيما رواه الراوي من حفظه وتذكره، و ذالك مروى عن مالك و ابيحنيفة رضى الله تعالى عنهما و ذهب اليه من اصحاب الشافعي ابوبكر الصيدلاني المروزي[1].»

ترجمة: «او د تشدد د مذاهبو څخه هغه مذهب دی چې وايي: (روايت لره اعتبار) د حجت نسته مګر هغه روايت لره چې راوي يې د خپل ياد او حفظ څخه روايت وکړي، او دغه روايت د مالک رحمه الله او ابو حنيفة رحمه الله څخه راغلی دی او د شافعي رحمه الله د اصحابو څخه ابوبکر الصيدلاني المروزي و دغه خواته تللی دی».

يعني دوی د فقهي د احکامو د استنباط لپاره يوازې هغه روايت اخستی چې راوي د خپل ذهن او حفظ څخه د هغه روايت کړی وای.

په روايت کې د احتياط مطلب

په روايت کې د احتياط معنی دا نه ده چې امام صاحب په احاديثو کې د لويې برخې څښتن نه وو، ځکه: يو څوک چې په فقه کې لږ تر لږه شپېته زره مسئلې معرفي کوي که له هغه جملې څخه يې يوازې د شلو زرو مسئلو استنباط د احاديثو څخه کړی وي نو ته فکر وکړه چې په احاديثو کې به د څومره لويې برخې څښتن وي، پداسې حال کې چې ده به د هرې مسئلې لپاره دوه يا درې احاديث پلټل تر څو چې کوم حديث به د روايت او درايت له مخې د منل سوؤ اصولو سره برابر وؤ نو هغه به يې د حجت او استدلال لپاره ومانه، لکه په همدغه اړوند چې امام يوسف وايي: «کله چې به يې د يو قول (حکم) په هکله تصميم ونيو نو زه به د کوفې پر مشايخو وګرځېدلم چې که د ده د قول د تقويت لپاره کوم حديث يا اثر

---

[1]: مقدمة د ابن صلاح، ج: ۱، ص: ۴۴

پيداکړم، ډېر ځلي به ما دوه يا درې حديثه پيدا کړل او چي ده ته به مي راوړل نو ده به د هغه په هکله راته وويل: دا غير صحيح دی يا دا غير معروف دی، نو ما به ورته وويل: ته څنګه له دغه خبر سوې پداسي حال کي چي دغه ستا د قول موافق هم دی، نو ده به راته وويل: زه د کوفې د اوسېدونکو په علم سره عالم يم»[1].

مرسل حديث او امامين هريو امام مالک رحمه الله او امام ابوحنيفة رحمه الله

امام صاحب چي د احاديثو په روايت کي د کومو اصولو رعايت کاوه هغه په لنډه توګه حافظ مولانا ذکريا کاندهلوي – رحمه الله تعالی – ليکلي دي چي د کتاب د مطالعې په وخت به تاسو ورسره مخ شئ، خو صرف د کوم شي چي دلته يې يادونه بې ځايه نده هغه داده چي امام صاحب او امام مالک صاحب هريوه په مرسل حديث سره حجة او استدلال کړی دی، بلکه امام مالک صاحب په مو طأ کي بلاغات هم لري مثلاً کله چي د روايت پر سند پوره باور ولري نو په مکمل ډول د روايت د سند يادونه نکوي فقط وايي: «بلغني عن ابی هريرة ...[2]» ورپسې تول حديث ذکر کړي د نورو اصحابو څخه هم په دغه شکل روايات بيانوي، او امام شافعي صاحب هم د سعيد بن مسيب او نورو ثقاتو مرسل احاديث د حجت او استدلال تر سر حده منلي دي.

هغه مرسل احاديث چي امامانو استدلال په کړی دی د هغه درجه او حال دوی ته ښه معلوم وؤ، خصوصاً امام صاحب چي خپله هم د تابعينو له ډلي څخه دی کله چي يې د کوم راوي څخه د کوم فقهي حکم د استنباط لپاره

---

[1]: اوجزالمسالک، ج: ١، ص: ١٨٦

[2]: اوجزالمسالک، ج: ١، ص: ١١٢

کوم روایت انتخاب کړی وي هغه راوي له ثقه لويو فقيه تابعينو له جملې
څخه وي لکه عطاء، نخعي، زيد بن انيسة او داسي نور.
هغه مرسل احاديث چي نومړو درو واړو امامانو استناد په کړی وي که
له دغه طريقه د سند له مخي مرسل معرفي سوي وي خو هماغه حديث له
بل طريقه بيرته وصل سويدي، لکه امام حافظ ابن عبدالبر چي د امام
مالک د موطأ ټوله مرسل احاديث بې له څلور احاديثو وصل کړيدي[1].
اصلي خبره داده چي د مذهب امامانو د هر چا مرسل روايت د حجت او
استدلال لپاره ندي قبول کړي، بلکه يوازي د منل سوو ثقاتو روايات يې
د احادثو د اصولو سره سم قبول کړيدي، هغه هم هغه مرسل روايات چي د
دوی يقين وو چي دغه ثقه راوي د دغه روايت د سند ټوله سلسله په
متصل ډول تر جناب محمد مصطفی صلی الله عليه و سلم پوري د ثقاتو
له طريق رسولای سي، بلکه په يقين سره به دوی ته هم دغه سلسله معلومه
وه، د هغه وخت د دود او دستور سره سم به يې د خپلو صالح اسلافو په
متابعت کي د کوم لامل له مخي په مرسل ډول سره بيان کړی وي[2]، دغه
لاندي لنډ شاني وضاحت د همدغه ادعا لپاره بنه ثبوت دی.
لکه مخکي چي يادونه وسوه د احايثو د سير په شان د احاديثو د اصولو
سير هم د تغير په حال کي وو، د ساري په توګه په اصولي لحاظ د
خبرواحد په اقسامو کي مرسل هغه حديث دی چي تابعي مستقيماً د
رسول الله صلی الله عليه و سلم څخه د کوم حديث روايت وکوي، د
همدغه مرسل حديث په اړوند يو وخت يو نظر موجود وؤ او په ورپسي

---

[1]: اوجزالمسالک، ج: ۱، ص: ۱۱۱

[2]: ابوحنيفة عصره و حياته....، ص: ۲۶۶

زمانو کي بیا د مرسل په اړوند نظرتغیر وموند. لکه ابوزهرة چي په همدغه ارتباط ویلي دي: د ابو حنیفة په زمانه کي د ثقاتو د مرسل منل یو منل سوی حقیقت وۀ. بلکه د ځینو ثقاتو مرسل احادیث خپله د هغوی په قول نسبت و متصل احادثو ته په درجه کي لوړ دي، لکه حسن بصري چي به ویل:

«کنت اذا اجتمع اربعة من الصحابة علی حدیث ارسلته ارسالاً[1].»

ترجمة: «زه چي یم هر کله چي څلور صحابه د یوه حدیث (پر روایت) سره یوځای سي زه هغه حدیث په مرسل (شکل) وایم په ارسال (روایت) سره» او همدا رنګه د ده څخه بل روایت دی چي وایي: «و متی قلت لکم حدثني فلان، حدیثه لاغیر، و متی قلت: قال رسول الله صلی الله علیه و سلم، اکون سمعته من سبعین او اکثراً[2].» ترجمة: «هر کله چي تاسو ته و وایم: (حدثني فلان) بس دا یوازي د دغه شخص روایت دی نه د بل چا، او هر کله چي زه و وایم: (قال رسول الله صلی الله علیه و سلم) ما دغه روایت له اویا نفرو څخه اوریدلی وي یا ډېر تر هغه». د اعمش څخه هم داسي روایت راغلی دی چي ویل یې:

«قلت لابراهیم: اذا رویت لی حدیثاً عن عبد الله فاسنده لي! فقال: اذا قلت لك حدثني فلان عن عبدالله، فهو الذي روی لی ذالك، و اذا قلت: قال عبدالله، فقد رواه لي غیر واحد[3].»

---

[1]: ابوحنیفة عصره و حیاته ... ، ص: ۲۶۶ ، د موثقو منابعو په حواله.

[2]: پورته یاده سوې منبع.

[3]: پورته یاده سوې منبع.

ترجمه: «ما ابراهیم ته وویل: هر وخت چې ته ماته د عبدالله څخه د حدیث روایت کوې نو هغه راته مستند کړه! هغه راته وویل: هر کله چې زه درته ووایم: ماته فلاني حدیث له عبدالله څخه ویلی دی، نو دا هغه حدیث دی چې یوازې یې ده روایت کړی وي، او هر کله چې زه ووایم: عبدالله ویلي دي، نو په یقین سره چې دغه (روایت) ماته برسېره پر یوه روایتکوونکي نورو هم روایت کړی وي».
علامه کوثري وايي چې په قرون فاضله کې په مرسل حدیث سره احتجاج د ټول امت یو منل سوی میراثي سنت وؤ، او ورپسې د ابن جریر قول راوړي او وايي: «قال ابن جریر: ردّ المرسل مطلقاً بدعة حدثت فی رأس المأتین. اه. کماذکره الباجي في اصوله وابن عبدالبر فی التمهید وابن رجب في شرح علل الترمذي[1].»
ترجمه: «ابن جریر ویلي دي: ردول د مرسل په مطلق ډول سره هغه بدعت دی چې د دوهمې سلنې په سر کې رامنځ ته سو. پای. لکه څنګه چې باجي په اصولو کې، ابن عبدالبر په تمهید کې او ابن رجب د علل ترمذي په شرح کې همداسې ویلي دي».
د دغه لنډ شاني وضاحت څخه په ښکاره جوتیږي چې د امام صاحب په عصر کې د ثقاتو مرسل روایات دهغه وخت د عیني شرائطو په اساس د متصل په درجه کې قرار لري، همدا وجه وه چې په هغه وخت کې یوازې امام صاحب نه بلکه ټولو امامانو د ثقاتو مرسل احادیث د منل سوؤ اصولو په رڼا کې د حجت تر سرحده منلي دي.

---

[1] : تأنیب الخطیب، ص: ۲۹۸

د روايت د وروسته والي اصل

هاغه وخت ځيني داسي اصول وه چي اصلاً د وخت د عيني او ممکنه شرايطو سره سم عملاً منل سوي او په جريان کي وه چي بيا په وروستنيو پيړيو کي د وخت د شرايطو په تغير سره د هغه اصولو منل سخت او متعذر سول، له دغه جملې نه يو هم د روايت د وروسته والي اصل وؤ چي امام صاحب د حکم په استنباط کي د هغه سخت رعايت کاوه او بيا په وروستيو کي د زماني په بعد سره د هغه اصل د رعايت امکانات له منځه ولاړل، لکه څنګه چي د مولانا صاحب د کتاب د مطالعې په وخت به ستاسو مخي ته راسي چي امام صاحب به د رواياتو د صحت تر تثبيت وروسته د هغو له منځه هغه وروستني او آخرنی روايت مختاره کاوه، دا ځکه چي وروستني روايت خو د مخکني رواياتو لپاره د ناسخ حيثيت درلود، مګر په وروستيو زمانو کي چي د روايت سلسله اوږده او د راويانو شمېر زياد سو د زماني د بعد په اساس د روايتونو د مخکي والي او روسته والي د تشخيص امکانات هم کم سول څکه خو په وروستيو پيړيو کي دغه مهم اصل ته په زياته کچه توجه نده سوي او نه هم ورڅخه چندان يادونه سوېده، په همدغه اساس د خبر واحد څخه د حکم په استنباط کي د امام صاحب د عصر د مجتهدينو د رأيي د ارجحيت لپاره نسبت ورپسې قرونو ته دغه يو ښکاره دليل ګڼل کېداى سي.

په احاديثو کي د خبر واحد د سير د دوهمي مرحلې پيل

له دوهمي مرحلې څخه مراد دا نه دی چي ګويا په اوله مرحله کي د احاديثو ليکنه او روايت بلکل نه وؤ، بلکه په اوله مرحله کي د احاديثو (د خبرواحد) روايت او کتابت په يوه حالت کي دی او په دوهمه مرحله کي بيا په بل حالت کي. په دغه هکله مولانا محمد ذکريا کاندهلوي په

«اوجزالمسالک» کې ښه پوره تشريحات ورکړي دي چې د زياتو معلوماتو لپاره کېداسي هته مراجعه وسي[1]، خو د مولانا صاحب د بيان څخه د اقتباس په شکل موږ غواړو چې د خبر واحد و دغه سير ته يوه لنډه کتنه وکړو:

مولانا صاحب وايي چې د احاديثو د نه ليکني څخه غرض دا ندی چې په اول سر کې احاديث بلکل نه ليکل کېده، بلکه مراد دا دی چې په هغه وخت کې احاديث د کتابو او رسالو په شکل نه وه تدوين سوي. په دغه اړوند مولاناصاحب د «صحيح المسلم» په حواله د سعيد خدري ﷺ روايت رانقل کوي او وايي:

«ان نبي صلى الله عليه وسلم قال: لا تكتبو عني شيئاً الا القرآن. و من كتب عني شيئاً غير القرآن فليمحُه[2].»

ترجمه: «په يقين سره نبي کريم صلى الله عليه و سلم فرمايلي دي: تا سو زما څخه هيڅ شی مه نوشته کوئ مګر قرآن، او هغه څوک چې زما څخه سوا له قرآنه يو شی نوشته کړي هغه دي بيرته محوه کړي.» او ورپسې د عبدالله ابن عمر ﷺ حديث راوړي او وايي: حضرت عمر رضی الله عنهما ويلي دي: «قلت: يا رسول الله! اسمع منك الشئ أفأكتبه؟ قال: نعم! قال: قلت: في الغضب والرضى؟ قال: نعم! اني لا أقول فيهما الا حقاً[3].»

تر جمه: «ما وويل: يا رسول الله زه له تانه هر شی اورم آيا هغه زه نوشته کړم؟ هغه (صلى الله عليه و سلم) و فرمايل: هو! ما وويل: د قهر په

---

[1]: اوجزالمسالک، ج: ۱ ص: ۶۵

[2]: آخرنی ياده سوې مرجع، ص: ۶۷

[3]: پورتنی مرجع.

حالت کي وي او که د خوښي په حالت کي؟ علیه الصلاة و السلام و فرمایل: هو! ځکه، زه چي یم په دواړه حالته کي بېله حق (ویلو) څخه بل څه نه وایم». مولانا صاحب د دغه دواړو حدیثونو په تطبیق کي وایي: اذن د هغه چا لپاره چي دهیري څخه وېره ولري، او نهي د هغه چا لپاره چي پر خپل حفظ باور او اعتماد ولري، یا نهي خاص په وخت کي د نزول د قرآن له دې ویري چي له هغه سره څه ګډ او خلط نسي، او اذن په ماسوا د دغه کي. ورپسې مولانا صاحب کاندهلوي وایي چي حافظ په «فتح[1]» کي ویلي دي: اګر چي د احادیثو د لیکني په هکله سلفو اختلاف کړی دی مګر په آخر کي د هغه پر جواز بلکه پر استحباب یې اجماع سوېده[2]. مطلب دا چي په احادیثو کي د خبر واحد د لیکني او روایت سیر په اوله مرحله کي نسبتاً کرار او بطي دی، دا ځکه چي په هغه وخت کي د قرآن عظیم الشان و مصؤنیت او سالمیت ته ټول اذهان متوجه دي خو کله چي د حضرت عثمان رضي الله عنه په خلافت کي قرآن په مصاحفو کي تدوین سو او د روایاتو په تواتر سره اتفاقاً و منل سو او د اسلامي خلافت و ټولو اطرافو او اکنافو ته دغه الهي امانت په سالمه او صحیح توګه ورسول سو، نور نو د قرآن او د سنتو په رڼا کی د فقه و تدوین او د نبوي مرغلرو و حفاظت او مصؤنیت ته زیاته توجه راوګرځېدل، او قدم پر قدم مخ پر زیا تېدو سوه تر څو د امام اهل السنة (امام احمد بن حنبل رحمه الله) عصر او پېر را ورسېد.

[1]: ممکن چي د حافظ څخه مراد حافظ ابن حجر وي او د فتح څخه مراد فتح الباري وي.

[2]: پورتنی یاده سوې مرجع.

د حضرت امام احمد بن حنبل رحمه الله په هکله «الموسوعة العربية العالمية» ليکي:

«ولم يدون احمد مذهبه في الفقه كما لم يمله على احد من تلاميذه كراهة اشتغال الناس به عن الحديث، و هو بهذا على غير منهج ابي حنيفة، الذي كان يدون عنه تلاميذه فى حضوره، و مالك الذي كان يدون بنفسه و كذا الشافعي. فالجميع قد تركوا فقهاً مدوناً بخلاف احمد فلم يترك فقهاً مدوناً، الا أن تلاميذه بعده قاموا بتدون ما سمعوه منه. و من هؤلاء التلاميذ: محمد بن اسماعيل البخاري صاحب الصحيح، و مسلم بن الحجاج النيشابوري صاحب الصحيح، و ابو داود صاحب السنن.»

ترجمه: «او احمد رحمه الله خپل مذهب په فقه کي تدوين نکړ لکه څنګه چي همداسي د ده شاګردانو يوه هم (د ده په ژوند کي) و هغه ته ميلان ونکړ، دغه (کار) ځکه دوی سم نه ګاڼه چي خلک يې د احاديثو څخه مشغول کول، او دی چي وؤ په دغه شکل سره د ابو حنيفة رحمه الله د منهج پر خلاف وؤ، کوم چي د ده شاګردانو د ده په حضور کي له ده څخه فقه تدوين کړه، او پر خلاف د منهج د مالک وؤ کوم چي هغه پخپله فقه تدوين کړه، او همدا ډول شافعي هم وکړه، دوی ټولو تدوين سوې فقه پرېښودل بغير له احمد رحمه الله څخه چي تدوين سوې فقه يې نه پريښودل، اما د ده شاګردانو د ده نه پس د ده د هغه فقهي تدوين وکړ چي له ده څخه يې اورېدلې وه. د دغه شاګردانو له جملې څخه: محمد بن اسماعيل بخاري دی چي خاوند د صحيح دی، مسلم بن حجاج نيشاپوري خاوند د صحيح دي او ابو داود دی چي خاوند د سننو دی».

له دغه بيان څخه ښکاره جوته ده چي د امام احمد بن حنبل رحمه الله منهج له نورو درؤ وارو امامانو له منهج څخه ډېر توپير لري، دا ځکه چي د دريو

وارو امامانو په عصر کي د فقهي د تدوين اشد ضرورت وۀ ځکه خو هغوی د فقهي و تدوين ته زياته توجه وکول، او د امام احمد بن حنبل رحمه الله په پير کي بيا د نبوي مرغلرو د راټولو احساس زياد سو په همدغه اساس نوموړي د فقهي د تدوين په عوض د احاديثو و راټولو ته زياته توجه وکړل، همدا وجه ده چي موږ ويلای سو چي په احاديثو کي د خبرواحد او هغه د اصولو د سير دوهم پړاو د امام احمد بن حنبل رحمه الله څخه پيل کيږي.

دلته د هيڅ نوع اشکال د پيداکېدۀ هډو سوال هم نه پيدا کيږي، هغه په دې لحاظ چي په اول پړاو کي چي د قرآن عظيم الشان د سالميت او مصؤنيت دوره وه ځکه د خبرواحد او د هغه د اصولو سير ډېر کرار او بطي وۀ، او په ورپسې دور کي بيا د فقهي د تدوين ډېر اشد ضرور محسوس سو ځکه خو لويو درؤ وارو امامانو د اصحابو کرامو او لويو تابعينو په متابعت د قرآن او سنتو په رڼا کي په لوړ همت سره د فقهي و تدوين ته مخه کړل چي د الله په فضل او کرم سره يې پوره بريا هم پکي تر لاسه کړل. او د فقهي د تدوين په لړ کي يې بې شمېره صحيح احاديث را وسپړل او زيات فقهي فروعات يې ورباندي بنا کړل، خاص بيا امام اعظم رضي الله عنه لکه مخکي چي وويل سوه چي د هر فقهي حکم لپاره به يې متعدد احاديث تر څېړني لاندي نيول، همدا ډول امام مالک رحمه الله او امام شافعي رحمه الله خو هريوه پخپله د احديثو کتابونه ليکلي دي، په همدې لحاظ دا يو جوت حقيقت دی چي درې واړه امامان په په احديثو کي د لويي برخي څښتنان دي.

کله چي د روايت او درايت د ميدان د اتل (امام احمد ابن حنبل رحمه الله) وخت سو نو دا وخت خو فقه په پوره پيمانه تدوين سوې وه مګر نبوي

مرغلري لکه څنګه چي ښايي هاسي نه وې راټولي سوي ځکه خو نوموړي په عام ډول د احاديثو و تدوين ته ارجحيت ورکړ، او د احاديثو د تدوين په لړ کي يې د څلرم فقهي مذهب بنياد هم کېښود.

د احاديثو دغه مرحله وار سير

که د احاديثو و دغه مرحله وار سير ته په ځير وکتل سي نو دا حقيقت به بلکل ور څخه جوت او ښکاره سي چي دغه دواړه مراحل يو د بل څخه جدا نه دي بلکه يو د بل مکمل او پوره کونکي دي. په اول سر کي چي د قرآن د حفاظت او سالميت ضرورت دی ځکه په احايثو کي د خبرواحد سير بطي دی، او د همدغه دور په آخر کي بيا د فقهي د تدوين لپاره ضرورت محسوس سو ځکه خو د څرګند او منل سوؤ اصولو په چوکاټ کي په زياته پيمانه صحيح احاديث رابرسېره او وسپړل سول او زيات ديني فروعات وربانديې تفريع سول، چي په همدغه اساس زياتو امامانو د خپلو غوره سوؤ اصولو پر بنسټ په ديني فروعاتو کي خپل نظر د مذهب په حيث څرګند کړ، د امام اعظمؒ مذهب له ټوله سره په پيل کي ياني په همدغه دوره کي د کثرت په لحاظ د اول فقهي مذهب په حيث د شهرت و هغه لوړ پوړ ته ورسېد، د ده مذهب ځکه د عامو او صالحو مسلمانانو د توجه وړ وګرځېد چي له يوه پلوه د ده د مذهب استناد پر قرآ عظيم الشان باندي وؤ، او له بله پلوه يې په پراخه پيمانه له صحيح احاديثو څخه د ژوند په هره ګوښه او زاويه کي فقهي مسائل او فروعات راوايستل او په علمي ډول يې تشريح کړل.

په وروستي دور کي بيا د فقهي د تدوين او اجتهاد تر څنګ د احاديثو د تدوين او کره کولو ضرورت هم په زياته پيمانه محسوس سو، د احاديثو د تدوين او کره کولو سير چي لا له پخوا پيل سوی وؤ مګر په دغه دوره

کې امام احمد ابن حنبل رحمه الله خپله زیاته توجه و دغه پلو ته راوګرځول او د احادیثو په راټولولو، کره کولو او تدوین کې یې د خپل فکري نوښت له مخې کوټلي او مبتکرانه ګامونه پورته کړل چې و راتلونکو نسلونو ته یې د فقهي د زیات تدوین په منظور په فقهي مسائلو کې د همېش لپاره د اجتهاد دروازه پرانستې وګڼل.

د امام صاحب د هغه شاګردانو لنډه یادونه څوک چې خپله هم محدثین دي او د محدثینو استادان هم دي:

له پورته لنډشاني وضاحت نه څرګندېږي چې په احادیثو کې امام اعظم رضي الله عنه د لوړ مقام څښتن دي، او تاسو ته به نور هم د دغه کتاب د مطالعې په دوران کې، په احادیثو کې، د ده اوچت مقام جوت سي، خو د دې لپاره چې په احادیثو د ده مقام ښه راڅرګند سي نو موږ د کمپیوټر په مټ د شاملې په سافټ ویر کې درج د «رواة التهذیبین» څخه د امام صاحب د نهشپېته نفرو هغه محدثینو شاګردانو لیست را ایستلی دی چې ټول د لویو محدثینو امامانو لکه امام احمد بن حنبل، امام بخاري، امام مسلم او داسي نورو محدثینو شیوخ او استادان دي او دلته کټ مټ هماغه لیست بې له کوم تغیر او ژباړني څخه ستاسو مخکې ایږدو تر څو تاسو پخپله د هغه له رویه په احادیثو کې د امام صاحب د مقام اټکل و کولای سي.

د امام اعظم ابو حنیفة رحمه الله د یو څو هغه شاګرادانو د نومونو لیست چې ټول خپله هم محدثین دي او د اهل الحدیث د امامانو شیوخ او استادان هم دي، البته د یادوني وړ ده چې په اول سر کې پخپله د امام صاحب نوم ذکر سوی دی:

الاسم : النعمان بن ثابت التيمي أبو حنيفة رحمه الله الكوفي الإمام ، مولى بني تيم الله بن ثعلبة (فقيه أهل العراق و قيل أنه من أبناء فارس)
المولد : ٨٠ هـ
الطبقة : ٦ : من الذين عاصروا صغار التابعين
الوفاة : ١٥٠ هـ ببغداد
روى له : ت س (الترمذي - النسائي)
رتبته عند ابن حجر : فقيه مشهور
رتبته عند الذهبي : الإمام ، فقيه العراق ، أفردت سيرته في مؤلف
١ :-
الاسم : إبراهيم بن طهمان بن شعبة الخراساني أبو سعيد الهروي (ولد بهراة و سكن نيسابور و قدم بغداد و حدث بها ثم سكن مكة فمات بها)
المولد : بهراة
الطبقة : ٧ : من كبار أتباع التابعين
الوفاة : ١٦٨ هـ بمكة
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : ثقة يغرب و تكلم فيه للإرجاء و يقال : رجع عنه
رتبته عند الذهبي : من أئمة الإسلام و فيه إرجاء ، وثقه أحمد و أبو حاتم
د ابراهيم بن طهمان په هكله دومره يادونه پكار ده چي كه چيري د ده د شاگردانو په ليست كي وكتل سي نو په هغه كي د امام صاحب نوم هم تر سترگو كيږي، دا ځكه چي دوى دواړه سره همعصره دي او يو د بله يې اخذ سره كړى دى، خو د مؤلفينو په اتفاق په دوى دواړو كي امام صاحب لوى او مشر دى، او د امام صاحب په پېژندنه كي به تاسي ووينى چي د

امام دار الهجرة (امام مالک) په شان کي هم داسي يو مستند روايت موجود دی چي دوی دواړو يو د بل څخه اخذ کړی دی، يانې يو او بل ته د شاګرد او اوستاد نسبت سره لري.

۲:-

الاسم : أسباط بن محمد بن عبد الرحمن بن خالد بن ميسرة ، القرشى مولاهم ، أبو محمد بن أبى عمرو الكوفى قيل مولى السائب بن يزيد

الطبقة : ۹ : من صغار أتباع التابعين

الوفاة : ۲۰۰ هـ بالكوفة

روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)

رتبته عند ابن حجر : ثقة ضعف فى الثورى

رتبته عند الذهبي : وثقه ابن معين

۳:-

الاسم : إسحاق بن يوسف بن مرداس القرشى المخزومى ، أبو محمد الواسطى ، المعروف بالأزرق

المولد : ۲۱۷ هـ

الطبقة : ۹ : من صغار أتباع التابعين

الوفاة : ۲۹۵ هـ

روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)

رتبته عند ابن حجر : ثقة

رتبته عند الذهبي : ثقة عابد رفيع القدر إمام

۴:-

الاسم : جعفر بن عون بن جعفر بن عمرو بن حريث القرشى المخزومى ، أبو عون الكوفى
المولد : ١٢٠هـ و قيل ١٣٠هـ
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢٠٦هـ و قيل ٢٠٧هـ بالكوفة
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) و امام احمد بن حنبل.
رتبته عند ابن حجر : صدوق
رتبته عند الذهبي : ثقة
٥ :-
الاسم : الحارث بن نبهان الجرمى ، أبو محمد البصرى
الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين
الوفاة : بعد ١٦٠هـ
روى له : ت ق (الترمذي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : متروك
رتبته عند الذهبي : ضعفوه
٦ :-
الاسم : حبان بن على العنزى ، أبو على الكوفى (أخو مندل بن على)
الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين
الوفاة : ٢٧١ أو ٢٧٢هـ بالكوفة
روى له : ق (ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : ضعيف ، و كان له فقه و فضل
رتبته عند الذهبي : صالح الحديث

٧ :-
الاسم : الحسن بن الفرات بن أبى عبد الرحمن التميمى القزاز الكوفى (والد زياد بن الحسن ، و يحيى بن الحسن)
الطبقة : ٧ : من كبار أتباع التابعين
روى له : م ت ق (مسلم - الترمذي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : صدوق يهم
رتبته عند الذهبي : ثقة
٨ :-
الاسم : حكام بن سلم الكنانى ، أبو عبد الرحمن الرازى
الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين
الوفاة : ١٩٠ هـ بمكة
روى له : خت م د ت س ق (البخاري تعليقا - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) و يحيى بن معين
رتبته عند ابن حجر : ثقة له غرائب
رتبته عند الذهبي : ثقة
٩ :-
الاسم : حمزة بن حبيب بن عمارة الزيات القارىء ، أبو عمارة الكوفى التيمى مولاهم ، مولى بنى تيم الله من ربيعة (أخو حبيب بن حبيب)
المولد : ٨٠ هـ
الطبقة : ٧ : من كبار أتباع التابعين
الوفاة : ١٥٦ أو ١٥٨ هـ بحلوان
روى له : م د ت س ق (مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)

رتبته عند ابن حجر : صدوق زاهد ربما وهم
رتبته عند الذهبي : وثقه ابن معين
١٠ :-
الاسم : خارجة بن مصعب بن خارجة الضبعى ، أبو الحجاج الخراسانى السرخسى
الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين
الوفاة : ١٦٨هـ
روى له : ت ق (الترمذي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : متروك و كان يدلس عن الكذابين ، و يقال : إن ابن معين كذبه
رتبته عند الذهبي : واه
١١ :-
الاسم : داود بن نصير الطائى ، أبو سليمان الكوفى ، الفقيه الزاهد
الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين
الوفاة : ١٦٠هـ و قيل ١٦٥هـ
روى له : س (النسائي)
رتبته عند ابن حجر : ثقة فقيه زاهد
رتبته عند الذهبي : ثقة ، قاله ابن معين ، أحد الأولياء
١٢ :-
الاسم : زيد بن الحباب بن الريان ، و قيل : ابن رومان التميمى ، أبو الحسين العكلى ، الكوفى (خراسانى الأصل ، سكن الكوفة)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢٣٠هـ

د تعليم الاسلام راډيو ويب پاڼې له خوا پر ليکه کيږي:
www.taleemulislam-radio.com

روى له : ر م د ت س ق (البخاري في جزء القراءة خلف الإمام – مسلم – أبو داود – الترمذي – النسائي – ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : صدوق يخطىء فى حديث الثورى
رتبته عند الذهبي : الحافظ ، لم يكن به بأس ، قد يهم
١٣ :-

الاسم : زيد بن الحباب بن الريان ، و قيل : ابن رومان التميمى ، أبو الحسين العكلى ، الكوفى (خراسانى الأصل ، سكن الكوفة)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢٣٠ هـ

روى له : ر م د ت س ق (البخاري في جزء القراءة خلف الإمام – مسلم – أبو داود – الترمذي – النسائي – ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : صدوق يخطىء فى حديث الثورى
رتبته عند الذهبي : الحافظ ، لم يكن به بأس ، قد يهم
١٤ :-

الاسم : شعيب بن إسحاق بن عبد الرحمن بن عبد الله القرشى الأموى مولاهم أبو محمد البصرى ثم الدمشقى ، مولى رملة بنت عثمان بن عفان
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ١٨٩ هـ

روى له : خ م د س ق (البخاري – مسلم – أبو داود – النسائي – ابن ماجه)

رتبته عند ابن حجر : ثقة رمى بالإرجاء ، و سماعه من ابن أبى عروبة بأخرة

رتبته عند الذهبي : قال أبو داود : ثقة مرجىء

١٥:-
الاسم : الصباح بن محارب التيمى الكوفى (سكن بعض قرى الرى)
الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين
روى له : ق (ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : صدوق ربما خالف
رتبته عند الذهبي : قال أبو حاتم : صدوق
١٦:-
الاسم : الضحاك بن مخلد بن الضحاك بن مسلم بن الضحاك الشيبانى أبو عاصم النبيل البصرى (يقال إنه مولى بنى شيبان و يقال من أنفسهم)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢١٢ هـ أو بعدها
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : ثقة ثبت
رتبته عند الذهبي : الحافظ ، قال عمر بن شبة : و الله ما رأيت مثله
١٧:-
الاسم : عائذ بن حبيب بن الملاح العبسى ، و يقال القرشى مولاهم ، أبو أحمد الكوفى ، و يقال أبو هشام ، بياع الهروى
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
روى له : س ق (النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : صدوق رمى بالتشيع
رتبته عند الذهبي : وثقه ابن معين ، و قال الجوزجانى : غال زائغ.
توجه:

او په تهذيب الكمال كى يې د ده د شاګردانو په جمله كي امام احمد بن حنبل او اسحاق بن راهويه هم ذكر كړيدي.

١٨:-

الاسم : عباد بن العوام بن عمر بن عبد الله بن المنذر بن مصعب بن جندل الكلابى مولاهم ، أبو سهل الواسطى ، مولى أسلم بن زرعة الكلابى

الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين

الوفاة : ١٨٥أو بعدها ببغداد

روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) و احمد بن حنبل.

رتبته عند ابن حجر : ثقة

رتبته عند الذهبي : وثقه أبو حاتم ، و قال أحمد : حديثه عن ابن أبى عروبة مضطرب

١٩:-

الاسم : عبد الله بن المبارک بن واضح الحنظلى التميمى مولاهم ، أبو عبد الرحمن المروزى (أحد الأئمة الأعلام و حفاظ الإسلام)

المولد : ١١٨هـ

الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين

الوفاة : ١٨١هـ بهيت

روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)

رتبته عند ابن حجر : ثقة ثبت فقيه عالم جواد مجاهد ، جمعت فيه خصال الخير

رتبته عند الذهبي : شيخ خراسان

٢٠:-
الاسم : عبد الله بن يزيد القرشى العدوى المكى ، أبو عبد الرحمن المقرىء القصير ، مولى آل عمر بن الخطاب (سكن مكة)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢١٣هـ
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) و احمد بن حنبل.
رتبته عند ابن حجر : ثقة فاضل
رتبته عند الذهبي : ثقة ، لقن سبعين عاما
٢١:-
الاسم : عبد الحميد بن عبد الرحمن الحمانى ، أبو يحيى الكوفى ، لقبه بشمين (اصله خوارزمى ، والد يحيى بن عبد الحميد الحمانى)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢٠٢هـ
روى له : خ م د ت ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : صدوق يخطىء ، و رمى بالإرجاء
رتبته عند الذهبي : قال أبو داود : داعية إلى الإرجاء . و قال النسائى : ليس بالقوى
٢٢:-
الاسم : عبد الرزاق بن همام بن نافع الحميرى مولاهم ، اليمانى ، أبو بكر الصنعانى
المولد : ١٢٦هـ

الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢١١هـ
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : ثقة حافظ مصنف شهير عمى فى آخر عمره فتغير ، و كان يتشيع
رتبته عند الذهبي : أحد الأعلام ، صنف التصانيف
٢٣ :-
الاسم : عبد العزيز بن خالد بن زياد الترمذى
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
روى له : س (النسائي)
رتبته عند ابن حجر : مقبول
رتبته عند الذهبي : صدوق
٢٤ :-
الاسم : عبد الكريم بن محمد الجرجانى ، أبو محمد و يقال : أبو سهل ، القاضى (قاضى جرجان . انتقل إلى مكة فارا من القضاء و مات بها) و محمد بن ادريس الشافعي و قتيبة بن سعيد
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ١٨٠هـ تقريبا بمكة
روى له : ت (الترمذي)
رتبته عند ابن حجر : مقبول
رتبته عند الذهبي : لم يذكرها
٢٥ :-

الاسم : عبد المجيد بن عبد العزيز بن أبى رواد الأزدى ، أبو عبد الحميد المكى ، مولى المهلب بن أبى صفرة (مروزى الأصل)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢٠٦هـ
روى له : م د ت س ق (مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : صدوق يخطىء و كان مرجئاً أفرط ابن حبان فقال : متروك
رتبته عند الذهبي : قال أحمد : ثقة يغلو فى الإرجاء ، و قال أبو حاتم : ليس بالقوى
٢٦:-
الاسم : عبد الوارث بن سعيد بن ذكوان التميمى العنبرى مولاهم ، أبو عبيدة التنورى البصرى (والد عبد الصمد بن عبد الوارث)
الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين
الوفاة : ١٨٠هـ
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) و سفيان ثوري.
رتبته عند ابن حجر : ثقة ثبت رمى بالقدر و لم يثبت عنه
رتبته عند الذهبي : الحافظ . . . ثبت صالح ، لكنه قدرى
٢٧:-
الاسم : عبيد الله بن عمرو بن أبى الوليد الرقى ، أبو وهب الأسدى ، مولى بنى أسد
المولد : ١٠١هـ

الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين
الوفاة : ١٨٠ هـ بالرقة
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : ثقة فقيه ربما وهم
رتبته عند الذهبي : الحافظ
٢٨ :-
الاسم : عبيد الله بن موسى بن أبى المختار : باذام ، العبسى مولاهم ، أبو محمد الكوفى
المولد : ١٢٨ هـ
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢١٣ هـ على الصحيح
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) و احمد بن حنبل.
رتبته عند ابن حجر : ثقة ، كان يتشيع
رتبته عند الذهبي : ثقة ، أحد الأعلام على تشيعه و بدعته
٢٩ :-
الاسم : على بن ظبيان بن هلال ، العبسى و قيل الجنبى ، أبو الحسن الكوفى القاضى (ببغداد)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢٩٢ هـ
روى له : ق (ابن ماجه) و على ابن المديني.
رتبته عند ابن حجر : ضعيف

رتبته عند الذهبي : ضعفوه

٣٠ : -

الاسم : على بن عاصم بن صهيب الواسطى ، أبو الحسن القرشى التيمى مولاهم ؛ مولى قريبة بنت محمد بن أبى بكر

الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين

الوفاة : ٢٠١هـ

روى له : د ت ق (أبو داود - الترمذي - ابن ماجه) و احمد بن حنبل.

رتبته عند ابن حجر : صدوق يخطىء و يصر ، و رمى بالتشيع

رتبته عند الذهبي : ضعفوه

٣١ : -

الاسم : على بن مسهر القرشى ، أبو الحسن الكوفى (قاضى الموصل ، أخو عبد الرحمن بن مسهر قاضى جبل)

الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين

الوفاة : ١٨٩هـ

روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) و علي ابن المديني و احمد بن محمد بن يحيى بن سعيد القطان.

رتبته عند ابن حجر : ثقة له غرائب بعد أن أضر

رتبته عند الذهبي : ثقة

٣٢ : -

الاسم : عمرو بن محمد العنقزى القرشى مولاهم ، أبو سعيد الكوفى

الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين

الوفاة : ١٩٩هـ

روى له : خت م د ت س ق (البخاري تعليقا - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) - علي بن المديني - اسحاق بن راهويه و قتيبة بن سعيد.
رتبته عند ابن حجر : ثقة
رتبته عند الذهبي : ثقة
٣٣ :-
الاسم : عمرو بن الهيثم بن قطن بن كعب الزبيدى القطعى ، أبو قطن البصرى
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢٠٠ هـ تقريبا بالبصرة
روى له : بخ م د ت س ق (البخاري في الأدب المفرد - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) - احمد بن حنبل و يحيى بن معين.
رتبته عند ابن حجر : ثقة
رتبته عند الذهبي : صدوق قدرى
٣٤ :-
الاسم : عيسى بن يونس بن أبى إسحاق السبيعى ، أبو عمرو و يقال أبو محمد ، الكوفى (أخو إسرائيل بن يونس ، نزل الشام مرابطا)
الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين
الوفاة : ١٨٧ هـ و قيل ١٩١ هـ بالشام
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) - احمد بن محمد بن حنبل و يحيى بن معين.
رتبته عند ابن حجر : ثقة مأمون
رتبته عند الذهبي : أحد الأعلام فى الحفظ و العبادة

٣٥:-

الاسم : الفضل بن دكين : عمرو بن حماد بن زهير القرشى التيمى الطلحى مولاهم، الأحول أبو نعيم الملائى الكوفى (مشهور بكنيته)

المولد : ١٣٠هـ

الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين

الوفاة : ٢١٨هـ و قيل ٢١٩هـ بالكوفة

روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) و احمد بن حنبل و اسحاق بن راهويه و يحيى بن معين.

رتبته عند ابن حجر : ثقة ثبت

رتبته عند الذهبي : الحافظ

٣٦:-

الاسم : الفضل بن موسى السينانى ، أبو عبد الله المروزى ، مولى بنى قطيعة من بنى زبيد من مذحج (و سينان قرية من قرى مرو)

المولد : ١١٥هـ

الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين

الوفاة : ١٩٢هـ

روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) و اسحاق بن راهويه

رتبته عند ابن حجر : ثقة ثبت ، و ربما أغرب

رتبته عند الذهبي : ثبت

٣٧:-

الاسم : القاسم بن الحكم بن كثير العرنى ، أبو أحمد الكوفى (قاضى همذان)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢٠٨ هـ بـهمذان
روى له : بخ ت (البخاري في الأدب المفرد - الترمذي)
رتبته عند ابن حجر : صدوق فيه لين
رتبته عند الذهبي : وثقوه ، و قال أبو حاتم : لا يحتج به
٣٨ :-
الاسم : القاسم بن معن بن عبد الرحمن بن عبد الله بن مسعود الهذلى المسعودى ، أبو عبد الله الكوفى القاضى (أخو أبي عبيدة بن معن)
الطبقة : ٧ : من كبار أتباع التابعين
الوفاة : ١٧٥ هـ بـالكوفة
روى له : د س (أبو داود - النسائي)
رتبته عند ابن حجر : ثقة
رتبته عند الذهبي : وثقه أحمد ، و قيل : كان كالشعبى فى زمانه
٣٩ :-
الاسم : قيس بن الربيع الأسدى ، أبو محمد الكوفى
الطبقة : ٧ : من كبار أتباع التابعين
الوفاة : ١٠٠ و بضع و ستون هـ
روى له : د ت ق (أبو داود - الترمذي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : صدوق تغير لما كبر ، و أدخل عليه ابنه ما ليس من حديثه فحدث به

رتبته عند الذهبي : كان شعبة يثنى عليه و قال ابن معين : ليس بشيء و قال أبو حاتم ليس بقوى و محله الصدق ، و قال ابن عدى : عامة روايته مستقيمة

٤٠ :-

الاسم : محمد بن بشر بن الفرافصة بن المختار العبدى ، أبو عبد الله الكوفى

الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين

الوفاة : ٢٠٣هـ

روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)

رتبته عند ابن حجر : ثقة حافظ

رتبته عند الذهبي : الثبت ، قال أبو داود : هو أحفظ من كان بالكوفة

٤١ :-

الاسم : محمد بن الحسن بن أتش اليمانى ، أبو عبد الله الصنعانى الأبناوى (أخو على بن الحسن بن أتش ، و قد ينسب إلى جده)

الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين

روى له : مد (أبو داود في المراسيل)

رتبته عند ابن حجر : صدوق فيه لين ، رمى بالقدر

رتبته عند الذهبي : . . . .

٤٢ :-

الاسم : محمد بن أبى مخلد : خالد بن محمد و يقال ابن موسى ، الكندى الوهبى ، أبو يحيى الحمصى (أخو أحمد بن خالد)

الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين

الوفاة : قبل ٢٩٠هـ
روى له : د س ق (أبو داود - النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : صدوق
رتبته عند الذهبي : قال أبو داود : لا بأس به
-:٤٣
الاسم : محمد بن عبد الله بن المثنى بن عبد الله بن أنس بن مالك الأنصارى ، أبو عبد الله البصرى القاضى (قضى بالبصرة و ببغداد)
المولد : ١١٨هـ
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢١٥هـ بالبصرة
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : ثقة
رتبته عند الذهبي : قال ابن معين : ثقة ، و قال أبو حاتم : صدوق ، لم أر من الأئمة إلا هو و أحمد و سليمان بن داود الهاشمى
-:٤٤
الاسم : محمد بن الفضل بن عطية بن عمر العبسى مولاهم ، أبو عبد الله ، الكوفى و يقال المروزى (نزيل بخارى)
الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين
الوفاة : ١٨٠هـ ببخارى
روى له : ت ق (الترمذي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : كذبوه
رتبته عند الذهبي : تركوه

٤٥:-
الاسم : محمد بن القاسم الأسدى ، أبو إبراهيم الكوفى ، لقبه كاو (شامى الأصل)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢٠٧هـ
روى له : ت (الترمذي)
رتبته عند ابن حجر : كذبوه
رتبته عند الذهبي : ضعفوه
٤٦:-
الاسم : محمد بن يزيد الكلاعى ، أبو سعيد و يقال أبو يزيد و يقال أبو إسحاق ، الواسطى ، مولى خولان (شامى الأصل)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ١٩٠هـ أو قبلها أو بعدها بواسط
روى له : د ت س (أبو داود - الترمذي - النسائي)
رتبته عند ابن حجر : ثقة ثبت
رتبته عند الذهبي : حجة
٤٧:-
الاسم : مروان بن سالم الغفارى أبو عبد الله الشامى ثم الجزرى القرقسانى ، مولى بنى أمية (قيل : إن أصله من دمشق)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
روى له : ق (ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : متروك و رماه الساجى و غيره بالوضع

رتبته عند الذهبي : قال البخارى و مسلم : منكر الحديث ، و قال النسائى : متروك

٤٨ :-

الاسم : مصعب بن المقدام الخثعمى مولاهم ، أبو عبد الله الكوفى ، مولى الخثعميين

الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين

الوفاة : ٢٠٣ هـ

روى له : م ت س ق (مسلم - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)

رتبته عند ابن حجر : صدوق له أوهام

رتبته عند الذهبي : قال أبو دود : لا بأس به ، و عن ابن المدينى تضعيفه

٤٩ :-

الاسم : المعافى بن عمران الأزدى الفهمى ، أبو مسعود الموصلى ، و هو المعافى بن عمران بن نفيل بن جابر بن جبلة بن عبيد بن لبيد

الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين

الوفاة : ١٨٥ هـ و قيل ١٨٦ هـ بالموصل

روى له : خ د س (البخاري - أبو داود - النسائي)

رتبته عند ابن حجر : ثقة عابد فقيه

رتبته عند الذهبي : أحد الأعلام ، قال شيخه الثورى : هو ياقوتة العلماء

٥٠ :-

الاسم : مكى بن إبراهيم بن بشير بن فرقد التميمى الحنظلى البرجمى ، أبو السكن البلخى و يقال مكى بن إبراهيم بن بن فرقد بن بشير

المولد : ١٢٦ هـ

الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين

الوفاة : ٢١٥هـ ببلخ
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) - احمد بن حنبل و يحيى بن معين.
رتبته عند ابن حجر : ثقة ثبت
رتبته عند الذهبي : الحافظ
٥١ :-
الاسم : النضر بن عبد الله الأزدى ، أبو غالب الكوفى (نزيل أصبهان)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
روى له : تمييز (لم يخرج له أحد من الستة)
رتبته عند ابن حجر : مجهول
رتبته عند الذهبي : ....
٥٢ :-
الاسم : النضر بن عبد الله الأزدى ، أبو غالب الكوفى (نزيل أصبهان)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
روى له : تمييز (لم يخرج له أحد من الستة)
رتبته عند ابن حجر : مجهول
رتبته عند الذهبي : ....
٥٣ :-
الاسم : النعمان بن عبد السلام بن حبيب بن حطيط بن عقبة بن خثيم ، و قيل : جشم بن وائل التيمى ، أبو المنذر الأصبهانى
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ١٨٣هـ
روى له : د س (أبو داود - النسائي)

رتبته عند ابن حجر : ثقة عابد فقيه
رتبته عند الذهبي : قال أبو حاتم : محله الصدق . و كان يتفقه للثورى و يتعبد
٥٤:-
الاسم : نوح بن دراج النخعى مولاهم ، أبو محمد الكوفى ، القاضى
الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين
الوفاة : ١٨٢هـ
روى له : فق (ابن ماجه في التفسير)
رتبته عند ابن حجر : متروك ، و قد كذبه ابن معين
رتبته عند الذهبي : . . . .
٥٥:-
الاسم : نوح بن أبى مريم : مابنة و يقال : مافنة أبو عصمة المروزى ، القرشى مولاهم ، يعرف بنوح الجامع (قاضى مرو ، مشهور بكنيته)
الطبقة : ٧ : من كبار أتباع التابعين
الوفاة : ١٧٣هـ
روى له : ت فق (الترمذي - ابن ماجه في التفسير)
رتبته عند ابن حجر : كذبوه فى الحديث ، و قال ابن المبارك : كان يضع
رتبته عند الذهبي : فقيه واسع العلم ، تركوه
٥٦:-
الاسم : هشيم بن بشير بن القاسم بن دينار السلمى أبو معاوية بن أبى خازم ، و قيل أبو معاوية بن بشير بن أبى خازم ، الواسطى
المولد : ١٠٤هـ
الطبقة : ٧ : من كبار أتباع التابعين

الوفاة : ١٨٣هـ ببغداد
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : ثقة ثبت كثير التدليس و الإرسال الخفى
رتبته عند الذهبي : حافظ بغداد ، إمام ثقة ، مدلس
٥٧ :-
الاسم : هوذة بن خليفة بن عبد الله بن عبد الرحمن بن أبى بكرة الثقفى البكراوى ، أبو الأشهب البصرى الأصم (أخو عمرو بن خليفة)
المولد : ١٢٥هـ تقريبا
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢١٦هـ ببغداد
روى له : ق (ابن ماجه) و احمد بن حنبل.
رتبته عند ابن حجر : صدوق
رتبته عند الذهبي : صدوق
٥٨ :-
الاسم : هياج بن بسطام التميمى البرجمى الحنظلى ، أبو خالد الخراسانى الهروى (والد خالد بن هياج)
الطبقة : ٧ : من كبار أتباع التابعين
الوفاة : ١٧٧هـ
روى له : ق (ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : ضعيف روى عنه ابنه خالد منكرات شديدة
رتبته عند الذهبي : ضعيف
٥٩ :-

الاسم : وكيع بن الجراح بن مليح الرؤاسى ، أبو سفيان الكوفى (من قيس عيلان)
المولد : بأصبهان
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ١٩٦أو ١٩٧هـ بفيد (فى طريق مكة)
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) - احمد بن حنبل - يحيى بن معين.
رتبته عند ابن حجر : ثقة حافظ عابد
رتبته عند الذهبي : أحد الأعلام ، قال أحمد ما رأيت أوعى للعلم منه ولا أحفظ كان أحفظ من ابن مهدى ، و قال حماد لو شئت لقلت إنه أرجح من سفيان
٦٠:-
الاسم : يحيى بن أيوب الغافقى ، أبو العباس المصرى
الطبقة : ٧ : من كبار أتباع التابعين
الوفاة : ١٦٨هـ
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : صدوق ربما أخطأ
رتبته عند الذهبي : أحد العلماء ، صالح الحديث ، قال أبو حاتم : لا يحتج به ، و قال النسائى : ليس بالقوى
٦١:-
الاسم : يحيى بن يمان العجلى ، أبو زكريا الكوفى
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين

الوفاة : ١٨٩هـ
روى له : بخ م د ت س ق (البخاري في الأدب المفرد - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : صدوق عابد يخطىء كثيرا و قد تغير
رتبته عند الذهبي : صدوق ، فلج فساء حفظه ، قال وكيع : ما كان أحد أحفظ منه ، يحفظ فى المجلس خمسمائة حديث

٦٢:-
الاسم : يزيد بن زريع العيشى ، و قيل التيمى ، أبو معاوية البصرى
المولد : ١٠١هـ
الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين
الوفاة : ١٨٢هـ بالبصرة
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : ثقة ثبت
رتبته عند الذهبي : الحافظ ، قال أحمد : إليه المنتهى فى التثبت بالبصرة

٦٣:-
الاسم : يزيد بن هارون بن زاذى ، و قيل ابن زاذان بن ثابت ، السلمى مولاهم ، أبو خالد الواسطى (قيل إن أصله من بخارى)
المولد : ١١٧هـ ، و قيل ١١٨هـ
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ٢٠٦هـ

روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه) - احمد بن حنبل - يحيى بن معين.
رتبته عند ابن حجر : ثقة متقن عابد
رتبته عند الذهبي : أحد الأعلام ، قال أحمد : حافظ متقن ، و قال ابن المدينى : ما رأيت أحفظ منه ، و قال العجلى : ثبت متعبد
-:٦٤
الاسم : يونس بن بكير بن واصل الشيبانى ، أبو بكر و يقال أبو بكير الجمال الكوفى (والد بكر و عبد الله ابنا يونس بن بكير)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
الوفاة : ١٩٩هـ
روى له : خت م د ت ق (البخاري تعليقا - مسلم - أبو داود - الترمذي - ابن ماجه) - احمد بن محمد بن يحيى بن سعيد القطان - يحيى بن معين
رتبته عند ابن حجر : صدوق يخطىء
رتبته عند الذهبي : الحافظ ، قال ابن معين : صدوق ، و قال أبو داود : ليس بحجة ، يوصل كلام ابن إسحاق بالأحاديث
-:٦٥
الاسم : إبراهيم بن محمد بن الحارث بن أسماء بن خارجة بن حصن بن حذيفة الفزارى ، أبو إسحاق الكوفى (ابن عم مروان ، نزل الشام)
المولد : بواسط
الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين
الوفاة : ١٨٥هـ و قيل بعدها

روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : إمام ثقة حافظ
رتبته عند الذهبي : أحد الأعلام ، قال أبو حاتم : ثقة مأمون إمام
٦٦ :-
الاسم : محمد بن ميمون المروزى ، أبو حمزة السكرى
الطبقة : ٧ : من كبار أتباع التابعين
الوفاة : ١٦٧هـ أو ١٦٨هـ
روى له : خ م د ت س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - الترمذي - النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : ثقة
رتبته عند الذهبي : محدث مرو
٦٧ :-
الاسم : محمد بن أبى زكريا : ميسر الجعفى ، أبو سعد الصاغانى البلخى الضرير (نزيل بغداد)
الطبقة : ٩ : من صغار أتباع التابعين
روى له : ت (الترمذي) - احمد بن حنبل.
رتبته عند ابن حجر : ضعيف و رمى بالإرجاء
رتبته عند الذهبي : ضعفوه و رمى بالتجهم
٦٨ :-
الاسم : عبد ربه بن نافع الكنانى الحناط ، أبو شهاب الكوفى (نزيل المدائن ، و هو الأصغر)
الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين

الوفاة : ١٧١أو ١٧٢هـ بالموصل أو بيلد وهى بقرب الموصل
روى له : خ م د س ق (البخاري - مسلم - أبو داود - النسائي - ابن ماجه)
رتبته عند ابن حجر : صدوق يهم
رتبته عند الذهبي : صدوق
٦٩:-
الاسم : أبو مقاتل السمرقندى
الطبقة : ٨ : من الوسطى من أتباع التابعين
روى له : ت (الترمذي)
رتبته عند ابن حجر : مقبول
رتبته عند الذهبي : ....

دامام اعظم لنډ پيژندنه

تألیف: حافظ مولانا محمد زکریا کاندهلوي رحمة الله علیه

داوجزالمسالک مؤلف په خپل کتاب کي دحضرت امام اعظم رحمه الله په هکله خپله ويناداسې پيل کوي:
څلرم باب دامام اعظم ابو حنيفة رحمه الله په يادونه کي دی
کوم څوک چي د مؤلف لپاره، په فقهه او د احاديثوپه پوهنه کي، داسنادو د مرجع په حيث منل سوی دی
دغه بحث پر فوائدو مشتمل دی:

لومړی فائده، د ده رحمه الله په پيژندګلوي کي ده

دامام په نسب کي د اقوالو پر بناء اختلاف سوی دی، څوک وايي عربي دی او څوک وايي عجمي دی، خو دوهم قول حقيقت ته نژدې دی.
هغه څوک چي دی عربی بولي هغه د ده نسب داسي بيانوي: نعمان زوی د ثابت زوی د زوطی زوی ديحيى زوی د اسد زوي د راشد انصاری **دی.**
احمد بن حجرمکی وايي: د ده په نسب کي مؤرخينو اختلاف کړيدی، اوزياتوويلي دي – چي محققينو هغه صحيح بللی هم دی – هغه داچی دی مبارک دعجمو څخه دی ، زوی د ثابت زوي د زوطی - پروزن د موسی، په ضمه سره اويا پروزن دسلمی په فتحه سره ـ زوي د ماه د کابل د اهاليو څخه دی. همدا رنګه عمر بن حماد د امام صاحب لمسي دده نسب همداسي ښودلی دی، او اسماعيل بن حماد دعمر ورور داسي ويلی دي: «دی زوی د ثابت ، زوی د نعمان ، زوی د مرزبان دی. (مرزبان په فتحه، سکون، د زا ضمه اوکله د زا په فتحه سره ويل سوی دی چي په

عربي کي ورته رئيس وايي) د فارس دساهو (ازادو) اولادو څخه دی، په الله(ج) دې زما قسم وې چي هيڅکله پرموږ مريي توب ندی راغلی.[۱]».

او دلته د نومانو په هکله دوه قوله سره يوځای سويدي، په داسی ډول چي زوطی جاهلی نوم دی او نعمان اسلامي. او همداډول ماه او مرزبان سره يوځای سوي دي چي دواړه درئيس او شريف په معنی دي. په ((جواهرالمضيئة)) کي دامام دنسب په هکله زيات تفصيل راغلی دی[۲] او دده نسب ئې ترآدم (علی نبينا وعليه الصلاة والسلام) پوري رسولی دی دزياتو معلوماتو لپاره هلته مراجعه وکړئ.

دامام (رضی الله عنه) پلار (ثابت) په کوفه کي پيدا سوی دی، او هغه خپل پلار و حضرت علی. کرم الله وجهه. ته په کوچنيوالي کي وروستلی وو، او هغه مبارک و ده ته او ده و اولادې ته دبرکت دعا کړې وه. او خپله امام. رضی الله عنه. د هجرت په اتيايم کال دعبد الملک بن مروان د خلافت په زمانه کی په کوفه کي ودنياته سترګي غړولي دي. خوچاپيا د ده د پيدايښت زمان د هجرت يوشپېتم کال ښولی دی، لکه په «الخيرات» کي چي راغلي دي. او همداډول په «الخيرات» کي وايي:

۱: امام ذهبي په سيراعلام النبلاء کي همدغه قول په لږ تفاوت سره راوړی دی، لکه چي په جلد ۶ صفحه ۳۹۴وايي: قال عمر بن حماد بن أبي حنيفة أما زوطي فإنه من أهل كابل وولد ثابت عن الإسلام وكان زوطي مملوكا لبني تيم الله بن ثعلبه فأعتق فولاؤه لهم ثم لبني قفل اوپه ((مكانة الامام ابي حنيفة فی الحديث)) کي بيادا عبارت داسی راغلی دی: ((انا اسماعيل بن حماد بن النعمان بن ثابت بن النعمان بن المرزبان . . .)) ص: ۹۰ . مترجم عفی عنه.

۲: ۲: وګورئ: جواهرالمضيئة، ص:۲۶ـ۳۲، ج: ۱ او البدايه والنهايه ص: ۱۰۷، ج: ۱۰ اوعبرالذهبی ص: ۲۱۴، ج: ۱ـ اووفيات الاعيان ص: ۴۰۵، ج: ۵، اوشذرات الذهب ص: ۲۲۷، ج: ۱ـ اوتاريخ بغداد ص: ۳۲۳، ج: ۱۳.

پردې اتفاق وسو چي د ده نوم به نعمان وي ، اوپه دې کي يو لطيف سر سته، هغه داچي په اصل کي نعمان وهغهويني ته وايي چي دبدن ځواک اوقوام په هغه سره وی ياني داچي بعضي وايي: نعمان د روح په معنی سره دی، بناءاً په ابوحنيفة رحمه الله سره قوام دفقهی دی ، اويا نعمان د رېدي (لاله) سورخوشبويه ګل دی، شعر: «فابوحنيفة رحمه الله طابت خلاله – وبلغ الغاية كماله (ابوحنيفة رحمه الله نيک اوصفا کړباطن خپل – او ده کمال وه آخري پوړی ته ورسېد)»، او يا داچي نعمان پروزن د فعلان د نعمت څخه اخستل سويدی. بناءاً ابوحنيفة رحمه الله د الله نعمت دی پرمخلوق باندي.

او مؤرخينو په اتفاق سره د ده كنية (لقب) ابوحنيفة رحمه الله د حنيف مؤنث ښود لی دی، حنيف ناسک، زاهد اومسلم ته ويل کيږي. ځکه خودده په تکنيه (لقب) کي وجوهات راغلي دي؛ يوه وجه داچي دی په سپين حنفي ملت کي دشرعی فروعاتو سر بلل سوی دی، او چا بيا داسي ويلي دي: سبب د ده د تکنيې (لقب) دادی چي د ده سر و کار د قلم او مشوانۍ سره وؤ، په عراقی ژبه حنيفة و مشوانۍ ته وايي[1]، خوچا بيا ويلي دي چي د ده د حنيفة په نا مه يوه لور درلوده ، داخبره ځکه نده منل سوې چي د حماد نه بغير د ده د بل کوم نرينه ياښځينه اولا د پته نده لګېد لې . په مختصرډول سره پای ته ورسېد.

د ده ځاني صفت : ابويوسف ـ رحمه الله ـ ويلی دی : ميان قده وو اوپه صورت د ښائسته خلکو څخه وو ، رسا کلام ئې درلود ، کامل اوپوره بيان

[1]: په همدې ارتباط سيد العفيفي په «معجم الفقهاء» کي داسي ليکلي دي: «و قيل سبب تكنية الامام بذالک أنه كان ملازماً لصحبة الدواة، و حنيفة بلغة العراقية الدواة، فكنى بها». مترجم عفی عنه.

ئې ورکاوه ، خوږه لهجه ئې وه، واضح اوروښانه حجت اواستدلال ئې کاوه. اود هغه زوی حماد ویلي دي: په قامت جګ وو په څهره کي ئې سرخي غالبه وه، ښائسته مخ ئې وو، ستاره ناکه وو، چي به پوښته ورڅخه ونه سوه خبري ئې نه کولې، اوپه بیهوده اوبې فایدې شیانو کي فکرنه کاوه. د لته د جګ اومیانه قد په میان کي تناقض نسته هغه په دې لحاظ چي کله، کله میانه قد و جګوالي ته نژ دې وي لکه څنګه چي د ((شمائل الترمذی)) شارحینو زیات تفصیل اوتشریح ورکړیده. اوعبدالله ابن المبارک ویلي دي : ښایسته څهره ئې وه اوښائسته جامې ئې اغوستلې.

او د امام. رضی الله عنه. ښایسته شکل او صورت وو، زیات عطرئې استعمالول، اومخکي له دې چي ولید ل شي پرخوشبویي پېژندل کېدی، همیشه به ئې د چمپل بند ونه تړل اوهیڅکله داسي ندی لیدل سوی چي د چمپل بند ونه دې پرې وي، اوتوره اوږده رخچینه ئې پرسرکول، اوده لره د سمور د چوخې لباس وو، اوبل ده لره د سنجابي ګېدړي (د پوست) چوخه وه، چي په هغه کي ئې لمونځ کاوه، اوڅادر به تل له ده سره وؤ، اواووه خولۍ ئې درلودې چي په هغو کي یوه توره وه، اوشریک ویلي دي: امام. رضی الله عنه – د اوږده سکوت خاوند وو، عقل ئې ډیروو، د خلکوسره ئې لږ مباحثه اولږ خبري کولې. اوضمیرة ویلی دي : چي ټولو خلکو بې اختلافه دا منلې وه چي دامام رضی الله عنه سمه سیده ژبه وه، هیڅ څوک ئې په بدو نه یادول. او بکیر بن معروف ویلی دي چي ماهیڅکله د محمد علیه الصلواة والسلام په امت کي ترابی حنیفة خوش خُلقه سړی نه دی لیدلی.

او سیوطي د جعفربن ربیع څخه حکایت کوي ، وايي: ماد هغه سره پنځه کاله اقامت (هستوګنه) وکړه ، هیڅ کله مي ترده د اوږده سکوت خاوند ندی لیدلی، خوکله چي به د فقهي په باب پوښتنه ورڅخه وسول نوبه سره راوسپړېدی اود شېلې په شاني به راوبهېدی، ما د ده لوړ اواز اوپه زوره خبري اورېدلي دي. اوامام ـ رضی الله عنه ـ دیوازي والي، انزوا او د خلکو څخه د انقطاع اراده کړېوه مګرحضرت رسالت مآب صلی الله علیه وسلم له پلوه په خوب کي له د غه کاره څخه منع کړل سو او د شرائعو په تبلیغ سره امرورته وسو په همدغه هکله د ده –رضی الله عنه– خوب ډیرمشهوردی، اوموفق د نضربن محمد څخه حکایت کوي چي هغه وايي: ماله ده نه ټینګ پرهیزګار ندی لیدلی، اوهیڅکله ئې ټوکي ښه نه ګڼلې، اونه ئې په هغه سره خبري کولې، اوهیڅ کله مادی ندی لید لی چي په کټ، کټ دې خندلي وي همېش به ئې مسل (تبسم به یې کاوه)

د امام –رضی الله عنه –وفات : سبب دوفات د ده: ابن حجرویلي دي : منصور د امام –رضی الله عنه څخه– د قضاء غوښتنه وکړه ، په داسي ډول چي دی – رضی الله عنه – به قاضی القضات وي ، ده منع وکړه ، نومنصورپه ټینګارسره قسم وکړ چي که کارونه کړي خامخا به یې بندي کړي او سختي به پر راولي، بیاهم امام صاحب منع وکړه ، پس له هغه ئې بندي کړ، اوسړی ئې ورواستاواه ، که خلاصول خوښوي نودي امرقبول کړي ، خوبیایې هم منع وکړه ، کله چي (امام) په منع کي شدت وکړ نو(منصور) امر وکړچي هره روځ دي لس دورې ووهل سي ، اوپه بازارکي دي نارې ورباندي ووهل سي، پس له هغه راویستل سو اوپه دردناکه وهلوسره ووهل سو ترداسی حده چي پرپند و به ئې ويني بهېدلې ، بیابه ئې بیرته محبس ته وروګرځاوه ، اوپه تنګي سره ئې سخته تنګي

وربانداراوستل حتی په خوراک ، څښاک کي هم ، په مکررتوګه ئې دغه کار په دوهمه اودریمه روځ هم وکړ، همدا ډول يې تر لسو روځو پوري د دوام امر ورته وکړ، ځکه خو امام صاحب د رب و دربارته په ټينګه دعا وکړه او پس له پنځه روځي وفات سو.

اویو ډله يز روايت وايي چي وده مبارک ته ئې د زهروډک کټوری ورپورته کړ ترڅو وه ئې څکي نوده منع وکړه، اوويل ئې : زه پوهيږم چي په دې کي څه شی دي اوزه به د خپل ځان پرمرګ دچاسره کومک ونه کړم، نوئې غوځار کړ بيا ئې په خوله کي په زورسره ور توی کړه اووفات سو، اوچا بياداسي ويلي دي : چي دا تړول دمنصورپه حضورکي وسول، او داخبره بالکل په صحت رسېدلې ده چي ده مبارک کله د مرګ احساس وکړ نوپرسجده سو، په داسي حال کي چي پرسجده پروت وو ساه ئې ورکړه. چا بيا داسي ويلي دي : په سبب د امتناع د قضاء څخه منصورته دانه ښايېدل چي په داسي ناوړه مرګ سره يې ووژني، په حقيقت کي ده دغه پېښي سبب داوو چي د امام ابوحنيفةرحمه الله ځيني دښمنانو ومنصورته رپورټ ورکړ چي امام ابوحنيفةرحمه الله هغه څوک دی چي په حکومتي ضد پاڅون کي د ابراهيم بن عبدالله بن الحسين بن علی –رضی الله عنهم– کي حمايت کوي، هغه چي خارج تربصرې تحريک چلوي ، (د دې واقعاتوو روسته مؤرخينو) په اتفاق سره ويلي چي امام –رض– عنه په سنه – ۱۵۰ – کي د اوياوو کالو په عمر د رجب په مياشت کي د مشهورقول مطابق يا د برات يا د کوچني اخترد مياشتي په نيمايي کي وفات کړيدی ، له امام صاحب څخه بېله حماده بل کوم اولاد ندی پا ته سوی.

دوهمه فایده، د امام اعظم فضیلت او ده هغه صفتونه چې خلکو بیان کړیدي

ته ښه پوهېږې چې فضائل د امامانو – رضی الله عنهم – ډېر ترد غه دي چې په دفترونو کې دي وشمېرل سي، د غه څوورقي خولا پرېږده، خاص بیا په عبادت کې د امام اعظم – رضی الله عنه – د سخت زیار په هکله[1]، د الله سبحانه و تعالی څخه د ده د وېرې او ترس په هکله، د بې فایدې شیانو څخه د ده د خپلې ژبې د ساتنې په هکله، د ده د سخا او زهد په هکله، د ده د پرهېزګارۍ او امانت دارۍ په هکله، د ده د زیات عقل او زیرکتیا په هکله، د ده د ستر ذکاوت په هکله، د ده د حیرانونکو جوابونو په هکله د هاغه سوالونو چې هغه مبهم او بې جوابه پاته وه، د ده په حلم کې، او په مثال سره د دغه د ده په خوراک او کسب کې، او د ده له پلوه د سوغاتونو په نه منلو کې، د ده په حکمتونو او آدابو کې، د ده په تکلیفونو او محنتونو کې چې کله هغوی (چارواکو) و ده ته د لویو منصبونو د ورسپارلو اراده وکړل. یقیناً د دغه ټولو په هکله مشایخو اوږده، اوږده بابونه او یا مستقل جلدونه تألیف او تصنیف کړیدي چې په دغه لنډ لیکنه کې ئې ګنجایش نسته[2]، او موږ د اختصار په خاطر ورڅخه تېرېږو، او د دې په

---

[1]: د ده د ښه عبادت په هکله یو کوچنی مثال له تفسیر کبیر څخه: «یحکي عن ابیحنیفة أن حیة سقطت من السقف و تفرق الناس و کان ابوحنیفة فی الصلاة و لم یشعر بها» ترجمه: «له ابیحنیفة څخه حکایت دی چې په مسجد کې له چت څخه مار را ولوېد خلک سره متفرق او په ځغاسته شول مګر ابوحنیفة په لمانځه کې وؤ له سره په خبر شوی ندی». تفسیر کبیر، ج: ۱، ص: ۲۴۹، د «ایاک نعبد» په تفسیر کې. محترم استاد حقاني صاحب مد ظله.

[2]: وګوره «مناقب الامام الاعظم» د مکي. او «مناقب أبی حنیفة» د ذهبي، او «الانتقاء» د ابن عبدالبر او داسې نور.

خاطرچي د ده – رضی الله عنه – په مناقبو موتبرک کړی وي د ده دهغه صفتونه څخه چي نورو خلکو بيان کړيدي لږ څه ليکو.

ابن المبارک –رحمه الله– ويلي دي : ابو حنيفة رحمه الله د مالک رحمه الله ومجلس ته ور داخل سو نو (مالک رحمه الله) هغه لوړ کښېناوه ، د هغه تروتلو وروسته ئې وويل: آيا تاسو ته معلومه ده چي دا څوک وو؟ هغوی ورته وويل، يا! (مالک) وويل : دا ابو حنيفة النعمان رحمه الله ؤ، که ووايي چي دغه ستون د سرو زرو دی نو لکه څنګه چي وايي هغه به ثابته هم کړي، يقيناً ده ته د فقهي پوهي توفيق ور کول سوی دی تر داسي حده چي ده ته د دغه علم د مشکلو مسائلو حل کول سخت او مشکل ندي، بيا ثوري ومجلس ته راغی، نو هغه ئې د ابو حنيفة رحمه الله ترځای ناستي کښېنته کښېناوه، کله چي ووتی د هغه د فقهی اوپرهېزګاری څخه ئې يو څه يادونه وکول.

شافعی –رضی الله عنه– ويلي دي: که څوک وغواړي چي په فقهه کي د لويي برخي خاوند سي نو هغه د ابيحنيفة د اولاد په درجه کي دی ، څکه چي دی د هغه چاد جملې څخه دی چي د فقهي پو هي توفيق ور کول سوی دی، اودغه رنګه له ده – رضی الله عنه – څخه نقل دی: که څوک د ده په کتابو کي ونه ګوري په علم کي به د لويې برخي څښتن نسي او هم به فقيه نه سي، اوعيينة ويلي دي: زما ستر ګو دده مثل ندی ليدلی، اودده څخه بل نقل قول دی: که څوک د غزا د علم اراده ولري نو مدينې ته دي ولاړسي ، که څوک د مناسکو د علم نيت ولري نومکې ته دي ولاړسي اوکه څوک د فقهي د علم اراده ولري نو کوفې ته دي ولاړسي او د ابي حنيفة د اصحابو (ملګرو) سره دي لازماً يو ځای سي.

اوابن المبارک ویلي دي: که رأیي ته احتیاج ولیدل سي نو د مالک ، سفیان او ابی حنیفة رأیه په کارده. او دی (ابی حنیفة) افقه د دوی دی ، اواحسن د دوی دی ، اودقیق الفهم (تېز فهمه) د دوی دي . بیاهم د ابن المبارک څخه نقل قول دی: کله چي موږ اثرپیدا نکړو نود ده قول زموږ په تیز لکه د رسول الله صلی الله علیه وسلم اثرداسی دی[1]. اوبیاهم له ده څخه نقل قول دی : هیڅوک نسبت و ده ته وړ او لایق ندی چي مقتدا او امام و ګرځي یاني دی ډېر د امام والي وړ دی، ځکه چي دی امام وو ، متقي وو ، پرهېزګاره وو، عالم وو ، فقیه وو ، علم ئې په دید ، پوهه، ذکاوة او تقوی سره داسي راوسپاړه چي هیڅا د ده په شاني ندی راسپړلی، اوثوري د هغه چا په جواب کي چي ده ته ئې ویل ته د ابوحنیفة رحمه الله څخه راغلې؟ وویل: زه د ځمکي د سرد افقه څخه راغلم[2]. اوکله چي دواړو یو ځای حج سره کاوه نوهمېشه به ثوري امام دمخه کاوه او دی به وروسته ور پسي روان وؤ، که به کوم چا ددواړو څخه پوښتنه وکړه نو ثوري به جواب نه ورکاوه تر داسي حده چي همېش به ابوحنیفة رحمه الله هغه ځوک ووچي جواب به ئې ورکاوه .

او اوزاعي و ابن المبارک ته وویل: څوک دی دغه مبتدع چي د کوفې څخه راپورته سویدی او اباحنیفة لقب کوي؟ ابن المبارک وایي : چي مایو څو سختي اومشکلي مسئلې وربنکاره کړې ، کله چي ئې وکتلې هغه ونعمان بن ثابت ته منسوب وې نو پوښتنه ئې وکړه : څوک دی دغه

---

[1]: من «حیاة الامام» ص: ۴۹ ، قال (ابن مبارک): قول ابی حنیفة عندنا کاثر الرسول. شیخ الحدیث استاد حقاني مدظلّه.

[2]: من «حیاة الامام» ص: ۵۰ ، عن محمد بن بشر ملخصاً: فاتی سفیان، فیقول من این جئت؟ فاقول: من عند ابي حنیفة! فیقول: لقد جئت من افقه الارض. شیخ الحدیث استاد حقاني مدظلّه.

؟ ما ورته وويل: هغه شيخ دی چي زه په عراق کي ورسره ملاقي سوی يم، وئې ويل: دغه هوښيارد مشائخودی ، ورسه ډير څه له ده څخه حاصل کړه ، ماورته وويل: داهغه ابو حنيفةرحمه الله دی چي تا زه ورڅخه منع کولم . پس له هغه چي کله په مکه کي سره يوځای سول اودواړو په دغه مسايلو کي بحث سره وکړ نومعلومه سول چي له ابو حنيفةرحمه الله سره ډير څه ترهغه موجود وه چي ابن المبارک ورڅخه ليکلي وه ، کله چي سره جلاسول نو اوزاعي و ابن المبارک ته وويل : ددغه سړي په ډيرعلم اوزيات عقل مي غبطه (کسد) وسو، او استغفرالله يقيناً زه ډېر خطا وتلی وم، د دغه شخص سره لازم اوسه، ماته چي څه د ده په هکله را رسېدلي وه هغه د حقيقت پر خلاف وه.

او احمدبن حنبلرحمه الله دده په شان کي ويلي دي : يقيناً دی داهل تقوی اواهل زهد څخه وو، اود آخرة و عالي مداراجو ته د رسېدو لپاره د ده خودګذري په داسي مقام کي وه چي هيڅ څوک ورته رسېدای نسي. اونضربن شُميل ويلي دي : خلک دفقهي څخه ويده وه ترهغه چي ابو حنيفةرحمه الله راويښ کړل؛ (د فقهي په هغه احکامو سره) چي ده رابرسېره کړل، واضح ئې کړل اورا لنډ ئې کړل. اوخطيب بغدادي دزهد دځينو امامانو څخه حکايت کوي او وايي: که څوک غواړي چي د ناپوهی اوجهل له ذلت څخه راووزي اودفقه خوږوالی وڅکي نو د ده (ابو حنيفةرحمه الله) په کتابو کي دي وګوري، او حافظ عبدالعزيز بن ابی روّاد ويلي دي : چي څوک اباحنيفة خوښه وي هغه د اهل السنة څخه دی، او چي څوک د اباحنيفة سره بغض کوي هغه مبتدع دی. په يوبل روايت کي داسي راغلي دي: زموږ اودخلکوترمنځ ابو حنيفةرحمه الله دی څوک چي هغه خوښه وی او دوستي ورسره کوي نو موږ پوهېږو چي داهل

السنة څخه دی او څوک چي ورسره بغض کوي نوموړی‌پوهېږو چي دی د اهل البدعت څخه دی.

او ابراهیم بن معاویة الضریر ویلي دي : د سنتو د پوره کولو څخه د ابی حنیفة حب دی. د ابن حجر څخه حکایت سوی دی او وایي: ده (امام صاحب) و خپل مذهب ته د خلکو په دعوة ندی مشغول سوی مګر په نبوی اشاره سره په خوب کي، او و خپل مذهب ته ئې پس له هغه خلک راوبلل چي ده د نفس د ماتولو او تواضع له مخي د انزوا او د هغوی څخه د پټېدلو قصد کړی و، کله چي د هغه چا له پلوه ، کوم چي پرمستحقینوباندي د الله د خزانود تقسیم تفویض ورته سویدی ، اذ ن وسو نو دا معلومه سوه چي دغه امرحتمي دی او چاره ورڅخه نسته، نو ده خلک خپل پلو ته دعوت کړل تر څو چي د ده مذهب ښکاره او نشر سو، اتباع ئې ډېر سول او دښمنان ئې خوارسول، شرق اوغرب ، عرب اوعجم په ده سره ګټمن سول .

د ده د لویو خصوصیاتو او پرهېزګاری څخه اووه کاله د پسه د غوښو پر ښودل دي، کله چي په کوفه کي پسه ورک سو، اوبل داچي ده د هغه معیوب کالي ټول قیمت خیرات کړ کوم چي د ده وکیل پلورلی وو اورانیونکي ته ئې عیب نه وو ورپه ګوته کړی. او دا چي ځني مؤرخینو ورباندی ایراد کړی دی چي دی مستبعد[1] وو، دا (ایراد) دتقوی په سرچینو سره د لږ معرفت په سبب صادرسویدی، چاچي د متقیانو سره

---

[1]: مستبعد: بعید الاحتمال. معجم اللغة العربیة المعاصرة. ممکن د مستبعد څخه مراد دا وي چي د ده عبادت د انساني طاقت په لحاظ ناشونی او افسانوي شکل ته ورته وؤ. و الله اعلم.

ناسته پاسته کړې وي نو دا د هغوی لپاره دتعجب خبره نده، ځکه چي تقوی ترفتوی سخته ده .

او د ده –رضی الله عنه– د مشهورو خصوصیاتو (مناقبو) څخه داده چي ده –رضی الله عنه– څلویښت کاله د شپې په اوداسه دسهارلمونځ ادا کړیدی، چا ورته وویل: هغه څه سبب وو چي تاته پر دغه (عبادت) قوت او توفیق حاصل سو؟ ده ورته وویل : زه پرحروفو معجم باندي دالله په اسماؤ سره دعاکوم ، هغه په دوه آیتوکي جمع دي ، اول: (محمد رسول الله ...) دسورة الفتح ترآخرپوري ، دوهم: (ثم أنزل عليكم من بعد الغم . . .) الآية ، سورة آل عمران . او یقیني ده چي ده په رمضان کي شپېته ختمه کول: یوختم دشپې اوبل ختم د روځي . دا قول غزالي په (احياء) کي راوړی دي .

ابن حجر ویلي دي: کله چي اعمش حج کاوه ده ته ئې سړی ورواستاوه چي مناسک ورته ولیکي. اواعمش ویل: د ده څخه مناسک نوشته کئ، ځکه چي زه بل هیڅ څوک داسي نه پېژنم چي د حج په فرائضو او نوافلو دې د ده په نسبت ښه خبروي، وګوره د ده په هکله د اعمش غوندی شخص داسي شهادت ورکول. یوسړي ووکیع ته وویل: ابوحنفیة رحمه الله خطاوتلی دی ، وکیع هغه وتراټه او ورته وه ئې ویل : څوک چي داخبره کوي هغه د څارویو په شان دی بلکه تر هغه لا هم ګمراه دی (من يقول هذا كالانعام ، بل هم أضل سبيلا) ، څنګه به خطاوزي ځکه چي د ده سره د فقهي امامان دي، لکه ابی یوسف او محمد ، او د حدیثو امامان ورسره دي ورته وه ئې شمېرل ، او د عربي د لغت امامان ورسره دي ورته وه ئې شمېرل ، د طاعت اوپرهېزګاري امامان ور سره دي لکه فضيل اوداود

طائي، (ورپسې زيات ئې کړل) د چا سره چې دا کسان ملګري وي هيڅ کله نه خطاوزي ځکه که خطاوزي هغوی به ئې بيرته سمې ته راوګرځوي.

عبدالبر په (كتاب العلم) کې په خپل سندسره د محمدبن بکربن داسة څخه روايت کړی دی ، چې هغه ويل: ما د ابوداودسجستانی څخه اورېدلي دي چې ويل ئې: رحم دي وکړي الله پر مالک رحمه الله باندې امام وو ، رحم دي وکړي الله پرشافعي رحمه الله باندې امام وو، رحم دي وکړي الله پرابا حنيفة رحمه الله باندې امام وو. موفق د ابی يحيی الحِمّاني څخه حکايت کوي چې ويل ئې: ماهيڅ کله تر اباحنيفة ښه سړی ندی ليد لی. دابن عيينة څخه روايت دی چې ويل ئې: زماسترګو د اباحنيفة په شان بل څوک ندی ليدلی. خلف بن ايوب ويلي دي : علم د الله تعالی له طرفه ومحمد عليه الصلواة والسلام ته ورسېد، بيا له هغه څخه د هغه واصحابوته ورسېد، بيا له هغوی څخه وتابعينوته ورسېد، ترهغه وروسته و اباحنيفة او د هغه و اصحابو ته ورسېد، که د چا خوښه وي او که يې نه وي خوښه همداسې ثابته سوېده.

اوابن المبارک وثوري ته وويل: اباحنيفة دغيبت څخه څومره ډېر ګوښه وؤ، ماهيڅکله د ده څخه د ده د هيڅ دښمن غيبت هم ندی اورېدلی . ويل ئې: قسم په الله چې دی په دغه هکله ډېر هوښيار وؤ چې د ده پر ښېګڼو دي داسې څه مسلط سي چې هغه دي ورڅخه يوسي. د ابن عيينة څخه روايت دی ويل ئې ما د شقيق بن عتيبة څخه اورېدلي دي چې ويل ئې: زما سترګو د ابی حنيفة په شان سړی ندی ليدلی. موفق دزرنجري څخه روايت کوي چې ويل يې : په تحقيق سره امام – رضی الله عنه – کوښښ کاوه چې د حضرت صديق (رضی الله عنه) د اقوالو او افعالو څخه اخستنه وکړي ، ځکه چې صديق – رضی الله عنه – افضل د اصحابو

ؤ، اعلم، افقه، پرهیزګار، تقوی دار، زیات عبادت کونکی، ډېر ریاضت کش، زیات سخي او ډېر مهربانه د دوی ؤ، همدارنګه امام ابوحنیفة رحمه الله په تابعینو کي اعلم، افقه، اتقی، ډېر پرهېزګار، زیات عبادت کونکی، ډېر زحمتکش، زیات مهربانه ؤ، ترداسي حده چي په یقین سره په مکه کي حضرت صدیق – رضی الله عنه – د بزازۍ دوکان درلود، همداډول امام ابوحنیفة هم دهغه په متابعت په کوفه کي دوکان ونیوی او بزازي ئې ورکي کول.

موږ دغه فایده په هغه تبشیر (زیری) سره ختم کول غواړو چي د رسول کریم صلی الله وسلم څخه د امامانو په خصوص کي راغلی دی، په تحقیق سره بخاري او مسلم د ابی هریرة څخه او ابو نعیم هم دده څخه، شیرازي او طبراني د قیس بن سعد بن عبادة څخه او طبراني د ابن مسعود څخه روایت کوي چي نبي صلی الله علیه وسلم وفرمایل:

«لوکان العلم عندالثریا لتناوله رجال من ابناء فارس[1].» ترجمه: «که چیري علم د ثریا (د ستورو) سره هم وي د فارس د اولادو څخه به یو څوک ورته حتماً رسېده ګي وکړي.» سیوطي ویلي دي: دا اصل صحیح دی او پردې باور کېدای سي چي دا به د ابی حنیفة – رحمه الله – په هکله زیری وي. او د دغه حدیث مثل هغه دی چي د مالک په خصوص کی راغلی دی، هغه دا قول د علیه السلام دی:

«یوشك أن یضرب الناس أکبادالابل یطلبون العلم. فلا یجدون اعلم من عالم المدینة[2]»

---

[1]: وګوره «فیض القدیر» (۶/۲۲۳) او «مجمع الزوائد» د هیثمي (۱۰/۶۴)

[2]: ترمذي په کتاب العلم کي راوړی دی.

ترجمه: «نژدې دی چي خلک به د اوښانو سېنې وهي د علم طلب به کوي، دوی به د مدینې تر عالم ښه عالم پیدا نکړي». اوهغه حدیث چي د شافعي رحمه الله په خصوص کي راغلی دی: «لاتسبوا قریشاً فان عالمها یملأ الأرض علماً[1]» ترجمه: «تاسو و قریش ته بد مه وایاست ځکه د هغوی عالم به ځمکه علم په ډکه کړي.» دا حدیث حسن دی ده لره څو طریقې د روایت سته.

دریمه فایده، د امام په تابعي کېدو کي ده

دا ده مشهورو اختلافي مسائلو څخه یوه مسئله ده. ثابتوونکي هم لري او منفي کوونکي هم. او تفصیل یې پراخ بحث غواړي، چي دغه یې ځای ندی، او سمه خبره هغه ده چي د اصولو، تواریخ او علل الرجال کتابونه و هغه ته لاربښونه کوي، هغه دا چي تابعي په نزد د اهل فن پر دوه قسمه دی : یو (تابعي) په اعتبار د رویت دی ، او بل (تابعي) په اعتبار د روایت دی ، د (امام صاحب په خصوص کي) دوهم قسم مختلف فیه دی اوداول قسم په خصوص کي د علم الرجال جمهور علمأ پرثبوتیت باندی تللي دي.

ابن حجر مکي شافعي رحمه الله فرمایي لکه څنګه چي ذهبي رحمه الله هم فرمایلي دي: ده رحمه الله انس بن مالک رحمه الله په وړکتوب کي لیدلی دی اوپه یوه روایت کي (چي دامام صاحب څخه سویدی وایي) : ماڅو ځلي (انس بن مالک رحمه الله) لیدلی دی ، هغه به ډېره په نیکریځو سره کوله. او د شیخ الاسلام ابن حجر په فتاوی کي راغلي دي: دی (رحمه الله) د اصحابو کرامو دیوې ټولی. سره ملاقي سوی دی، چي هغوی په کوفه

[1] بیهقي په «معرفة السنن و الآثار» کي راوړی دی.

كي هستوګنه کوله ، په همدغه لحاظ دی (رحمه الله) د تابعينو د طبقې څخه دی. او د ده (رحمه الله) د همعصر امامانو له جملې څخه يوه ته هم دغه مقام ندی ثابت سوی، لکه اوزاعي په شام کي ، حمادين په بصره کي ، ثوري په کوفه کي ، مالک رحمه الله په مدينه کي او ليث بن سعد رحمه الله په مصر کي ، ځکه خو دی (رحمه الله) دهغه لوړپوړ د تابعينو څخه دی چي د الله تعالی په دغه قول کي شامل دي : ﴿وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ﴾ التوبة. ١٠٠، الآية). او د مصنفينو ، هغه ډله چي د ده (رحمه الله) د مناقبوپه هکله تصنيفات لري او همدا رنګه نورو ويلي دي : چي ده (رحمه الله) دانس بن مالک رحمه الله نه بغير دنورو اصحابو کرامو څخه هم سمع کړېده ، چي دهغوی له جملې څخه ابوطفيل عامر بن واثلة – رضی الله عنه – متوفی سنة ١٠٢ ه[1]. دی، اويقيناً کله چي امام (رحمه الله) په کال ٩٦ ه . کي د خپل پلار سره و حج ته تللی وود ده ملاقات ورسره انکارناپذيره دی.

د هغوصحابه کرامو له جملې څخه چي امام ورسره ملاقي سوی دی يوهم سهل بن سعد متوفی سنة ٨٨ ه. اوچاپه مابعد کي (د هغه وفات) ښودلی دی. اوبل هم سائب بن خلاد متوفی سنة ٩١ دی ، اوبل هم سائب بن يزيد متوفی سنة ٩١ دی، اوبل هم له دغه جملې څخه عبدالله بن بُسرة متوفی سنة ٩٦ دی ، اوبل هم محمود بن ربيع متوفی سنة ٩٦ دی ، بغير له دغو نورهم يوشمېر مؤرخينو ياد کړيدي.

او داغه رنګه ابن حجر د بعضي وروستنيو محدثينو څخه حکايت کړی دی چي (لنډ) حاصل ئې دادی: څو کسانو د حديثو د امامانو څخه

[1]: او په «تقريب» (٤٦٤/١) کي د صحيح قول پر اساس ١١٠هـ. ښودل شوی دی.

په تېنګارسره ويلي دي چي ده (رحمه الله) د هيڅ يوه صحابي څخه هم شی نذی اورېدلی، او د انس بن مالک رضی الله عنه سره د ده ليدنه او د سن له مخي د اصحابو د زمانې نېول دادوه صحيح خبري دي چي هيڅ شک پکي نشته، دغه ډول په (خيرات کي) هم راغلي دي، اوقاري د قفّال په رد کي ويلي دي: په اتفاق سره ده معتبرو علماؤ د مجتهدينو امامانو په جمله کي دی هغه څوک دی چي مختص په تابعيت سره دی، او قسطلاني د بخاري په شرح کي د مذاهبو په بيان کي دی (امام) ډېر د تا بعينو له جملې څخه شمېرلی دی، اويافعي ويلي دي: چي ده د څلورو صحابه ؤ سره ملاقات کړيدی چي هغوی يو هم انس په بصره کي دی، عبدالله بن ابی اوفی په کوفة کي، سهل په مدينة کي او ابو طفيل په مکة کي، رضی الله عنهم.

اوقاری (ملاعلي قاري) په طبقات حنفية کي ويلي دي: يقيناً د ځينو اصحابو سره د ده ليدنه ثابته سوېده، اوپه روايت کي د ده د اصحابو څخه اختلاف دی خو معتمده خبره ئې ثبوت دی، لکه څنګه چي د امام د مسند په شرح کي په اتمه پاڼه کي بيان سويدي، (د اوجزالمسالک مؤلف وايي): زه وايم: همداډول د بخاري شارح عينی هم د ده روايت ثابت کړيدی، اوابن حجر ويلی دي: هر څه چي د ده ليدنه ده د انس رضی الله عنه سره اود ده ملاقات د يوې ډلي اصحابو سره په کوچنيوالي کي دا دواړه صحيح دي هيڅ شک پکي نشته، اوعيني د ده سماع د اصحابو څخه هم ثابته کړېده خودغه خبره شيخ قاسم حنفي ردکړېده، (په داسي رواياتو کي) قاعده د محدثينو داده چي راوي د اتصال مقدم دی پر راوی دارسال او انقطاع، دا ځکه چي د اتصال د راوي علم زيات دی نسبت وراوي ته د ارسال او انقطاع. نو د دغې قاعدې په اساس د عينی قول د

تائید ور دی. دا د ځانه سره یادولره ځکه چي دامهم دی . په لنډ ډول پای ته ورسېد .

اوعراقي ويلي دي : امام اعظم د تابعينو په کتارکي راغلی دی ، په يقين سره ده انس اونور اصحاب ﷺ ليدلي دي، لکه څنګه چي جزري په (رجال القراء) ، توريشتي په (تحفة المسترشد) کي ، صاحب د کشف الکشاف په سورة المؤمنين کي ، اوصاحب د مرآة الجنان په خپل کتاب کي. او بغيرله د غوڅخه نورومتبحروعلماؤهم ويلي دي، پس هرهغه څوک چي وايي چي دی تابعي ندی نودغه خويا د ده پر کمه څېړنه دلالت کوي او يا د ده پر زيات تعصب .

د الغرائب مؤلف ويلي دي: د امام تابعيت معتمد و ثقاتوثابت کړی دی، لکه دارقطني، ابن سعد ، خطيب، ذهبی، حافظ ابن حجر، ولی العراقي، سيوطي، قاري، أکرم سندهي، ابومشعر، حمزة، يافعي، جزري، توربشتي، ابن الجوزي، سراج صاحب د کشف الکشاف او نور.

امام الشيخ عبدالرشيد النعماني په خپله (ابن ماجه وعلم الحديث) نومي هندي رساله کي هم د امام (رحمه الله) تابعيت ثابت کړيدی[1].

څلرمه فايده، په علم الحديث کي دده لوړه مرتبه

و د غه فايدې ته خو د سره حاجت نه وو ځکه چي امام –رضی الله عنه– خو په اتفاق مجتهد دی بلکه د لويو مجتهدينو څخه دی چي په سلفو او خلفو کي له دغه څخه هيڅا انکار ندی کړی. او څوک تر هغه مجتهد جوړېدلای نسي ترڅو چي په قرآن کريم کي، په احاديثو شريفو کي، په

[1]: (ص: ۱۱۶ – ۱۱۷) او وګوره د علامه لکنوي «کتاب اقامة الحجة على ان الاکثار فی التعبد ليس ببدعة»، ص: ۸۳ – ۸۸ ، او د «اعلاء السنن» مقدمة ، ج: ۲ ، ص: ۴

آثاروکي، په تاریخ کي، په لغة کي او په قیاس کي پوره مهارت او پوهه ونه لري ، لکه څنګه چي د اصولو پخوانیو او وسنیو امامانو تصریح ور باندي کړېده. پس په حدیثو کي د امام صاحب د مخکښي (امامت) څخه انکار بېله پرتو (سفسطې) څخه بل څه ندي.

سره د دغه موږ دا ښه وګڼله چي په دې هکله د احادیثود اهل فن د تصریحاتو څخه یو لږڅه ولیکو: نوپه همدغه اړوند ابن المبارک ویلي دي: په الله قسم چي امام –رضی الله عنه–د علم په اخستلو کي ډېر شدید (ټینګ) وۀ، د حرامو څخه ډېر ګوښه وۀ، د خپل ښار د حق دود او دستور پیرو وۀ، چي د –رسول– صلی الله علیه وسلم– څخه ئې صحت نه وای موندلی د هغه (قول) اخیستنه یې جایز نه ګڼل، ډېر ټینګ د حدیث په ناسخ اومنسوخ پوهېدی، او همېشه به ئې د ثقاتو احادیث لټول ، او د رسول الله صلی الله تعالی علیه و سلم وروستنی کړنه به یې معلومول، اوپرکوم څه چي ئې د کوفې علماء د حق په اتباع کي لیدلي وه د هغه څخه ئې اخستنه کړېوه او هغه ئې د ځان دین ګرځولی وۀ، یوې ډلي په ناحقه پر ده باندي بد رد ویلي دي خو موږ د دغه بدګویانو له ویناؤ څخه چُپ پاته سوي یو او موږ د دوی د دغه کار له کبله د الله تعالی څخه بخښنه غواړو.

او مکي بن ابراهیم ویلي دي : ابوحنیفة –رضی الله عنه –اعلم د خپل زمان وو[1]، زه وایم : د عالم اصلي معنی دمخه تېره سوه هغه دا چي داهل حدیثوپه نزد عالم هغه څوک دی چي متون ئې سره د اسنادو پیاد وي . او خلیفه منصور و امام صاحب ته وویل: د چا څخه دي علم تر لاسه کړ؟ ده

[1]: وګوره د «تهذیب التهذیب» هامش، ج: ۱۰ ، ص: ۴۵۱

ورته وویل: عن اصحاب عمر عن عمر – رضی الله عنهم – و عن اصحاب علي و عن علي – رضی الله عنهم – و عن اصحاب ابن مسعود عن ابن مسعود – رضی الله عنهم – نو منصور ورته وویل: په تحقیق سره تا خپل ځان ته اعتبار پیداکړ[1]. دغه روایت سیوطي هم نقل کړی دی، خو دغه قول: «عن اصحاب عبدالله عن عبدالله» یې هم ورو سره اضافه کړی دی: او بیا وریسې وایي: «د ابن عباس په وخت کې ترده اعلم د ځمکې پر مخ نه وو»، او په آخر کې ورسره وایې: «تا د خپل ځان لپاره اعتبار وګاټه».

حافظ ابن حجر عسقلاني ویلي دي: احتیاط! له داسې توهم نه ځان وساته چې ګویا اباحنیفة بغیر له فقهي پر نورو علومو کامل تسلط نه درلود، هیڅکله داسې نه ده، بلکه په علوم شرعیة کې دتفسیر او حدیثو له جملې څخه، په وسیلوي علومو کې، ادب او نورو فنونو او د ځمکې په مقیاسونو کې داسې دریاب دی چې څوک یې مقابله نسي کولای او داسې امام دی چې څوک یې سیالي نسي کولای. اود ده د بعضي دښمنانو قول د ده په خصوص کې خلاف د واقعیت دی، چې د هغه اصلي منشاء حسد دی، او د دغه مدعا ښه ثبوت په خپل پیر کې پر نورو د ده مخکښې او لوړوالی دی، او د ده دښمنانو و ده ته د دروغو نسبتونه کړیدي.

او ابویوسف ویلی دي: د احادیثو په تفسیر کې ما ترده اعلم ندی لیدلی، او په صحیح حدیث کې ئې ترمازیات بصیرت درلود، په جامع ترمذي کې له ده رحمه الله څخه روایت دی چې وایي: ما تر جابر جعفي دروغجن او تر عطاء بن ابي رباح افضل ندی لیدلی. او بیهقي له ده څخه

---

[1]: تاریخ بغداد، (۳۳۴/۱۴)

روایت کوي وایي چي له ده څخه چا پوښتنه وکړه چي د سفیان ثوري څخه د احادیثو اخستل څنګه دي، ده رحمه الله ورته وویل: ور څخه نوشته ئې کړه ځکه چي دی ثقه دی. بغیر له احادیثو څخه د ابي اسحاق چي د جابر جعفي څخه یې روایت کوي.

او خطیب د سفیان بن عیینة څخه روایت کوی چي ده به ویل: اول هغه څوک چي زه ئې په کوفه کي و احادیثو ته کښېنولم هغه ابو حنیفة رحمه الله دی، (ابو حنیفة رحمه الله) به ویل: دغه د عمر بن دینار په احادیثو سره اعلم د خلکو دی. نو په همدغه سره د ده رحمه الله د مرتبې لوړوالی په احادیثو کي له ورایه جو تیږي، ځرنګه به د ده مرتبه په احادیثو کي نه وي لوړه حال دا چي له ده څخه د ثوري په هکله مشوره غوښتل کیږي او دی رحمه الله ابن عیینة و احادیثو ته کښېنوي، د حسن بن صالح څخه روایت دی چي وایي: په تحقیق سره ابا حنیفة رحمه الله د ناسخ او منسوخ په پوښتنه کي ډېر ټینګ او شدید ؤ، د اهل کوفه په احادیثو سره خبرؤ، د خلکو د حق دود او دستور ډېر ټینګ تابع وؤ، حافظ د هغه (احادیثو) ؤ چي ده ته د ده د ښار د اوسېدونکو څخه رسېدلي وه.

او یحی بن آدم ویلي دي: نعمان د خپل ښار احادیث ټول راجمع کړل، او هغه آخر ته یې په دقت سره وکتل کوم چي پر هغه باندي رسول الله صلی الله تعالی و سلم رحلت کړی دی، او ذهد دبعض امامانو څخه خطیب داسي روایت کوي او وایي: پر اهل اسلام باندي واجبه ده چي ابي حنیفة په لمانځه کي په دوعا سره یاد کړي په دې خاطر چي ده د هغوی لپاره فقه او سنت وساتل، او ویل یې: خلک په دغه کي حاسد او ناپوه وه، او ناپوه زما نزد په دوی کي نسبتاً ښه دی.

اومعمر ويلي دي : تر ابو حنيفة رحمه الله زياد ما هيڅوک ندی ليدلی چي نسبت و ده ته ي په فقه خبر وي ، او د قياس کولو دومره توان دي ولري، اوهم دي د ده څرندي د احاديثو بيان او تشريح په علمي ډول وکړي، او نه مي تر ده زيــ پر خپل ځان بېرېدونکی ليدلی دی چي د الله جلّ جلاله په دين کي يو شــمنه خبره داخله کړي؛ ياني د هري خبري په هکله يې ښه تحقيق کاوه شک او تردد يې ليري کاوه بيا يې په ديني امورو کي فيصله کوله بېرېدی ــي نګانه يو داسي فيصله و نکړم چي هغه ښه ثابته نه وي[١].

او مور ته عبدالله بن احمد بن ابراهيم الدورقي ويلي دي: ديحى بن معين څخه پوښتنه وسول او ما هم اورېدل چي يحيى بن معين ورته وويل: اباحنيفة ثقه وؤ، په فقهه او حديثو کي ډېر ريشتونی وؤ، د الله د دين په هکله د پوره امانت څښتن وؤ، د هيڅا څخه ما نه دي اورېدلي چي دی دي ضعيف و ګڼي، دغه شعبة به ده ته ليکل چي حديث ووايي او د احاديثو په ليکلو به يې امر ورته کاوه، او شعبة خو شعبة دی مطلب داچي په احاديثو کي د ډېر لوړ مقام او مرتبې خاوند دی[٢]. اوحمادبن زيد ويلي دي : مور عمربن دينارته راغلو ، دغه وخت ابو حنيفة رحمه الله هم راغی مور يې پرېښو دلو او پرده ئې مخ راواړاوه تر څو مور د ابو حنفة رحمه الله څخه غوښتنه و کړه چي هغه زمور سره هم خبري وکړي، ده ورته وويل چي له دوی سره خبري وکړه بيا هغه زمور سره خبري وکولې[٣]. داسرائيل بن يونس څخه روايت وايي : نعمان ښه عالم وؤ، د هر هغه حديث ډېر ښه حافظ وؤ چي په هغه کي به فقه وه، او د دا شاني حديثو به يې ډېره ښه

---

[١]: تصحيح و تشريح : شيخ الحديث الحاج حقاني صاحب مدّظله.

[٢]: طبقات الحنفية ، ج: ١ ، ص: ٢٩ ، تصحيح او مقابله د شيخ الحديث الحاج حقاني مدّظله.

[٣]: اخبار حنفية ، ج: ١ ، ص: ٨٠ ، تصحيح او مقابله د شيخ الحديث الحاج حقاني صاحب مدّظله.

پلټنه کوله، او په هغه کي به د موجودو فقهي مسائلو څخه ښه پو او خبر وو.

د ابي يوسف څخه روايت دى چي وايي: ماچي هركله د ده سره په كوم شي كي اختلاف كېدى او بيا مي په هغه كي فكر كېدى نو دا راته جوته سوېده چي د ده مذهب د آخرة لپاره سودمند او ساتونكي دى، او هر كله چي ما و هر حديث ته ميلان او فكر كړى دى، د صحيح حديث په اړوند دى تر ماپوه او خبير وو، اوويل ئې: كله چي به ئې د يوه قول (حكم) په هكله تصميم ونيوى نومابه دكوفې ده مشايخو څخه پلټنه وكړل چي كه كوم حديث يا اثرد ده د قول د تقويت لپاره پيدا كړم ډېر ځلي به ما دوه يا درې حديثه پيدا كړل او چي ده ته به مي راوړل نوده به د هغه په هكله ويل: داغير صحيح دى، يادا غير معروف دى نومابه ورته وويل: څنګه ته له دغه نه خبرسوې سره دهغه چي ستا د قول موافق هم دى، نوده به راته وويل: زه د كوفې د اوسېدنكو په علم سره عالم يم.

اوداعمش څخه د څومسائلو پوښتني وسوې نوده وه ابي حنيفة ته وويل: ته په دغه كي څه وايې؟ هغه جواب ورته وركړ، اعمش ورته وويل: له كوم ځايه تاته دا معلومه سول؟ امام صاحب ورته وويل: ستاله هغه احاديثو څخه چي مائې له تاڅخه روايت كړيدى. اوهغه ته ئې يوشمېر احاديث داسنادو سره وړاندي كړل، نواعمش ده لره وويل: ستا (د لوړ كمال د ښودلو لپاره) بس همدا كافي ده چي زما د سلو روځو احاديث ته په يو ساعت كي راته بيانوي، ما ته نه وه معلومه چي ته په دغو احاديثو سره عمل كوي يعني دغه احاديث تا د خپل ځان لپاره دستورالعمل كرځولي دي، اې دفقهاؤ ډلي! تاسو طبيبان ياست اوموږ پنساران، او اې سړيه! تا د دواړو څخه برخه وړېده.

اوپه یقین سره د ده د احادیثو څخه حفاظو ډېر مسانید را ایستلي دي چي له هغو څخه موږ ته ډېر رارسېدلي دي لکه څنګه چي زموږ د مشایخو په مسندونو کي ذکرسویدي . پای . اوابوالحسن دمشقي شافعي ، چي د نامتو حفاظو د ډلي څخه دی ، د امام صاحب ډېر احادیث ثابت کړي دي اوپرهغه باندي ئې په ((عقودالجمان)) کي ځانګړی باب ترلی دی . او سیوطي د حسن بن سلیما ن څخه حکایت کړی دی چي دی د (لاتقوم الساعة حتی یظهرالعلم) حدیث په تفسیرکي وایي چي: داعلم دابي حنیفة . اود ده تفسیردی دآثاروپه هکله ، او د ده په هکله د ابن المبارک څخه د لاندي ابیاتو حکایت سوی دی:

لقـد زان البلاد و من علیها امام المسلمین ابوحنیفة

ښکلي کړل ښارونه او څوک چي وربکې دي امام د مسلمینو چي دی ابو حنیفة

بـآثـار و فقه في حدیث کـآثـار رموز علی الصحیفة

په آثارو او په فقهه سره په اړوند د حدیثو لکه نښانې وي د رازونو پاس پر صحیفه

فما في المشرقین له نظیر ولا بـالمغربین و لا بالکـوفـه

او نشته په ختیځ کي د ده ساری اونه هم په لوېدیځ کي اونه هم پر کوفه

رأیت القامـعین له سـفـاهـاً خلاف الحق مع حجج ضعیفه

د ده بدګویان مي ولیدل له عقله لیري د حق په مقابل یې دلایل دي ډېرضعیفه

سیوطي هم د همدغه بیتونو یادونه کړېده، او دا د هغه اوږدې قصیدې یوځو بیته دي چي مؤرخینو د ابن المبارک څخه ذکر کړیدي ، موږ د لنډوني په خاطر نور پرېښودل.

او شعراني شافعي ویلي دي: په تحقیق سره پرما الله تعالی فضل او احسان وکی د ابی حنیفه د مسانیدو په مطالعه کولو سره ، چي د هغه له جملې نه درې نسخې دصحیحو نسخو څخه دي چي دحفاظو خطوط وربانديي سته . له همدغه څخه ماته جوته سول چي دی حدیث نه روایت کوي مگر دمختارو ، عادلو او ثقه تابعینو څخه ، هغه کسان چي د خیرالقرون څخه دي، لکه اسود، علقمة، عطاء، عکرمة، مجاهد، مکحول، حسن بصري او د هغوی ډله، ټول رواة هغه څوک دي چي د دوی او د رسول صلی الله علیه وسلم په مابین کي عادل ثقه او مختاره اشخاص موجود دي. او په هغوي کي هیڅ یو دروغجن او په دروغو متهم څوک نسته. او ژر ده چي دابن خلدون کلام به درته راسي چي ویلي دي: دی (امام صاحب) په علم حدیث کي دلویو مجتهدینو څخه دی ځکه خو د دوی (مجتهدینو) ترمابین د ده مذهب د پوره باور، اعتبار او اهمیت وړدي. پای.

او محمد بن حسین الموصلی په آخرکي د کتاب ضعفاء ذکر کړیدي چي یحیی بن معین ویلي دي: ما هیڅ څوک داسي ندی لیدلی چي پرو کیع دې دمخه وگڼم ، اوهغه د ابوحنیفة رحمه الله په رایه سره فتوی ورکوله، د هغه حدیث ئې ټوله پیادوله، اوپه یقین سره هغه د ابیحنیفة څخه ډېر حدیث اورېدلي دي، د هغه – رضی الله عنه – دا عادة وُ هر کله چي به وکوفې ته یو محدث داخل سو نو چي د هغه سره به کوم حدیث وه د هغه پلټنه ئې کول. په تحقیق سره موفق په خپل سند سره د عبدالعزیز بن

ابی زرمة څخه د ابی حنیفة د حدیثو د علم ذکر را ایستلی دی چي په هغه کي یې ویلي دي : هر کله چي به وکوفې ته یو محدث راغی نوابو حنیفة رحمه الله به و خپلو اصحابو ته وویل : تاسو وګورئ! آیا د ده سره د احادیثو داسي څه سته چي هغه دي زموږ سره نه وي، اوبیا به بل محدث و دوی ته راغی نو ده به بیا هم دغه ډول و خپلو اصحابو ته وویل.

او په «جامع اصول الأولیاء» کي د امام صاحب په وصا یاؤ کي، د ده وخپل زوی حماد ته، راغلي دي: چي په تحقیق سره ده دپنځوزرو داحادیثو له جملې څخه پنځه احادیث منتخب کړل، د هغه له جملې نه څلور هغه مشهوراحادیث دي چي له ده نه وروسته ابوداود منتخب کړیدي اوپنځم حدیث «المسلم من سلم المسلمون من لسانه ویده» دی، اوموفق ویلي دي : ده – رضی الله عنه – د څلوېښت زرو احادیث څخه آثارمنتخب کړیدي، اویحیی بن نصر ور څخه روایت کوي او وایي چي ما د ابو حنیفة څخه اورېدلي دي چي ویل ئې: زماسره د احادیثو صند وقونه دي ماله هغه څخه څه ندي راویستلي مګر هغه لږ څه چي نفع ورڅخه اخیستل کېږي، اوحسن بن زیاد ویلي دي : ابوحنیفة رحمه الله د څلورزرو احادیثو روایت کوي، له هغه جملې نه دوه زره د حماد څخه دي اودوه زره دده د نورو مشایخو څخه دي.

له ابویوسف څخه روایت دی: چي کله به یوه مسئله وارده سول نو امام به ویل: په دغه هکله ستاسو سره کوم اثر سته؟ که به له ده سره یا زموږ سره کوم اثر وؤ نو په هغه سره به یې اخیستنه کوله، او که به څو مخالف آثار په یوه مورد کي سره واقع سول نو په ډېرکي (اکثریت) سره به یې اخیستنه کوله (که به د ډېرکي د اصل رعایت متعذر سو) نو د هغوی

ترمنځ به يې مقايسه (قياس) کاوه[1]. خو که به په کوم مورد کي قياس ورته خوندور نسو ښکاره نو هلته به يې مسئله و استحسان ته پرېښودل[2].

وکيع ويلي دي: دا يو حقيقت دی چي په احاديثوکي د ابوحنيفة رحمه الله په شاني پرهېزګاري له بل چا څخه په وجود نه ده راغلې، اوموفق د امام بخاري د شيخ مکي بن ابراهيم البلخي څخه حکايت کړی دی چي دی و کوفې ته داخل سو او د اباحنيفة سره يوځای سو، نو د هغه څخه ئې حديث اوفقه ولوستل، ډېر روايت له ده څخه کوي، او زيات مينه او محبت ورسره لري ترداسي حده چي اسماعيل بن بشرويلي دي: موږ د مکي په مجلس کي ناست وو چي مکي وويل: حدثنا ابوحنيفة رحمه الله، يوه نابلده سړي ناري کړل: حدِّثنا عن ابن جريج و لاتُحدِّثنا عن ابی حنيفة (موږ ته د ابن جريج څخه حديث ووايه موږته د ابی حنيفة څخه حديث مه وايه) نومکي ورته وويل: موږ وبې عقلانوته حديث نه وايو، حرامه ده پرتاباندي چي ته به زماڅخه ليکل کوې، ولاړسه زما د مجلس څخه، ترهغه ئې حديث ونه وايه ترڅو چي دغه سړی ئې د مجلس څخه ولاړکړل سو، پس له هغه ئې وويل: حدثنا ابوحنيفة رحمه الله اوپردغه (حديث باندي) تېرسو، او په يوروايت کي داسي راغلي دي چي دغه سړي خپله خطاء ومنل اوتوبه ئې وکښل خوبيائې هم ورته د حديث ويلو څخه انکار وکړ. او ابن المبارک ويلي دي: غالب سو ابوحنيفة رحمه الله په حفظ سره، په فقه سره، په ساتنه سره او په ټينګه پرهېزګاري سره. د

---

[1]: مقدمه اعلاء السنن، ج: ۳، ص: ۴۸، من مناقب قاری، تصحيح و مقابله: شيخ الحديث الحاج حقانی صاحب.

[2]: استحسان چي قياس خفي هم ورته وايي: د يوه داسي حکم څخه تېرېدل دي چي ظاهراً د قياس له مخي کوم شرعي دليل د همدغه حکم غوښتونکی وي، په همدغه مورد کي و بل حکم ته البته د يو داسي قوي دليل په اساس کوم (چي د مجتهد په نزد) دغه دليل د همدغه حکم څخه د تېرېدولو غوښتونکی وي.

خلف بن ایوب څخه روایت دی چې وایي : زه د مختلفو علماؤ ومجالسو ته ورتلم او ډېرځله به مي داسي څه اورېدل چي ماته به ئې معنی نه وه معلومه نو زه به دغهِ غمجن او فکرجن کړم، خو کله چي به د اباحنیفة ومجلس ته راوګرځېدم اوهغه څه به مي ځینی وپوښتل چي ماته به نه وه معلوم، نوداسي تفسیر به ئې ماته راکړ چي د ده د تفسیر اوبیان څخه به مي په زړه کي نور پیداسو.

او د حفص بن غیاث څخه روایت دی چي وایي : مادابی حنیفة څخه د ده لیکني اوآثار اورېدلي دي ماترده د پاک زړه خاوند ندی لیدلی او نه مي د احکامو په باب کي ، چي صحیح اوفاسد بیانوي ، ترده اعلم لید لی دی. او د محمد بن سعدان څخه روایت دی چي وایي ما د یزید بن هارون څخه واورېدل، چي په دغه وخت کي د ده سره یحیی بن معین، علي بن المدیني، احمد بن حنبل، زهیربن حرب اویوه ډله ورسره وه چي یو فتوی غوښتونکي ورته راغی او د یو مسئلې پوښتنه ئې ورڅخه وکړه، یزید وهغه ته وویل: د علم و خاوندانو ته ولاړشه، نو وده ته علی بن المدیني وویل : آیاله تاسره د علم او د حدیث خاوندان ندي موجود؟ ده په جواب کي ورته وویل: د علم خاوندان د ابی حنیفة اصحاب دي ، او تاسو پنساران یاست.

پنځمه فایده، د اهل فن د معلوم اسلوب سره سم د ده رحمه الله په لږروایت کي د احادیثو ده

ابن حجرویلي دي: دا خبره مخکي تېره سول چي ده رحمه الله د څلورزره تابعی اوغیرتابعی شیوخو څخه اخستنه کړېده، له دغه جهته څخه ذهبی اونورو په ((طبقات الحفاظ)) کي ذکرکړېدی چي وایي: د محدثینو له ډلي څخه چي کوم چا داګمان کړی دی چي ګویا ده رحمه الله وحدیثوته لږ

توجه کړېده دا خبره یاد هغوی پرتساهل دلالت کوي او یاد هغوی پرحسد . ځکه چې څنګه به دغه رنګه استدلال پرهغه چا صدق ومومي چې دومره مسائل یې را ایستلي دي چې دکثرة په لحاظ د شمېرولو ندي ، پداسي حال کي چې دی اول هغه څوک دی چې پرمخصوص او معروفه طریقه ئې استخراج د دلائلو کړی دی. په دغه مهم امر سره د ده د زیات شغل په اساس ده په خارج کي (پر هغه مروجه طریقه) د احادیثو زیات اظهار و نکړ.

لکه همداسي چې ابابکر او عمر – رضی الله عنهما – د مسلمانانو په عامه مصالحومشغول ول له دوی څخه دومره روایات د احادیثو رابرسېره او ښکاره نسول لکه څومره چې له دوی نه د ټیټي طبقې څخه ظاهر سویدي حتی د صغاروصحابهؤ څخه – رضی الله عنهم – اوداغه رنګه امام مالک رحمه الله اوامام شافعی رحمه الله هم وکړه. د دوی څخه دومره روایات نسول ظاهر لکه څومره چې د هغه چا څخه ظاهر سول کوم چې د روایت لپاره فارغ وه لکه ابي زرعة او ابن معین، دا ځکه چې دوی د مسائلو په استخراج سره مشغول ول. بل خبره داده چې په کثرة کي د روایت بې له درایته لوی صفت نسته، بلکه د هغه په ذم کي ابن عبدالبر ځانګړی باب تړلی دی، او ابن شبرمة ویلي دي : لږروایت وکړه خو فقهه یعني پوهه حاصله کړه.

او دغه رنګه ده ابی حنیفة – رضی الله عنه – د اعذارو څخه (داحادیثو په لږروایت کي) یو هغه لامل دی چې د ده د قول څخه یې افاده کیږي، لکه چې وایي: سړي لره نه ښایي چې روایت په حدیث وکوي مګرنه هغه

حديث چي ده اوريدولو دروځي څخه ئې په يادكي ساتلى وي ترهغه روځي چي روايت ورڅخه كوي[1].
اوامام صاحب دچاڅخه روايت نه كاه مگر دهغه چاڅخه چي حديث ئې په يادكي ساتلى واى اوابن صلاح په خپله مقدمه نومي كتاب كي ويلى دي: په رواية كي دشدت دمذاهبوڅخه يو هغه مذهب دى چي وايي: اعتبارنسته (ورروايت ته) مگروهغه (روايت ته بياعتبارسته) چي راوي ئې دخپل حفظ اوياد څخه روايت وكوي، دغه روايت د مالك رحمه الله اوابي حنيفة رحمه الله څخه راغلى دى. مولف وايي: زه وايم: له دغه قبيله هغه سړى هم دى چي خپله يې د شيخ الحديث څخه د روايت بعضي الفاظ نه وي اورېدلي او هغه يې د هغه د مستملي[2] څخه اورېدلي وي امام

---

[1]: په همدغه اړوند شيخ محمد عبدالرشيد نعماني په «مكانة الامام في الحديث» كي دامام الطحاوي څخه روايت لري اوليكي:
«قال الطحاوي: حدثنا سليمان بن شعيب، حدثنا ابي، قال: أملى علينا أبويوسف. قال: قال أبوحنيفة: لاينبغي للرجل أن يُحدِّث من الحديث الا بماحفظه من يوم سمعه الى يوم يُحدِّثُ به. قلت: ولكن اكثرالناس على خلاف ذالك، ولهذاقلّت رواية ابي حنيفة لهذه العلة لا لعلة أخرى كما زعمها المتحاملون عليه». «مكانة الامام في الحديث» ص: ٧٣. ترجمه: «امام طحاوي وايي: موږ ته روايت كړى دى سليمان بن شعيب، هغه له پلار څخه روايت كوي او وايي: موږ ته ابويوسف د احاديثو د تدريس په وخت ووېل: ابوحنيفة ويلي دي: يوچا لره دا نه ښايي چي د حديث روايت دي وكوي مگر هغه وخت (بيا ښايي) چي د اورېدلو له روځي څخه يې په ياد وي تر هغه روځي پوري چي روايت ورڅخه كوي. (امام طحاوي وايي) زه وايم: د ډېرو خلكو رأيه او عمل د دغه پر خلاف دي، دا وجهه ده چي د ابيحنيفة څخه روايت لږ راغلى دى همدغه يې لامل دى بل علت نلري لكه بهتان ويونكو چي گمان كړى دى». مترجم عفى عنه.

[2]: مستملي: د سابقه محدثينو په اصطلاح كي مملي هغه چاته ويل كيږي چي و طلابو ته د حديثو املاء وايي په بل عبارت شيخ (الحديث) هم ورته ويل كيږي، او مستملي هغه څوک دى چي د مملي الفاظ ټول حاضر مجلس ته په لوړ اواز رسوي، دا په هغه صورت كي چي د شيخ اواز ضعيف وي يا د احاديثو د درس مجلس دومره لوى وي

صاحب د دغه سرې د روایت دمنلو څخه هم انکارکوي لکه په «فتح المغیث» کې چې وربانديې پراخ بحث سوی دی او محدثینو پدغه هکله زیاته پراخې او اسانې کړېده.

او ابن خلدون ویلې دي[1]: په تحقیق سره بعضې متعصبینو ژبې اوږدې کړیدې وه دې ته چې له دوی څخه هغه څوک چې په علم حدیث کې لږ پوهه ولرې ځکه خو به ئې روایت هم کم وي، خو د لویو امامانو په شان کې ودغه اعتقاد ته هیڅ لیاره نسته، او د دوی د خبرې تر رد وروسته ئې ویلې دي : هرڅه چې امام ابو حنیفة رحمه الله ؤ د هغه روایت لږ ؤ داځکه چې ده د روایت په شروطو او د هغه په انتقال کې تشدد (سختې) کوله، او کله چې به د یو یقیني روایت سره کوم شخصې فعل معارض سو هغه به ئې ضعیفه ګاڼه[2]، په همدغه اساس د ده روایت لږ ؤ ځکه خو ئې احادیث هم لږ وه، دا په دې خاطر نه وؤ چې ګویا ده عمداً او قصداً د معتمد حدیث روایت پرېښودي، له دغه نه دی بري او بېزاره وؤ.

چې د شیخ اواز و ټول مجلس ته نه رسیږي نو مستملی پر لوړ ځای قرار لري یا په داسې حال کې چې ولاړ وي د شیخ الفاظ و ټول مجلس ته رسوي. مترجم عفی عنه.

[1]: مقدمه د ابن خلدون.

[2]: د پوره وضاحت لپاره بایدوویل سي چې د امام صاحب د اصولو څخه یو دا اصل ؤ چې راوي باید د خپل خبر په خلاف عمل نه وي کړی، لکه په «الامام ابوحنیفة وعلم الحدیث» نومې کتاب کې چې وایي : «ومن أصوله أن لا یعمل الراوي بخلاف خبره کحدیث أبي هریرة في غسل الإناء من ولوغ الکلب سبعا فإنه مخالف لفتیا أبي هریرة فترک أبو حنیفة رحمه الله العمل به لتلک العلة» ترجمه: «او د ده د اصولو څخه دادی چې راوي به د خپل روایت په خلاف عمل نه وي کړی لکه د ابوهریر. هغه روایت چې د سپي د څټلو څخه لوښی اووه ځلې پرېولل کیږي: مګر د ابوهریرة خپله فتوی له دغه څخه مخالفه ده (ابوهریرة پر درې واره پرېولو فتوی ورکړېده)، د دغه لامل له مخې ابوحنیفة په دغه روایت سره (د حکم د استنباط لپاره) عمل پرېښود. مترجم عفی عنه

د محدثينو په منځ کي د ده د مذهب اعتبار لوی دليل پر دغه مطلب دی چي په علم الحديث کي دی دلويو مجتهدينو څخه دی، د ده مذهب ته دوی (محدثين) ډېر لوی اعتبار ورکوي، حطماً په هره مسئله کي دوی د ده مذهب د رد او قبول لپاره بيانوي. زه وايم: صحي خبره، چي له هغه اوښتل او وتل نسته، داده: چي د مشايخو يوه ډله د مبارک عليه الصلاة والسلام د احاديثو په روايت کي پر هغه مشهور طرز او طريقه باندي ډېر زيات احتياط کاره وه، يعنی د حديث نسبت يې ورسول عليه السلام ته له دې وېري نه کاوه چي نه ګانه په هغه حديث کي به يو وهم وی، په دغه صورت کي به و رسول عليه السلام ته د هغه قول په نسبت سره چي له عليه الصلاة و السلام څخه پوره ثابت نه وي د هغه صلی الله تعالی عليه وسلم د قول په وعيد کي راسي[1]، څکه خو حضرت عمر – رضی الله عنه – هم په خپل عصر کي د ډېر روايت څخه په شدت منع کول[2].

ابوهريرة ﷺ فرمايي: کله چي عمر ﷺ خليفه سو وئې فرمايل: درسول الله ﷺ څخه لږ روايت کوئ مګر په هغه ځای کي (روايت کوي) چي عمل په کيږي. او ابراهيم ويلی دي : عمر ﷺ درونفروته د حبس سزا ورکړل؛ ابن مسعود، ابا الدرداء او ابامسعود انصاري ته، ورته وئې ويل: په يقين سره تاسو درسول الله صلی الله عليه وسلم څخه د احاديثو ډېر روايت کوئ، ابوسلمة وايي: ما ابی هريرة ته وويل: آيا تا د عمر ﷺ په زمانه کي داسي احاديث بيانول؟ په جواب کي ئې راته وويل: که ما د اسي احاديث د عمر –رضي الله عنه– په زمانه کي بيان کړيوای لکه اوس

---

[1]: د وعيد څخه مراد هغه متواتر حديث دی چي وايي: «من كذب عليّ متعمداً فليتبوأ مقعده من النار». مترجم عفي عنه.

[2]: تصحيح: شيخ الحديث الحاج حقاني صاحب مدّ ظله

چې ئې تاسو ته بيانوم نوزه به ئې په خپله دُره وهلی وای. او صديق اكبر-
رضی الله عنه – په خطبه كې وفرمايل: په تحقيق سره تاسو يود بله
احاديث سره بيانوئ او بيا په هغه كې يو له بله اختلا ف هم سره كوئ،
تر تاسو وروسته خلك به شديد اختلاف سره وكې، ځكه نو تاسو احاديث
مه وايا ست. اه. ملخصاً

او عمر – رضی الله عنه – وقرظة بن كعب ته، كله چې يې وعراق ته
استوی، داسې وصيت وكړ: د رسو الله صلی الله عليه وسلم څخه لږ روايت
كوئ. عائشة – رضی الله عنها – فرمايي: زما پلار د رسول الله صلی الله
عليه وسلم پنځه سوه احاديث جمع كړيوه، نو يوه شپه ډېر لټ پرلټ سره
واوښتې، دا مباركه وايي: زما فكر په خراب سو، نو ورته ومې ويل: آيا
داته سره اوړې را اوړې د كوم درد څخه دی او كه كوم خبر درته رسېدلی
دی؟ نو كله چې سهار سو (راته) وئې ويل: ای زما لورې! راوړه هغه
احاديث چې ستا سره دي! نو ماهغه وركړه، بيائې داورغو ښتنه وكړه
او هغه ئې وسوځول، ماورته وويل : ولې دې وسوځول؟ (راته) وه ئې
ويل: زه وېرېدلم پردې چې زه به مړشم او دا به زما سره وی، نو په دې كې
به داسې احاديث موجود وې چې ما د يو باورې سړې څخه نقل كړې وې
او ما پر هغه اعتماد كړی وې، ممكن د غه احاديث به داسې نه وې لكه ما
ته چې يې روايت كړی وې په دغه صورت كې به زه د دغه احاديثو ناقل
جوړ سم، دا ناسمه او غير صحيح خبره ده.

او ته په دې ښه پوهېږې چې د حضرت صديق – رضی الله عنه – راويا ن
له اصحابو كرامو څخه بغير بل څوك نه وه، نو څنګه به وی له هغوی نه
وروسته دور. او دارمي د صالح الدهان څخه روايت كوې چې وايي: ما د
جابر بن زيد څخه هيڅكله ندي اورېدلي چې وه وايي «قال رسول الله

صلی الله علیه وسلم» یو خو د تعظیم په اساس اوبل د دې وېرې له مخې چې د علیه الصلاة و السلام په هکله خلاف ور څخه ونه ویل سي، اوذهبي د ابی عمر الشیباني څخه حکایت کوي چې ویل ئې: زه ده ابن مسعود ﷺ سره یو کال کښېنستلم، (په دغه یوه کال کي ئې) ندي ویلي چي «قال رسول الله صلی الله علیه وسلم» کله چې به ئې وویل: «قال رسول الله صلی الله علیه وسلم» رېږدې دل به ورته پېښ سول، نو ویل به ئې: دې ته ورته، په مثال د دغه او یانژدې و دغه ته.

او په «الطبقات» د ابن سعد کي د عمربن میمون څخه روایت دی چي ویلي یې: د ابن مسعود سره یو کال کښېنستلم ماله ده څخه ندي اورېدلي چي د حدیث په روایت کي دي وواییي: «عن رسول الله صلی الله علیه وسلم» اونه ئې داسي ویل چي: «قال رسوال الله صلی الله علیه وسلم» مګرپه یوه روځ کي چي د یوه حدیث څخه ئې خبري کولي نوپرژبه ئې داسي جاري سول: «قال رسوال الله صلی الله علیه وسلم» نو پرېشاني دومره وربانده غالبه سول ماورته کتل چي پرتندي ئې خولې کښته راماتي سولي، وريسي وئې ویل: انشاءالله یا به زیات تردغه، یابه قریب ودغه ته اویا به کم تردغه وه، سره دهغه چي رسول الله صلی الله علیه وسلم د ده د روایت د صدق په هکله خبرورکړی دی اوفرمایلي ئې دي: «هغه څه چي ابن مسعود تاسو ته وايي ریشتیا ئې وګڼئ[1]».

او دارمي د انس ﷺ څخه روایت کوي چي ویلی دي: که چیري زه پردې نه وېرېدلای چي زه خطاوزم نوما به تاسو ته په هغه شیانوسره حدیث ویلی وای چي ما د رسوال لله صلی علیه وسلم څخه اورېدلي دي،

[1]: ماحدثکم ابن مسعود فصدّقوا. مسند احمد (۲۳۲۶۸) (۵/۳۸۵ و ۴۰۲)، ترمذي (۳۸۰۷).

يا رسول الله صلى الله عليه وسلم فرمايلي دي، او زما وېره له دې وجهي ده چي ما د ده مبارک څخه واورېدل چي فرمايل يې: «من كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعده من النار» ترجمه: «څوک چي زما په هکله په قصد سره دروغ و وايي نو خپل ځای ناستی دي په اور کي اماده کړي».
په «الطبقات» د ابن سعد کي صهيب بن سنان ويلي دي: راسئ چي زموږ د غزاګانو حديث درته ووايم او دا چي زه به ووايم: «قال رسول الله صلى الله عليه وسلم» نو داسي به نه ووايم.

او په دارمي کي د عاصم څخ روايت دی چي وايي: ما د شعبي څخه د حديث پوښتنه وکړه ، نو حديث ئې راته ووايه ، خو ماورته وويل : دا حديث لوړ وه نبي صلى الله عليه وسلم ته رسيږي؟ په جواب کي ئې راته وويل: يا، ترنبي صلى الله عليه وسلم کښته زموږ لپاره ښه دی، که چيري زيادت يا نقصان پکي موجودوي نو هغه به پرهغه چاوي چي کښته ترنبي صلى الله عليه وسلم دی. او د ابراهيم څخه روايت دی چي وايي : رسول الله صلى الله عليه وسلم د «محاقلې[1]» او «مزابنې[2]» څخه منع کړېده. نو يو

---

[1]: الف: والمحاقلة مُختَلف فيها. . . . قيل: هي بَيع الطعام في سُنْبله بالبُرّ. النهاية في غريب الاثر. ترجمه: د محاقلې په تعريف کي اختلاف راغلی دی. (په دغه هکله) يو قول داسي وايي: محاقلة هغه سودا ته ويل کيږي چي پاک غنم په هغه غنمو خرڅ کړي چي لا په وږو کي وي. ب: وَالمُحَاقَلَةُ وَهُوَ بَيْعُ الحِنطَةِ فِي سُنْبُلِهَا بِحِنطَةٍ مِثْلِ كَيلِهَا خَرصًا. الفتاوى الهندية، الفصل التاسع في بيع الاشياء المتصلة. ترجمه: محاقله هغه سودا ته ويل کيږي چي پاک سوي غنم په هغه غنمو سره خرڅ کړي چي لا په وږو کي وي د اټکل له مخي په برابره پيمانه سره. مترجم عفى عنه.

[2]: الف: قد تكرر ذكر المُزَابنة في الحديث وهي بيعُ الرُّطَبِ في رُؤُس النَّخل بالتَّمر. النهاية لابن اثير. ترجمه: په يقين سره د مزابنه ذکر په احاديثو کي مکرراً راغلی دی، مزابنه هغه سودا ته وايي چي په درختو پوري لنده خرما د شکېدلي وچي خرما په مقابل کي سره خرڅه کړي. ب: المُزَابَنَةِ وَهُوَ بَيْعُ التَّمرِ عَلَى النَّخلِ بِتَمْرٍ مَجذُوذٍ مِثْلَ كَيلِ مَا عَلَى النَّخلِ مِنَ التَّمرِ حَزرًا وَظَنًّا. الفتاوى الهندية. الفصل التاسع في بيع الاشياء المتصلة. ترجمه:

چاورته وویل : آیا تا د رسول الله صلی علیه وسلم څخه بغیرله دغه بل حدیث هم پیاد کړی دی ، ده ورته وویل : هو ! ولیکن زما خوښه داده چي وایم: قال عبدالله، قال علقمة. د دغه بیان په هکله، له دې نه ماسوی نورهم ډیر آثار سته، د «تذکرة الامام الأعظم» نومي کتاب مؤلف یې ذکر کړی دی خو موږئې د اختصار په خاطرپرېږدو.

څرنگه چي امام اعظم د نخعي په شاني د لویو تابعینو شاگردؤ او د حضرت عمر او ابن مسعود رضي الله عنهما د پیروانو څخه وؤ او هغوی دواړه د ده د اسنادو مرجع وه نو دا د امکانه لري خبره وه چي د هغوی پراثارو دې په دغه موردکي پل نه وای ایښی، ځکه خوئې مرفوع صریح روایت ډېر نه کاوه. او د امام شافعي رحمه الله څخه د حدیث په هکله پوښتنه وسوه ، د جواب ورکي چي حاصل ئې په داسي ډول دی: په تحقیق سره د اهل فن په نزد هغه روایات چي صحیح دي بلکل لږ دي ترداسي حده چي د حضرت ابوبکرصدیق څخه تراوولس حدیثه زیات ندي روایت سوي او د حضرت عمر رضي الله عنه څخه په ټول عمرکي سره د هغه چي زمانه یې اوږده هم وه تر پنځوس حدیثه زیات ندي روایت سوي . لدې ټولو څخه معلومه سوه چي امام صاحب عادتاً د پرهېزگاری له مخې په روایت کي زیات والی نه کاوه ، نه دا چي په احادیثو سره یې معرفت نه وؤ حاصل. لکه بعضي جاهل مخادعینو (فریب کارانو) چي ژبې غزولې دي اووایې څنگه اوڅنگه دی. امام رضي الله عنه د کوفې په احادیثو سره ښه تراعالم ؤ لکه څنگه چي فحول په هغه سره اقرار کړیدی ، اوپه هغه وخت کي کوفه دعلم

مزابنه هغه سودا ته وایي چي د درختو پر سرو باندي لنده خرما په وچه شکېدلې خرما سره خرڅه کړي په برابره پیمانه سره د اټکل او گمان په اساس. مترجم عفی عنه.

مرکزؤ، اوهرکله چي به وکوفې ته یومحدث راغی نو ده ﷺ به خپل اصحاب ورولېږل چي د هغه څخه د هغه د احادیثو خبرواخلي.

شپږمه فایده. په اجمال سره پر ده باندي د اعتراضونو په ردکي ده

پرامام صاحب باندي د واردسوو انتقاداتو د جوابو تفصیل دلته ممکن نه دی، صرف دومره ته باید وپوهېږه چي ډېرو خلکو، که پخواني دي که اوسني، د امام الأئمة په بدګويي کي ئې ډېرزیاتی کړیدی، اوپه دغه کي ترحد تېر سویدي، اوپر ده رحمه الله ئې په هغه امورو کي چي دی ورڅخه پاک اوبري دی ډېر بد ویلي. یعنی افتراءات ئې ورباندي کړيدي، اوداد ده رحمه الله د زیاتو دښمنانو له وجهي څه دی چي ئې د ده په زمانه کي اویا ئې د ده ترعصروروسته ژوند کاوه، او ژرده چي تاته به دا خبره بلکل جوته سي، د ده هغه دښمنان چي د ده رحمه الله په هکله ئې و ډېرو خلکوته غلط احوالونه ور رسولي دي، بناءاً هغوی بیا د ده په بدګويي کي نسبتاً معذوروه، خو کله چي هغوی ته بیا صحیح احوال رسېدلی دی نو د خپله قوله بیرته ګرځېدلي دي، لکه څنګه چي د مخه د اوزاعي په هکله پوره بیان وسو، کله چي ده وویل: «زه په ښکاره پرغلطه وم، د دغه سړي سره لازم او سه په یقین سره دی پر خلاف د هغه دی کوم چي د ده په هکله ماته رسېدلي وه.».

(د امام صلحب د پاکي او برئت په هکله) ابن عبدالبر مالکي ویلی دي: ابوحنیفة رحمه الله هغه څوک وو چي حسدورسره کېده او ده ته هغه څه منسوبېدل چي په ده کي نه وه او د ده په شان کي داسي دروغ جوړ سول چي د ده سره هیڅ لایق نه وه، یو ځلي وکیع ورسره مخامخ سو، ده ورته وویل: له کومه ځایه راغلې؟ هغه ورته وویل: د شریک څخه، نو ده داسي انشاء د شعر وکړه او ویې ویل:

ان يحسدوني فاني غير لائمهم + قبلي من الناس أهل الفضل قد حُسِدُوا
ولو که دوی زما سره حاسد دي زه دوی ګرم نه ګڼمه - له ما نه وړاندي هم خاوندان د فضيلت په محسودو کي حساب سول.

فدام لي ولهم مابي ومابهم + ومات أكثرُنا غيظاً بما يجدوا
نو دي تلپاته وي ما ته او و دوی ته، کوم چي زما دي او د دوی دي. او ډېر زموږ له جملې نه د خپل حسد په اور کباب سول.

(په همدې ارتباط) وکيع ويلي دي: زه ګمان کوم چي ده ته د شريک څخه څه شی رسېدلی وو.

او داغه رنګه بيا هم ابن عبدالبر ويلي دي[1]: هغه کسانو چي د ابي حنيفة څخه ئې روايت کړيدی او دی ئې ثقه بللی. او د ده صفت ئې کړی دی ډېر دي نسبت وهغو ته چي په ده کي ئې خبري کړي دي. او د اهل حديث د ډلي څخه چي چاپرده عيب ويلی دی هغوی د ده اغراق او زيات شغل په قياس او رأيه کي عيب بللی دی، او دا مخکي تېره سوه چي په رأيه او په قياس کي اغراق عيب ندی. داسي ويل سويدي: په پخوا کي به د يو چا پر هوښياري باندي استدلال په دې سره وۇ چي د هغه په اړوند به د خلکو متضاد رأيي او فکرونه ول، آيا ته نه ګورې چي د علي -کرم الله وجهه- په خصوص کي دوه ډلي په هلاکت ورې سېدلې: يوه ډله هغه زيات خوښوونکي د ده، او بله ډله هغه د ده سرسخته معاندين دي.

عيسی بن يونس ويلي دي: د هيڅ چا قول چي د ده په شان کي ئې بد ويلي دي هغه رشتيا مه بولئ، په يقين سره قسم په الله ما ترده ښه سړی ندی ليدلی او نه مي ترده فقيه ليدلی دی. او د اعمش څخه د يو مسئلې

[1]: جامع بيان العلم، ج: ٢، ص: ١٤٩

پوښتنه وسول ده ورته وويل: د دې جواب نعمان ښه ويلای سي. يحي بن آدم ويل: تاسو په دغو کسانو کي څه وایاست چي په ابو حنیفة رحمه الله کي لوېږي ؟ (اوبیائې) وویل: په تحقیق سره ده په داسي علم سره ودوی ته راتګ وکړ چي په (یو څه ئې) پوهیږي او په (یو څه ئې) نه پوهېږي، ځکه خو دوی حسد ورسره وکړ.

او ابن المبارک ویلي دي : ما حسن بن عمارة ولیدي په داسي حال کي چي د ده (د آس) ملونه ئې نیولي وه ویل ئې : قسم په الله جلّ جلاله که ما هیڅ څوک داسي لیدلی ندی چي تاغوندي په فقهه کي دومره رسا خبري وکوي او نه مي ترتا صابر لیدلی دي او نه مي ترتا حاضر جوابه لیدلی دی، او په یقین سره ته بادارد هغه چا یې چي په فقهه کي خبري کوي په خپل وقت کي مقابل نلرې، او په تا کي هیڅ څوک خبري نه کوي مګرد حسد له مخي. او شعبة ویلي دي : قسم په الله چي ښه پوهې یې وه او ښه حفظ ئې وُ، تر داسي حده چي په هغه ځای کي ئې لا بد ورباندي وویل چي دی تر هغوی ښه ترا په عالم او پوه وُ، او قسم په خدای چي ژر به د الله حضورته ورسي، او أسد بن حکیم ویلي دي : په ده کي څوک نه لوېږي مګر جاهل او مبتدع، او ابو سلیمان ویلی دي : ترعجبو عجبه دا ده چي د ده د کلامه څخه هغه څوک ګرځي چي په علم کي پرده غښتلی ندی.

او حافظ أبو عمر بن عبد البر ویلي دي : اهل فقه وهغه چا ته نظر نکوي چي پر ده یې عیب ویلی دی، او نه هغه بد چي وده ته منسوب سوی دي رشتیا بولي. او یحیی بن معین ویلي دي : زموږ ملګري د ابي حنیفة او د هغه د ملګرو په باب ډېر افراط کوي، نو د ته یوچا وویل: آیا هغه خلاف د حقیقت وایه؟ ده ورته وویل: دی تر دغه ډېر هوښیار وُ.

او د عبد الوهاب بن علی بن عبد الکافی السبکی أبو نصر الشافعی متوفی سنة: ٧٧١ هجری قمري قاضی القضاه، مؤرخ او څېړونکی په «طبقات التاج السبکي» کي راغلي دي: احتياط! له هغه تولونه احتياط! چي د دوی (د اصول الحديث) له قاعدې نه ته وفهموي چي وايي: «جرح مقدمه ده پرتعديل باندي په مطلق ډول سره» بلکه حق دادی چي د چا چي عدالت او امامت تثبيت سوی وي ثناګويان او تزکيه کونکي ئې ډيروي او جارحين (بدګويان) ئې کم وي او هلته بياهم د مذهبي تعصب او داسي نور لاملونو له مخي د ده د جرحي لپاره قرائن موجود وي، و دغه جرحي ته نه کتل کيږي.

(د لږ څه نور وضاحت لپاره بايد وويل سي چي د اصول الحديث د پوهانو په نظر يو قاعده داده لکه څنګ چي پورته وويل سوه چي د هغه چا په شان کي چي امامت او عدالت ئې تثبيت سوی وي جرحه نه قبليږي او بله قاعده داده څوک چي عادل نه وي او يا د جرحي په اسبابو پوه نه وي د هغه شخه هم جرحه نه قبليږي، لکه امام نووي چي د مسلم په شرح کي داسي وضاحت ورکړی دی:

«ثُمَّ عَلَى الْجَارِحِ تَقْوَى اللهِ تَعَالَى فِي ذَلِكَ . وَالتَّثَبُّتُ فِيهِ . وَالْحَذَرُ مِنَ التَّسَاهُلِ بِجَرْحِ سَلِيمٍ مِنَ الْجَرْحِ . أَوْ بِنَقْصِ مَنْ لَمْ يَظْهَرْ نَقْصُهُ ؛ فَإِنَّ مَفْسَدَةَ الْجَرْحِ عَظِيمَةٌ ؛ فَإِنَّهَا غِيبَةٌ مُؤَبَّدَةٌ مُبْطِلَةٌ لِأَحَادِيثِهِ . مُسْقِطَةٌ لِسُنَّةٍ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَرَادَّةٌ لِحُكْمٍ مِنْ أَحْكَامِ الدِّينِ . ثُمَّ إِنَّمَا يَجُوزُ الْجَرْحُ لِعَارِفٍ بِهِ . مَقْبُولِ الْقَوْلِ فِيهِ . أَمَّا إِذَا لَمْ يَكُنِ الْجَارِحُ مِنْ أَهْلِ الْمَعْرِفَةِ . أَوْ لَمْ يَكُنْ مِمَّنْ يُقْبَلُ قَوْلُهُ فِيهِ ؛ فَلَا يَجُوزُ لَهُ الْكَلَامُ فِي أَحَدٍ ؛ فَإِنْ تَكَلَّمَ كَانَ كَلَامُهُ غِيبَةً مُحَرَّمَةً . كَذَا ذَكَرَهُ الْقَاضِي عِيَاضٌ رَحِمَهُ اللهُ وَهُوَ ظَاهِرٌ. ج: ١ . ص: ٦٢»

ترجمه: «پر جارح لازمه ده چي په جرحه کی به د الله جلّ شانه څخه په ویره کي وي او په جرحه کي به ثابت قدمه وي یعني د کامل معلومات وروسته به جرحه واردوي، پرهیز به کوي د آسان ګڼلو څخه د جرحي د هغه چا چي هغه د جرحي څخه سالم وي او د ناقص بوللو څخه د هغه چا چي د هغه نقصان نه وي ښکاره، د جرحي مفسده لویه ده دا تل پاته کېدونکی غیبت دی او د مجروح د حدیثو باطلول دي د نبي علیه الصلوة و السلام د سنتو ساقطول دي او د دین د احکامو څخه د یو حکم ردول دي. او بیا جرحه هغه چا ته روا ده چه هغه په جرحه پوهیږي او د ده قول په جرحه کي قبول وي. که د جارح علم کم وؤ او قول یې په جرحه کي نه قبلېدی نو هغه ته د هیچا په باره کي خبري کول روانه دي. که دی خبري وکړي د ده خبري حرام غیبة دی. په پورته ډول قاضی عیاض رحمه الله تعالی بیان کړی دی»[1].

او د عدالت مثال داسي دی لکه مخکي چي د حضرت علي – کرم الله وجهه. په شان کي وویل سوه چي دده په خصوص کي د مبغضینو افراط د حسد او عناد له مخي دی، نه د ده عدالت له مخي.

او د جرحي په اسبابو د نه پوهېدولو مثال داسي دی لکه چي د امام بخاري په قول ده نه پوهی. له مخي پرده دا اعتراض وارد سو چي ګویا دی وایي چي، العیاذبالله، قرآن مخلوق دي لکه شیخ الاسلام ابن تیمیه – رحمه الله. چي په مجموعة الفتاوی کي ویلي دي : «فخفي تفریق البخاري وتمییزه علی جماعة من أهل السنة والحدیث. ولم یفهم بعضهم مراده» ترجمه: «د بخاري د (قول) جلا والی او تمیز پر یوه ډله د

---

[1]: ژباړه: شیخ الحدیث الحاج حقاني صاحب مدّظله.

اهل سنت او اهل حدیث پټ سو، او بعضي د هغوی د ده په مراد وه نه پوهېدل.» څرنګه چي د امام بخاري - رح - په قول د نه پوهېدو له امله دغه جرحه وارده سوېده ځکه خو قابل د منلو نه ده ولو که د اهل حدیث د لویو امامانو له پلوه هم وارده سوېده). مترجم عفی عنه.

د «طبقات التاج السبکي» مؤلف د اوږده بحث نه پس وایي: په تحقیق سره موږ تاته د روښوول چي د جارح جرحه، که څه هم ئې تشریح ورکړې وي، د هغه چا په حق کي نه قبلیږي چي طاعات ئې پر معصیت غالب وي، ثناګویان ئې پر بدګویانو او تزکیه کوونکي ئې پر جارحینو ډېروي، هغه چي هلته داسي قرینه هم موجوده وي چي د هغه پر مثل عقل شاهدي ورکوي چي یاخومذهبي تعصب واقع دی، اویا کوم دنیوی رقابت موجوددی، لکه د همزولانو او سیالانو او ترمنځ چي هم داسي وي، نو په دغه وخت کي ده چي د ابی حنیفة ﷺ په شان کي د ثوري اونورو خبروته نه کتل کیږي، د مالک رحمه الله په شان کي د ابن ابي ذئب اونورو وخبروته نه کتل کیږي، د شافعي رحمه الله په شان کي د ابن معین وخبروته نه کتل کیږي او(د امام بخاري د شیخ) احمد بن صالح په شان کي د نسائي وخبروته نه کتل کیږي اوهم داسي نور. وروسته وایي: که چیري موږ په مطلق ډول جرحه مقدمه وبولو نوزموږ لپاره به یوهم د امامانو څخه سالم نسي پاته، ځکه چي هیڅ داسي یوامام نسته چي په هغه کي دي بدګویانو بد نه وي ویلي او هلاکېدونکي پکي هلاک سوي نه وي.

ابن عبدالبر ویلي دي: دایو داسي فصل دی چي ډېرپکي غلط سوي دي، اوډیري جاهلي فرقې پکي ګمراه سوي دي او نه پوهیږي چي په دغه کار کي د دوی لپاره څومره (ګناه) سته، بیا ئې وروسته ویلي دي: پردې خبره دلیل، دهغه چا په خصوص کي چي خلکو د امام په صفت منلی وي د

بدویونکو بدویل نه منل کیږي، دادي: په یقین سره د سلفو د ډلي نه ډېرځلي دغضب په حال کی د ځینو خبري دځینوپه شان کي وړاندي سویدي. له هغه جملې نه هغه هم دي چي پرحسد حمل سویدي ، اود اصحابه کرامو، تابعینو اوتبع تابعینو - رضوان الله تعالی علیهم اجمعین - کوم چي سره سیالان او همعصره وه د بعضو اقوال د بعضو نورو په باره په ډېره غټه پیمانه ذکر کړیدي، پر دغه اقوالو نه علماؤ اعتماد او باور کړی دی او نه يې هم ورته توجه کړېده ولي چي دوی هم بشر دی کله په غضب او کله بیا خوښ وي.

هرڅوک که وغوړاي چي د علماؤ قول، چي بعض د بعضو په شان کي ویلی دي، قبول کړي، بیاخوبه د اصحابو کرامو اقوال ، د تابعینو اقوال او ده اسلام د امامانو اقوال چي د بعض څخه د بعضو په خصوص کي ویل سویدي هم قبلوي. که (هرڅوک) داسي وکړي نویقین چي په لویه ګمراهي کي به ولویږي . اوکه داسي نکوي، هیڅکله به داسي ونکړي که الله جلّ و علی شانه هدایت ورته کړی وؤ، بیا دي نو تر ذکر سوي شرطونو نه تیریږي کوم چي موږ يې یادونه وکړه. ځکه چي دا هغه حق دی چي له دي څخه ما سوا بل څه صحت نلري، ان شاء الله.

له هغه نه بعد ئې د مالک رحمه الله د ډېرو همعصرو کلام د ده په شان کي ذکرکړیدی اود ابن معین قول ئې د امام شافعي رحمه الله په شان کي ذکرکړی دی، او وروسته ویلي ئې دي چي عبدالله بن المبارک ته وویل سوه چي فلانی په ابي حنیفه کي خبري کوي ده (په جواب کي) دا شعر ورته ووایه : «حسدوک اذاما فضّلک الله + بمافضلت به النجباء» ترجمه: «دوی ستاسره حسد وکړ کله چي ته الله بهتر وګرځولې + په هغه څه سره کوم چي په هغه سره اصیلان بهتر ګرځول سوی دی».

او أبوعمر د ابن عباس څخه روایت کړی او وائي: تاسو علم واخلئ هرچرته چي موپیدا کړ، اوتاسو د بعضو فقهاؤ اقوال د بعضو په شان کي مه منئ ځکه چي دوی د رخې او کينې له مخي يو او بل ته د پيغور په شکل ناسم القاب استعمالوي[1]، او د عمروبن دینارڅخه هم دغه ډول روایت سوی دی.

اوله همدغه ځایه ده چي په مبسوط کي ئې د امام مالک صاحب د مذهب په حواله ذکر کړيدي: د قاري شاهدي پرقاري يعني دعالم شاهدي پرعالم نه صحیح کيږي ځکه چي دوی یو له بله په حسد او بغض کي هغه شدید خلک دي. ابن حجرویلي دي: پوه شه په هغه چي خطیب بغدادي په خپل تاریخ کي (د امام صاحب) په هکله د بدګویانو څخه ځه ذکر کړيدي په هغه کي د هغه بل مقصد نه ؤ بې له دې څخه چي يو مؤرخ ئې دعادت په ډول د يو شخص په شان کي ټول اقوال راجمع کوي، د ده په دغه کي د ده ټیټوالی اویا د ده دمرتبې د کمولو مطلب نه ؤ، په دې دلیل سره چي اول ځلي ده د ثناګویانو خبري رانقل کړيدي اوهغه هم خوراډیري. ترهغه وروسته ئې د بدګویانو خبري راوړي دي په دې خاطر چي معلومه سي چي د اکابرینو (لویانو) له جملې څخه امام صاحب هم دی چي د ناپوهانو او حاسدینو د بد رد ویلو څخه سالم ندی پاته سوی.

اوبل ثبوت يې دادی چي هغه اسناد چي د امام صاحب د عیب ویلو په اړوند خطیب ذکر کړيدي په دغه اسنادو کي یاخو اکثره داسي کسان دي چي په هغو کي خبري سويدي يعني د دوی روایات ضعیف او موضوعي

---

[1] اصلاً د متن عبارت دا ډول دی: «فانهم يتعايرون تعاير التيوس في الزريبة.» خو د اصلي مطلب ده ښه افاده کولو لپاره همدغه ژباړه غوره شول. او د «تأنيب الخطيب» په ۱۰۳ صفحه کي هم دې ورته عبارت لیکل شوی دی، لکه چي وايي: «تعايروا بالالقاب و تنابذوا: اختلفوا و تفرقوا عن عداوة». مترجم. عفي عنه.

بلل سويدي، ياخو داسي راويان دي چي د هغوی هويت مجهول اونامعلوم وي، پداسي کسانو خو مسلماً د يو مسلمان عزت او آبرو کنډوول ناروا خبره ده، نو د يو لوی امام د آبرو ماتول به څنګه په رواسي[1]، اوکه فرضاً د يواونيم سند هم صحيح سي نو په هغه سره اعتبارنسته ، ځکه چي که د امام صاحب د زماني نه وي نو هغه خود هغه څه چي د امام صاحب د ښمنانو ويلی دي يائې نوشته کړيدي دهغه تقليد کوي، اوکه د امام صاحب د زماني وي نولکه څنګه چي وويل سوه چي د يوې زماني د (فقهاؤ) قول يود بل په شان کي قابل د قبول ندی.
اوپه تحقيق سره په دغه سره تصريح کړېده دواړو حافظانو لکه ابن حجر اوذهبي (رحمة الله عليهما) اودوی ويلي دي : خاص بياهغه وخت چي دا ښکاره سي چي دغه د کينې يا مذهب له وجهې دی، تاج سبکي ويلي دي : ځان وساته ! بياهم ځان وساته له اوريدولو څخه د هغه چي د ابيحنيفة اوثوري په منځ کي واقع سويدي، د مالک اوابن ابی ذئب په منځ کي واقع سويدي، د احمد او نسائي په ميان کي واقع سويدي او د احمد او حارث بن اسد المحاسبي په منځ کي واقع سويدي، اوځه نو داسي ترالعزبن عبدالسلام اوالتقي بن صلاح ترزماني پوري، په يقين سره که ته په دغه شيانوسره اخته سوې نوپرتا باندی د هلاک ويره ده، ځکه چي د اتول تېر د غرونو په شان د لويو امامانو تېرد ی، او ده دوی اقوالو ته تأويلونه سته، او ډېر ځلي به ته په ځينو (اقوالو) پوه نه شې ، پرموږ باندي نورڅه نسته بېله دې چي له دوی ټولوڅخه راضي و اوسو، اوسکوت غوره کړو له هغه څه نه چي ده دوي په ميان کي ئې جريان

---

[1]: تصحيح: شيخ الحديث الحاج حقاني صاحب مدظله.

موندلی دی ، لکه څنګه چي ته (سکوت) غوره بولې له هغه څه نه چي د اصحابو کرامو په میان کي ئې جریان موندلی دی رضوان الله تعالی علیهم اجمعین.

اوسیوطي د ابن ابي داود څخه نقل کړیدی وایي: خلک د ابو حنیفةﷺ سره حاسد دي اویا ورڅخه ناخبره دي ، او اوس زما په وړاندي په دوی کي ناخبره ښه دی ، اوداغه رنګه له ده څخه روایت دی چي ویل ئې: په ابو حنیفةﷺ کي څوک خبري نه کوي مګر دوه خلک : یا به د ده د علمه سره حسد او بغض لري، یا به د ده د زیاد علم څخه ناخبره وي او د ده د ډېري پوهي قدر به نه پېژني.

او خطیب د احمدبن عبد د «ری» د قاضي څخه حکایت کړی دی: وایي: موږ د ابن ابي عائشة سره ناست ؤ چي د ابیحنیفة د یوحدیث یادونه وسوه ، په مجلس کي یو څونفرو وویل: موږ دانه غواړو، هغه ودوی ته وویل: تاسو هغه نه ؤ لیدلی که تاسو هغه لیدلی وای نوبیا تاسو داغوښتل، اوستاسو اود هغه لپاره زه بل مثال نه وینم مګر دا یو مثال چي شاعر وایي: «أقلّوا علیهم ویلکم لا ابالکم من اللوم اوسُدّوا المکان الذي سَدّوا.» ترجمه: «لږ کړئ د دوی په هکله، تاسو لره افسوس دی او تاسوته پلرنی عزت نسته، – له بهتان څخه، یا خو ډکه کړئ هغه تشه چي دوی ده ډکه کړې».

او دغه رنګه له دې څخه داهم معلومه سوه چي دوی بې له لیدولو اوبې له د حالاتو د معلومولو یوازي په اورېدولو کینه ورسره کول، اوهمداډول د دغه تائید د ابي مطیع څخه د شعراني هغه حکایت دی چي وایي: زه یوه روځ د کوفی په مسجد کي د ابیحنیفة سره ناست وم چي و ده ته ثوري، مقاتل بن حیان، حمادبن سلمة، جعفر الصادق اونور فقهاء

راغلل. خبري يې ورسره وکړې او ورته ويې ويل: موږته را ره سېدلې ده چې ته په دين کې ډېر قياس کوې، ځکه خو موږ پر تا بېرېږو، ځکه چې اول قياس ابليس کړى دى، نو ابوحنيفةﷺ د جمعې د سهار څخه بيا تر زواله بحث ورسره وکړ او خپل مذهب ئې ودى ته وروړاندې کړ، نودوى ټول په داسې حال کې ورڅخه ولاړ سول چې لاسوته او ځنګنونه ئې ورمچ کړل او ورته وه ئې ويل: ته ده علماؤ بادار يې، موږته عفوه د هغه څخه وکړه چې موږ په تاکې بې له علمه خبري کړيدي، ده ورته وويل: الله دي موږ او تاسو ټولو ته ببښنه وکړي.

اوشعراني شافعي په خپل «ميزان» نومي کتاب کې وهغه (بحث) ته ډېره پراخې ورکړيده کوم چې د څلورو امامانو څخه د رأيې په ذم کې نقل سوېده. اوقاري په «مرقاة» کې د هغه چاپه رد کې، چې وايي: «حنفيه پراحاديثو رايه دمخه کښي». ويلي دي: په تحقيق سره دوى د رايې د تېزوالي او د عقل د ډېروالي په وجه په اصحاب الراى سره ياديږي اوشامي د امام ابيحنيفة څخه حکايت کوي چې ده ويلي دي: هرکله چې حديث صحيح سو هغه زمامذهب دى، اوشعراني دغه (حديث) د څلورو واړو امامانو څخه رانقل کړيدي.

مؤلف وايي: زه وايم: د دغه حديث د تطبيق ځاى هغه دى چې امام ته په حديث سره اطلاع نه وي رسېدلې، که معلومه شي چې امام ته په حديث سره اطلاع رسېدلې ده او ده ردکړى دى اوپه يوه وجه د وجوه ئې تأويل ورکې کړى دى نوهغه بيا د دغه حديث د تطبيق ځاى ندى. همدا ډول حافظ په «فتح» کې ويلي دي، اوموفق د يحى بن آدم څخه حکايت کړى دى چې وايي: د ابيحنيفة کلام په فقه کې د الله لپاره ؤ، که د دنيايي امورو څخه د يوې ذرې بوى هم ورسره واى نو د ده کلام به په داسې پراخه

پيمانه نه واى خپور سوى، د ده د ډېرو كينه كرانو او بدگويانو سره ،سره د ده ټول كلام په عالمونوكي خپور سو. او د عبيد بن اسحاق څخه روايت دى چي وايي : ابوحنيفة رحمه الله بادارد فقهاؤ وؤ په دين كي د ده څخه هيڅ څوک ستركي نه پټوي مګرحاسد يا غوښتونكى د شر. اوعبدالرحمن بن مهدي څخه روايت دى چي ويل ئې : زه د احاديثو نقل كوونكى وم، نو ما وليدل چي ثوري په علماؤ كي امير المؤمنين دى، سفيان بن عيينية د علماؤ امير دي، عبدالله بن المبارک د حديثو صراف دى، يحى بن سعيد قاضي د علماؤ دى اواباحنيفة قاضى القضاة د علماؤ دى، او كه تاته څوک بغيرله دغه بل څه ووايي هغه د بني سليم په په انبارو كي وغورځوه اوابن حجرمكي الشافعي ويلي دي: و امام غزالي ته منسوب همداډول شيان ويل سويدي (يعني چي د ده د شان سره منافاة لري) په يقين سره مور وويل: هغه كلام چه منسوب دى امام غزالي ته وجه يې داده چي په هغه كتاب كي دي چي ده ته يې نسبت سوى دى، د ټولو خبرو نسبت و امام غزالي ته ندى صحيح[1]، احتمال لري چي دغه الفاظ دي پرده باندي جوړ سوي وي پدې دليل چي ده په خپل كتاب(احياء علوم الدين) كي چي له ده څخه په تواتر را نقل سوى دى، لكه څنګه چي ده ابيحنيفة د كمال سره لايقه ده ، صفت يې كړى دى، خو ځيني حنفى محققينو بيا داسي جواب وركړى دى، چي د غزالي څخه پرتقدير د صدور د دغه كلام ممكن دا په ابتدايي حال كي دده وه ، اوبيا وروسته چي يې كله ترقي وكړه اوله دغه څخه د ده اخلاق پاک سول او د كمالاتو وهغه درجې ته

[1]: تصحيح : شيخ الحديث الحاج حقاني صاحب مدّ ظله.

ورسېدی چي ورته رسېدلی ؤ د هغه شخه ئې رجوع وکړل او په خپل کتاب (احیاء) کي ئې حق ووایه.
اوهمدا ډول ابن حجر المکي د خپل تألیف «خیرات الحسان» د «مقاصد» په ذکر کي ویلي دي: دریم: د متعصبینو د لاندي وینا خطا او غلطي ښکاره ده هغه دا چي دوی وایي: موږ په امام او نورو کي خبري نه کوو مګر په دې وجهه یې پر موږ علم حطمي دی ولي چي د خلکو حالات یو د بله تفاوت او تضاد سره لري، او د دې لپاره چي د خلګو حالات او اوصاف یو د بله سره جلا سي، هغه حالات او اوصاف چي پر هغو اوصافو روایت موقوف دی او کره والی او کمال په دغو اوصافو اړه لري[1]. د دوی دغه خبره دخوارجو وهغه خبري ته ورته ده کوم چي د هغه په باب حضرت علی – علیه السلام – فرمایلي دي : «د حق په کلمه سره باطل لټول کیږي»، نوهمدا رنګه د دغو کسانو دغه خبره په خپل ځان کي حقه ده مګر خو دوی باطل په لټولی دی، او تر دغه به لوی باطل له کومه وي چي دوی په دغه کي پر کوم مستند او د باور وړ شیز باندي تکیه او عتماد نلري مګر پر هغه خبرو باندي چي د ده په شان کي او د ده په زمانه کي د ځینو کسانو له خولې د رخې او حسد له مخې و تلي دي، د هغه څه په سبب چي ده ته الله تعالی د خپل فضل شخه ورکړیدي، او همدا ډول هغه کلمات چي د هغه چا څه ویل سوي دي کوم چي ترده وروسته ئې ژوندکاوه، وده ته منسوب کړیدي هغه کلمات دي چي څوک لږ دین اوپوه ولري نه ئې وايي، له دغه شخه د دوی بل قصد او غرض نوؤ مګر د

[1]: تصحیح او مقابله: شیخ الحدیث الحاج حقاني صاحب مدظله.

ده د شان د را کمولو او د ده د نوم او نښان د ورکولو، خو الله به پرې نږدې تر څو چې خپل نور يې پوره کړی نوي که څه هم حاسدان نه وي خوښ.

او د اوزاعي وينا مخکې درته تېره سول چې ويلي دي: «په يقين سره زه په ښکاره پر غلطه وم، (او بن مبارک ته وايي) له دغه سړي لازم اوسه، کومې خبرې چې ماته د ده په هکله رسېدلې وې دی (امام صاحب) خلاف د هغه دی. او دامام ﷺ څه روايت دی، وايي: ځان وساتئ د هغه څه د انتقال څخه چې خلک ئې د خلکو څخه نه خوښوي. عفو دې وکړي الله و هغه چاته چې په موږ کې بد وايي، او رحم دې وکړي الله پر هغه چا چې په موږ کې ښه وايي، او ده ته چا وويل: خلک په تا کې خبرې کوي او ته په هيڅ چا کې خبرې نکوې! ده وويل: دا د الله فضل دی چې د الله تعالی خوښه وي پر هغه چا ئې کوي.

او ابن حجرشافعي رحمه الله ويلي دي: په تحقيق سره شافعي رحمه الله د سهار لمونځ د ده قبره سره نژدې وګذاری په هغه کې ئې قنوت ونه ويل، نو چا ورته يادآوري وکول، ده ورته وويل: دا د دغه قبر د څښتن سره د ادب په خاطر، او ځينو بيا ورسره اضافه کړيدي چې ده بسم الله هم پزوره ونه ويل، او په دې کې هيڅ اشکال نسته خلاف د هغه چا چې څه بد ګمانه غوندې دي، ځکه چې کله کله د سنتو په وړاندې داسې يو شی واقع کيږي چې هغه شی د سنتو و پرېښودلو ته ترجيح او قوة ورکوي له دې امله چې هغه شی يا کار د سنتو تر کولو ډېر مهم وي[۱]، او په دې کې شک

---

[۱]: الف: تصحيح: شيخ الحديث الحاج حقاني صاحب مدّظله.

ب: بل دليل دا هم کېدای سي چې دلته صرف د روايت د غوراوي خبره ده. ياني امام شافعي ﷺ دلته په هغه روايت عمل وکړ چې امام ابوحنيفةؒ د حکم د استدلال لپاره غوره کړی دی او په خپل غوره سوي روايت يې د لته

اوتردد نسته چي د علماؤ د مقام د لوړوالي اعلان يو ټينګ مطلوب امردی ، اوپه يقين سره اوس وهغه ته احتياج موجود وؤ، دحاسد دپزي دسپيره کېدلو لپاره او د دې لپاره چي وجاهل ته وښود ل سي چي دغه (د عالم د مقام د لوړوالي د اعلان) امر د قنوتو تر خالي ويلو او د «بسم الله» تر جهر (پزوره ويلو) مهم او ضرور دی، ځکه چي د روايت د قبول په لحاظ په دغه دواړ کي اختلاف سته او په دغه بل کي اختلاف نسته، او بل دا چي د متفق عليه ګټه او نفع متعدي ده او د هاغه نورو دوؤ ګټه په شخص پوري منحصر ده.

او همدارنګه بې له شک څخه يقيناً د امام صاحب دښمنان ډېر وه ، هم ده په ژوند کي او هم ده د مرګ نه وروسته ، ترداسي حده چي دوی و ده ته د لويو بدو خبرو نسبت هم وکړ، او د ده په مرګ کي ئې کو ښښ وکی هغه هم داسي بد مرګ لکه مخ کي چي وويل سوه. او همداغه رنګه پدې کي شک نسته چه بيان په فعل سره ډېر واضح وي نسبت وقول ته ، نودا معلومه ده چي د شافعي رحمه الله فعل (ترک د قنوتو اود جهر) بهتردی نسبت وکولو ته ئې ، د زيات ادب د ښکاره کولو لپاره د دغسي يو امام سره، د ده دشرف اوعزة د زياتوالي په خاطر، ځکه چي دی د مسلمانانو د امامانود جملې څخه دی ، د هغو کسانو له جملې څخه دی چي اقتداء پسي کول کيږي، او د هغو کسانو له جملې څخه دی چي د هغو سره ادب کول کيږي، او د هغو څخه حياء کول کيږي چي حتی د ده تر مرګ وروسته دي د ده د (قبر) په حضور کي د ده د وينا مطابق د هغه د مذهب خلاف

وخت لپاره عمل ونکړ، دا په حقيقت کي د سنتو پرېښودل ندي بلکه د يوځلي لپاره په هغه روايت سره هم عمل کول دي چي مخکي عمل نه وؤ رباندي شوی. مترجم عفی عنه.

عمل وکول سي، چي دايي د مرګ وروسته حالت وي نو په ژوند کي به يې څرنګه حالت وؤ، او په يقين سره به هغه کسان چي د ده سره حسد کوي تاوان وکي په ښکاره تاوان کولو سره، او په يقين سره دوی د هغه چا څخه دي چي الله تعالی ده علم سره سره ګمراه کړيدي.

د بخاري په شرح «فيض الباري»، په «حامديه» او په «ناقديه» کي د ده د ثناء ويونکو او ناقدينو په باره کي ډېر ښه بحث سويدی.

اوومه فايده، د ده د مشايخو په بيان کي ده

ابن حجر مکي ويلي دي : دوی (د ده مشايخ) ډېر دي ، په دغه مختصر بيان کي د هغو د ذکر ګنجايش نسته، د هغو له جملې څخه امام ابو حفص کبير څلورزره مشايخ ذکر کړيدي . او نورو هم ويلي دي: ده لره څلورزره مشايخ د تابعينو له جملې څخه وه، د هغو نه ماسوا ته څه فکر کوي؟ (چي نور به څونده وه) او له هغه جملې نه ليث بن سعد دی، او داغه ډول مالک بن انس رحمه الله د دارلهجرة امام دی، دغه دواړه اماما ن له ده نه د آخذينو له جملې څخه هم دي، سيوطې د درآوردي څخه حکايت کوي وايي : ما مالک رحمه الله او اباحنيفة رحمه الله د رسول الله ﷺ په مسجد کي د ماسختن تر لمانځه وروسته وليدل چي دواړو يو له بله مذاکره او علمي بحث سره کاوه چي کله به يوه ته د ده د وينا يا عمل عيب وويل سو هغه به مقابل لوري ته به بې ځايه خبره نکوله او نه به يې په زور زياتي سره خپله خبره ثابتول، او هم دواړو يو او بل ته د خطاء نسبت نه کاوه، تر هغه چي دواړو په دغه ځای کي د سهار لمونځ وګذاره[1].

---

[1]: تصحيح : شيخ الحديث الحاج حقاني صاحب مدّظله.

مؤلف وايي: زه وايم: په يقين سره د مخه تېره سول هغه څه چي امام د منصور په جواب كي ويلي ؤ، كله چي منصور پوښتنه ورڅخه وكړه: د چا څخه دي علم ترلاسه كړ؟ نو ده ورته وويل: د اصحابو څخه د عمر، د عمر څخه، د اصحابو څخه د علي، د علي څخه او د اصحابو څخه د عبدالله، د عبدالله څخه.

مسروق ويلي دي: ما د محمد پېژندل، زه پوه سوم چي ده دوی علم وشپږو (نفرو) ته پای وموند (چي هغه) علي، ابن مسعود، عمربن الخطاب، زيد بن ثابت، ابي درداء او ابی بن كعب (رضی الله عنهم) دي، بيا مي دا شپږنفره ښه پېژندل، زه پوه سوم چي د دغو شپږ نفرو علم وعلي او ابن مسعود ته پای وموند يانې دوی ته ورسېد. پداسي حال كي چي امام د دوی د اصحابو څخه اخيستنه كړېده، لكه څنګه چي د مخه تېر سول.

او شعراني شافعی ويلي دي: ټول هغه چي امام د خپل مذهب لپاره استدلال په كوي هغه ئې د هغه مختاره تابعينو څخه اخيستي دي، چي په سند كي ئې په دروغو سره د يو متهم شخص تصور هم نسي كېدای، او كه يو څوک د ده د مذهب د دلائلو څخه د يو سي په ضعف سره ووايي، نو دا هغه ضعف دی چي نظر په كښتو راوايانو سره د ده د سند څخه د ده تر وفات وروسته منځ ته راغلی دی، او په دغه سره هيڅ بدي نسته وهغه ته چي امام اخستنه ورڅخه كړېده، هر څوک چي و رواتو ته نظر واچوي هغه و نبي كريم صلی الله عليه وسلم ته پورته سوي دي. او همدغه رنګه موږ د ده د مذهب د اصحابو په دلائلو كي وايو: چي هيڅ كله يوه هم ده دوی څخه په ضعيف فرد حديث استدلال ندی كړی چي هغه دي ده يوه طريقه راغلی وي، لكه څنګه چي موږ په دغه هكله څېړنه كړېده، په تحقيق سره

دوی په صحیح، حسن یا داسي ضعیف حدیث سره چي د هغه طریقې ډېري وي او دغه ضعیف یې د حسن و درجې ته رسولی وي استدلال کړی دی. او دغه امر یوازي د امام ابیحنیفة په اصحابو پوري ندی ځانګړی بلکه د دوی سره په دغه (امر) کي ټول مذاهب شریک دي.
او د امام صاحب د شیوخو څخه سیوطي په «تبیض الصحیفة» نومي کتاب کي څلور اویا نفره په نومونو شمېرلي دي چي موږ ئې د لنډوني په خاطر پرېږدو ، او شک په دې نسته چي د امام د فقهي په سلسله کي عمده سلسله د حماد بن ابي سلیمان عن النخعي عن علقمة عن ابن مسعود ، سلسله ده ، چي په اول باب کي د دوی په پېژندنه کي یو څه وویل سوه.

اتمه فایده، د ده د شاګردانو په پېژندګلوی کي ده

ابن حجر ویلي دي: دهغو ټولو درجول سخت دي او ثبتول ئې ممکن نه دي. له دې جهة ځینو امامانو ویلي دي: د اسلام د لویو امامانو څخه وه یوه ته هم دومره شاګردان نه دي ثابت سوي لکه د ابیحنیفة څخه چي اصحاب او شاګردان ښکاره سول، او د دوی د یوه څخه هم علماؤ بلکه ټولو خلکو دومره ګټه نه ده پورته کړې لکه څومره چي هغوی له ده او د ده له اصحابو څخه ګټمن سویدي؛ د مشتبهه، مستنبطه او ورځني پېښو د احادیثو په تفسیر کي، د هغوی له جملې څخه ځینو متأخرینو محدیثینو تقریباً اته سوه نفره د نومونو او نسب د ثبت سره ویلي دي.
زه وایم : شاید دا وه محمد بن محمد بن شهاب چي په ابن البزار الکردري سره مشهور دی هغه ته هم یو اشاره وي، ځکه چی ده د امام د

مناقبو په آخر کي د هغه شاګردان درې سوه نفر د فقهي او احاديثو مشايخ ياد کړيدي .

احمد بن حجر المکي الشافعي ويلي دي : لويو مشايخو، مجتهدينو امامانو او راسخو علماؤ د ده شاګردي کړيده لکه د ټولو په نزد منل سوی جليل القدر امام عبدالله بن المبارک، ليث بن سعد ، امام مالک بن انس، آيا کفايت نه کوي دغه مشهور أئمة؟ او همداډول مسعر بن کدام.

زه وايم: دامام صاحب د شاګردانو شمېرل ډېره سخته خبره ده، له هغه جملې نه سيوطي په «تبيض الصحيفة» کي اته اتيا نفره شمېرلي دي او موږ ئې ولنډوني ته د رغبت په خاطرنومونه پرېږدو. موفق د ابن سمّاک څخه حکايت کوي وايي: د کوفې (د علم) ستني څلور دي : ثوري، مالک بن مغول، داود الطائي د ابوحنيفة رحمه الله ملګری او ابوبکر النهشلي، دغه ټول د اباحنيفة سره کښنا ستل او د هغه څخه ئې د حديث روايت کاوه.

او د ده –رضی الله عنه– په حضور کي د علماؤ يو شورايي مجلس دائر کېدی، او ده به يوه يوه مسئله بيانول، او خپل دلائل به يې دوی ته اوره ول، تر مياشتي يا زياد تر مياشتي به يې بحثونه او مناظرې سره کولې تر څو چه يو قول به قرار پيدا کوی او هغه قول به د تأييد وړ وګرځېد[1]، پس له هغه به قاضي ابويوسف په اصولو کي ثبت کړ. اهل النقل د ډېروالي او لږوالي له مخې پدغه شورايي مجلس کي اختلاف کړی دی او د حقيقت له مخي اختلاف پکي نسته، ځکه چي تناوب په دغه شاني مجالسو کي معلوم ؤ، موفق دهغوی نومونه داسي ذکر کړيدي: قاضي ابويوسف،

---

[1]: تصحيح : شيخ الحديث الحاج حقاني صاحب مدّظله.

محمد بن حسن، زفر بن هذيل، حسن بن زياد لؤلؤى، وكيع بن جراح، عبد الله بن المبارک، بشر بن غياث، عافية بن زيد، داود الطائي، يوسف بن خالد السمتي، مالک بن مغول البجلي او بن ابي مريم.

نهمه فايده، په هغه څه کې ده چې د ده مذهب ورباندې ولاړ دی

ابن حجر ويلي دي: پرتا لازمه ده چې ته به د علماؤ د دغه قول څخه چې وايي دوی «اصحاب الرأى» دي، دا نه مراده وي چې ګواکې د دغه څخه د دوی مطلب د هغوی سپکاوی دی او يا دا چې دوی خپله رأيه د نبي کريم صلی الله عليه وسلم پر سنتو او يا د اصحابو کرامو پر اقوالو مقدمه بولي، بلکه دوی پاک او بري دي له دغه څخه. په يقين سره د ابيحنيفة رحمه الله څخه په ډيرو ليارو راغلي دي چې خلاصه ئې داسې ده: په تحقيق سره دی اول په قرآن سره اخستنه کوي، که ئې پيدا نکړ په سنت نبوي سره. او که ئې هلته يې هم نه وميندل په قول د صحابي سره. که د دوی په اقوالو کې اختلاف ؤ نو په هغه قول سره چې و قرآن او سنت ته نژدې وي او د هغه څخه نه وزي او که ئې د صحابي قول هم نه کی پيدا نو د تابعي په قول سره اخستنه نه کوي بلکه اجتهاد کوي لکه دوی چې اجتهاد کړی دی.

الفضيل بن عياض ويلي دي: که په مسئلة کې حديث وي د هغه متابعت کوي، او که د صحابه ؤ او تابعينو قول وي هم دغه ډول ده، او که دا هم نه وي نو قياس يې کاوه او ښه قياس يې وکړ. او ابن المبارک د ده څخه په يو روايت کې ويلي دي: که ده رسول الله صلی الله عليه وسلم څخه حديث راسي پر سر او سترګو مو قبول دی او که د اصحابو څخه خبر راسي له هغه څخه به يو مختاره کړو، او موږ د هغوی د اقولو څخه نه

وزو، او کله چي د تابعی څخه راسي موږ د هغوی سره مزاحمت (سیالي) کوو.

او همداډول د ده (امام صاحب) څخه روایت د ی: «تعجب دی خلکو ته، هغه چي دوی وایي: زه په رأیه سره فتوای ورکوم، ما فتوی نده ورکړې مګر په اثر سره».

او بیا هم د ده څخه روایت دي: وایي: هیڅ چا لره دا نسته چي د «کتاب الله» په مقابل کي په رأیه سره څه ووایي، او نه هم د رسول صلی الله علیه وسلم د سنت په مقابل کي. او نه هم د ه اصحابو ده اجماع په مقابل کي، او هر څه چي په هغه کي دوی اختلاف کړیدی د هغو اقوالو څخه موږ یو نژدې و کتاب الله او یا نژدې سنت نبوي ته مختاره کوؤ. یو سړي د ده څخه واورېدل چي ده د بل یوه سره په یوه مسئله کي قیاس کاوه، ورباندي ناري ئې کړل: دغه قیاس پرېږدی، ځکه: اول هغه څوک چي قیاس ئې کړی دی هغه ابلیس دی، ابو حنیفة و هغه ته مخ راوګرځاوه او ورته وې ویل: اې هغه څوک چي بې ځایه خبره دي وکړه! ابلیس په خپل قیاس سره د الله تبارک وتعالی امر پر الله تبارک وتعالی ور رد کړی او په هغه سره کافر سو، او زموږ قیاس دپاره د اتباع د امر د الله تعالی دی، نه ده دې لپاره چي رد پر کتاب الله او د هغه د رسول پر سنتو وکړو، او یا د اصحابو او تابعینو د امامانو پر قول رد وکړو، موږ د اتباع پر شاوخوا راګرځو، نو څنګه ته موږ د ابلیس -لعنه الله- سره یوشی کوې، نو ده ته هغه سړي وویل: غلط شوم او زما توبه ده، الله تعالی دي ستا زړه در منوره کړي لکه تا چي زما زړه رامنور کړ.

او ابن حزم اند لسي مالکی ویلي دي: د ابیحنیفة ټولو اصحابو پر دې اجماع کړېده چي دده په نزد ضعیف حدیث اولی دی تر قیاس. ابن حجر

ویلی دي: څلویښتم فصل په رد کي د هغه چا دی چي وایي ده مخالفت کړی دی په صریحو صحیح احادیثو کي بغیر له حجة (دلیل) څخه، او دا باب خورا ډیر پراخ دی دقته د ټولو بابونو په منظم ډول پلټلو ته احتیاج لري، نو موږ به و هغه اجمالي قواعدو ته اشاره وکړو چي د چا یاد وي هغه ته به د تفصیلي دلائلو د وړاندي کولو په وخت مفید وي.

او پوه سه چي د متقدمینو څخه چي چا دغه ګمان کړی دی یو هم ثوري دی او آخرین ده دوی څخه ابوبکر بن ابي شیبة د بخاري شیخ دی او له دوی نه سبب د دغه د صدور د دوی سهل انګاري ده، او دوی د ده په اصولو او قواعدو کي فکر او سوچ ندی کړی[1]. وروسته بیا ابن حجر دغه اصول په تفصیل ذکر کړه، موږ د هغه خبره په لنډ توګه بیانوو.

هغه ویلي دي: له دغو اصولو څخه: یو هم دادی چي خبر واحد (په حجتیت) نه قبلیږي کله چي د متفق علیه اصولو څخه مخالف سي[2].

---

[1]: یو خو دغه دلیل دی او بل کېدای سي چي ثوري او د ده همعصره متقدمینو مخکي له هغه نه دغه اظهارات کړي وي چي لا ئې د حسادو خبري په غوږو کي وې او له ده سره یې لا تر اوسه مفاهمه او مباحثه نه وه کړې. لکه مخکي چي ده اوزاعي او یا خپله ده ثوري په هکله روایات تېر شول. خو وروسته بیا دغه منسوخ روایات ده دې باعث ګرځېدلی وي چي په وروسته کي دي هم ځیني کسان ژبه وغځوي. مترجم عفی عنه.

[2]: ده دغه اصل ده لړ څه نور وضاحت لپاره باید ووېل سي چي د ده له اصولو څخه یو اصل داؤ چي خبر واحد به ئې په شرعي مواردو کي تر پلټني (استقراء) وروسته و مثل شوو اصولو ته وړاندي کاوه، که به ورسره مخالف شو نو خبر واحد د استدلال په اړوند شاذ ګڼل کېده او د حکم د استنباط لپاره د حجت په حیث په ډېر احتیاط کارول کېده، البته دا قاعده د صحیح خبر په شان کي نه وه مطرح لکه په «شرح مسند ابي حنیفة» کي چي دغه اصل داسی بیان شویدی: «ومن أصوله عرض أخبار الآحاد على الأصول المجتمعة عنده بعد استقرائه موارد الشرع، فإذا خالف خبر الآحاد تلك الأصول يأخذ بالأصل عملا بأقوى الدليلين، ويعد الخبر المخالف له شاذا. وليس في ذلك مخالفة للخبر الصحيح، وإنما فيه مخالفة لخبر بدت علة فيه للمجتهد. وصحة الخبر فرع خلوه من العلل القادحة عند المجتهد». دلته نور هم دومره ویل په کار دي چي د شاذ په هکله د ټولو امامانو رأیه همدغه رأیه ده؛ امام نووي د

بل له هغو څخه: عمل د راوی پر خلاف د خپل روایت دی، ځکه چي دغه د روایت پر نسخ او یا داسي نور څه باندي دلالت کوي لکه د حضرت ابوهریره ﷺ روایت چي وایي : دسپي له څټلو څخه لوښی باید اووه واره پرېولل سي (خو په دغه هکله دده خپله شخصي فتوی پر درې واره پرېوللو ده).

بل له هغو څخه: یوازیوالی د (خبر واحد) دی په هغه مواردو کي چي ټوله ټولنه په اخته وي، پداسي حال کي چي هر یو د هغه و پېژندګلوي ته اړتیا لري، ځکه چي د عادة له مخي په داسي مواردو کي دغه ته ورته د ډیرو راویاتو غوښتنه سته ، بناءاً په داسي مواردو کی د یوه نفر یوازیوالی سمه خبره نده، په همدغه اساس، د عام معرفت د اړتیا له مخي، دوی د اودس په ماتولو کي، د ذکر په مسه کولو سره، په هغه حدیث سره اخستنه ونه کړه کوم چي «بُسرةُ» روایت کړیدی.

د اوجزالمسالک مؤلف وایي: زه وایم: دا هغه اصل دی چي د هغه څخه ځان ژغورنه د هیڅ چا لپاره ممکنه نده، ځکه خو شیخ ابن عربي د هغه و منلو ته لاچاره سو، لکه څنګه چي به د هغه د خبرو تفصیل، د باران په وخت کي د دوؤ لمونځو د یو ځای کولو، په بیان کي په تفصیل سره راسي.

مسلم په شرح کي د ابن عبدالبر څخه د جنازې د تکبیراتو د حکم په بیان کي نقل قول کوي او وایي: «وَقَالَ ابن عَبد البَرّ: وَانعَقَدَ الإِجمَاعُ بَعدَ ذَلِكَ عَلَى أَربَعٍ. وَأَجمَعَ الفُقَهَاءُ وَأَهلُ الفَتوَى بِالأَمصَارِ عَلَى أَربَعٍ. عَلَى مَا جَاءَ فِي الأَحَادِيثِ الصِّحَاحِ. وَمَا سِوَى ذَلِكَ عِندَهُم شُذُوذٌ لَا يُلتَفَتُ إِلَيهِ» اویا دا چي پخپله د «اوجز المسالک» مؤلف د خپل همدغه تألیف په ۹۲ صفحه کي و امام مالک ته د «موطأ» د لیکلو په اړوند د منصور قول داسي رانقل کړی دی: «ضع هذ العلم، و دوّن کتاباً، و جنّب فیه شدائد ابن عمر، و رخص ابن عباس، و شواذ ابن مسعود -رضی الله عنهم- واقصد اوسط الامور، وما اجمع علیه الصحابة والأئمة». مترجم عفی عنه.

او بل د هغه څخه: وارد بدل (د خبرواحد) په حدد او کفاراتو کي دي دا ځکه چي دوی په شبه سره ساقطيږي، او د خبرواحد د راوی د خطاء احتمال د هغوی لپاره شبه ده. او بل د هغه څخه: هغه خبر واحد دی چي په هغه کي سلفو ملاحظات کړي وي . او بل د هغه څخه: هغه خبر واحد دی چي په هغه کي صحابهؤ د هغه په اړوند مسئله کي اختلاف سره کړی وي، او يکي يوه هم په هغه سره دليل نه وي ويلی، سره د هغه چي دوی وه احاديثوته زيات متوجه ول، خو بيا هم د هغه د حجتيت څخه دوی مخ ګرځولی دی، دا پخپله د هغه پر نسخ او يا داسي نور څه باندي ښوونه کوي. اوبل د هغه څخه: هغه خبرواحد دی چي د قرآن د عموم سره مخالف وي، ځکه چی اباحنيفة د قرآن وه عموم ته په خبرواحد سره تخصيص نه ورکوي، او نه ئې په خبر واحد سره نسخ وايي، دا ځکه چي د خبرواحد ثبوت ظني دي او د قرآن کريم ثبوت قطعي دی، او په دلائلو کي د قوي د مخه کول واجب دي، په همدغه اساس د ((لاصلاة الا بفاتحة الکتاب)) حديث د الله تعالی د کلام چي فرمايي: ((فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ الآية.)) د عموميت سره مخالف دی[1].

---

[1]: د لته يوه يادونه ضروري بولم هغه دا چي د (لاصلاة الا بفاتحة الکتاب) څخه امام صاحب ندی تېر شوی بلکه په هغه سره ئې اخستنه او استدلال کړی دی، خو صرف دلته فرق دادی چي دی په لمانځه کي په مطلق ډول قرأة د قرآن د يو، دوه يا درې آياته په اندازه فرض بولی اما په معين ډول د فاتحة الکتاب ويل واجب بولي، په دې اړوند مولانا محمدذکريا کاندهلوي په «اوجزالمسالک دوهم جلد ۱۶۳ صفحه کی» وايي چي دا فقط لفظي اختلاف دی هغه په داسي ډول چي د فرض او واجب په منځ کي فرق يوازي د احنافو د بارک بيني او دقائقو څخه دی هغه په دې لحاظ چي يوازي امام صاحب هغه چی ثبوت ئې په قرآن او متواتر حديث سره شوی وي هغه فرض بولي ځکه چي ثبوت ئې يقيني اوقطعي دی او له دې نه ماسوا څرنګه چي د آحا دو مرتبه له دي نه ښکته ده نو په هغه سره چي د کم سي ثبوت شوی وي هغه به هم د مرتبې په لحاظ نسبت وقطعي الثبوت ته ټيټ وي. همدا

اوبل د هغه (اصولو) څخه: هغه خبرواحد دی چي مخالف د سنت مشهور سره وي، ځکه چي سنت مشهور اقوی دی نسبت خبر واحد ته، لکه هغه حديث چي حکم په شاهد او په يمين سره وايي مخالف د هغه خبر مشهور دی چي فرمايي: شاهدان پر مدعي دي او قسم وهغه چا ته دی چي منکر وي (البينة على المدعي واليمين على من انكر)[۱].

کله چي دغه (اصول) واضح سول د هغو له بيان څخه د ابيحنيفة – رحمه الله – برأت او عفت ثابت سو د هغه څه څخه چي د ده دښمنانو، يا د ده په قواعدو ناپوه کسانو ورته منسوب کړي دي، بلکه اصلاً هغه ټول کسان چي د اجتهاد په ځايونو ناخبره دي، په کومو ځايونو کي چي ده هلته د آحادو اخبارله استدلال نه پاته کړي دي، په حقيقت کي دی په خبرواحد سره تمسک نه پاته کوي مگر د يو روښانه او قوي دليل له مخي. ابن حزم ويلي دي: ټول احناف پردې متفق دي چي د ابيحنيفة په نزد يو ضعيف حديث هم د ده په مذهب کي تر رأيي بهتر دی[۲]. نورنو ته فکر وکه و احاديثو ته د ده د دغه توجه په هکله، او د احاديثو لوړوالی، بزرگي او د هغوی مقام د ده په وړاندي.

وجه ده چي امام صاحب د فرض او واجب په ميان کي په فرق قايل دی او نور أئمة د فرض او واجب په فرق نه دي قايل . مترجم عفی عنه.

[۱]: د همدغه اصل په اساس ځينو علماؤ استدلال کړی دی چي «مشهور» د «خبرواحد» څخه مستقل دی. مترجم عفی عنه.

[۲]: شيخ الاسلام حافظ ابن تيمية هم وايي چي د ابيحنيفة په گډون ټول امامان يو ضعيف حديث پر قياس او رأيه مقدم بولي لکه چي وايي: « بَلِ الأَئِمَّةُ يَتْرُكُونَ الْقِيَاسَ لِمَا هُوَ دُونَ حَدِيثِ أَبِي هُرَيْرَةَ كَمَا تَرَكَ أَبُو حَنِيفَةَ الْقِيَاسَ فِي مَسْأَلَةِ "الْقَهْقَهَةِ" بِحَدِيثٍ مُرْسَلٍ...» مجموعة الفتاوی، ج: ۱، ص: ۴۰۴. مترجم عفی عنه.

له دغه جهته په مرسل حديث سره لا هم عمل پر قياس باندي وړاندي وګڼل سو، لکه په قهقه خندا سره چي اودس واجب دی، سره د هغه چي دا د قياس په اساس بې اودسي نده، خو په دغه مورد کي د «مرسل» خبر د موجوديت پر اساس دغه حکم وسو. او دغه (بې اودسي) بيا د جنازې په لمانځه او سجده تلاوة کي نده راغلې، د همدغه حديث پر ظاهري نص باندي د اقتصار له مخي، ځکه چي دا حديث يوازی د هغه لمانځه په مورد کي وارد سوی دی چي رکوع او سجده دواړه ولري[1].

په يقين سره محققينو ويلي دي: پر حديث باندی بې له رايي (فکروهلو) عمل نه برابرېږي؛ ځکه چي دا د هغه معانيو پيدا کونکي دي چي په خبره پوري تړلې ده، او له همدغه ځايه ده چي بعضي محدثينو لره دا فکر نه وو چي په رضاع سره حرمت له کومه ځايه راپيدا کيږي، ځکه خو ئې حرمت د پسه په شيدو سره هم ووايه. او خالص په رأيه سره هم عمل نسته، له دغه ځايه ده چي په هېره سره روژه نه ماتيږي خو په قصدي عمل سره ماتيږي، سره له هغه چي قياس په اول کي ماتول وايي او په دوهم کي نه[2].

---

[1]: په همدغه اړوند محمد بن احمد ابوزهرة په خپل «ابوحنيفة حياته وعصره وآراؤه وفقهه» نومي تصنيف په صفحه ۵۲ کي وايي چي داسي مثالونه تر شمېر وتلي دېردي چي ابوحنيفة هلته و خبرواحد ته پر قياس ترجيح ورکړېده، او د دغه لپاره دوی يوه قاعده مقرره کړېده چه هغه ته استحسان وايي. مترجم عفی عنه.

[2]: په هغه ځايو کي چي قوي دليل موجود نه وي د رأيي او قياس دضرورة لپاره محمد بن احمد ابوزهرة په خپل «ابوحنيفة حياته وعصره وآراؤه وفقهه» نومي تصنيف په صفحه ۵۱ کي د «کشف الاسرار» د ۲ جلد. صفحه ۷۰۰ په حواله وايي: چيرته چي قوي دليل موجود نه وي هلته د دې لپاره چي خبرواحد ناسخ د قرآن چي قطعی الثبوته دی يا مقابل د خبر مشهور چي اقوی دی او يا معارض د اصحابو د اجماع واقع نسي نو د رأيي او قياس ضرورت سته . يعني په کوم ځای کی چی ثابته سي چي خبر واحد د قرآن ناسخ يا د خبرمشهور مقابل او يا د اجماع معارض واقع شو نو په همدغسي مواردو کي نظر په تمسک د حضرت معاد (رض) په حديث او د الله تعالی

په تحقیق سره روښانه او ښکاره سول چي یقیناً امام (استدلال) په ځینو ځایو کي په خبرواحد سره ده هغه قواعدو د عذر له مخي پرېښې دی کوم چي موږ اشاره ورته وکړه، او په هغه سره موږ ته خبر کړې چي احتیاط! له هغه ځخه چي پښه دي وه نه ښکیږي ده هغه چا سره چي ښکیدلي دي او ذهن دي گمراه نسي دهغه چا سره چي گمراه سویدي ، که نه نو په دغه وخت کي به ستا اعمال ټول ده تاوان سره وي.

اوشعراني دشقیق بلخي ځخه حکایت کوي او وایي: ابو حنیفة رحمه الله د هغه ډېرو پرهېزگاره خلکو ځخه ؤ، ډېرلوی عالم د خلکو ؤ ، زیات عبادت کوونکی د خلکو ؤ، زیات سخي د خلکو ؤ، ډېر زیات احتیاط ئې په دین کي کاوه، هیڅ کله ئې د الله په دین کي په رأیه سره ځه نه ویل، او هیڅکله به ئې یو مسئلة په علم کي نه ایښودل تر ځو چي به ئې پر هغه مجلس ونه تاړه او پرهغه به ئې د اصحابو اتفاق و نسو، اوهرکله چي به د هغه اصحابو ټولو اتفاق سره وکړ چي دا ده شریعت سره برابره ده نو به ئې ابو یوسف یا وه بل داسي چاته وویل: دا په فلاني باب کي کښېږده، او د مخه د ده مقام، په احادیثو کي بیان سو چي کله به یو مسئلة ورباندي راغله نو وه به ئې ویل: آیا د حدیثو له جملې ځخه ځه شی درسره سته؟ خو کله چي به هغوی ورته روایت کړل، او هغه به ئې د ده په وړاندي وویل نو ډېره کی (اکثریت) به ئې غوره کړ.

په مبارک ارشاد سره چي فرمایي: ((فاعتبروا یا اولی الابصار)) قیاس او رأیه کارول کیږي. او ور پسي د کشف الاسرار په حواله راغلي دي چي د امت په اجماع سره د قوي دلیل د نه موجودیت په صورت کي په قیاس سره عمل کیږي . مترجم عفی عنه .

د اشرفيې مدرسې چاپ سوي آثار

١: دسپېڅلي پيغمبر (ص) سپېڅلی ژوند

٢: دروژې احکام او فضائل

٣: افهام الصرف

٤: دتلاوت لارښود

٥: دمسافر احکام

٦: څلوېښت احاديثه

٧: دښځو دپردې شرعي حدود

٨: ايا زمونږ په هيواد کي دجمعې لمونځ سته؟

٩: کودې جادوګري اوناروا تعويذونه داسلام له نظره

١٠: تيسير المنطق

١١: ښوونه، چې ورزده کړو

١٢: سود دقرآن اوحديث په رڼا کې

١٣: دقرباني اړونده احکام

١٤: دتقليد شرعي حيثيت

١٥: دحکيم الامت افکار

١٦: دښځو دلباس اوځان جوړوني شرعي حدود

١٧: تحسين النکاح

١٨: دزکاة احکام

١٩: قول الفهام

٢٠: المنهج الاحسن

٢١: تعليم العقايد

٢٢: دلنګوټې فضايل اومسايل

٢٣: اسلامي آداب

٢٤: داول صنف پښتو

٢٥: ددوهم صنف پښتو

٢٦: ددريم صنف پښتو

٢٧: دڅلورم صنف پښتو

٢٨: دپنځم صنف پښتو

٢٩: داول صنف دري

٣٠: ددوهم صنف دري

٣١: ددريم صنف دري

٣٢: دڅلورم صنف دري

٣٣: دماشومانو لمونځ

٣٤: پښتو اوحساب دابتدائيه ټولګي لپاره

٣٥: داول صنف حساب

٣٦: ددوهم صنف حساب

٣٧: دامام اعظم ابوحنيفه رح دژوند لنډه پېژندنه (همدغه آثر)

د تعليم الاسلام راډيو ويب پاڼې له خوا پر ليکه کيږي:
www.taleemulislam-radio.com